

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПРОБЛЕМ ВИХОВАННЯ

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

БОЙКО АННА ЕДУАРДІВНА

УДК 374:37.015.311-057.874:159.954

ДИСЕРТАЦІЯ

**ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ТВОРЧОГО САМОВИРАЖЕННЯ
МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ У ЗАКЛАДАХ ПОЗАШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ**

13.00.07 – теорія і методика виховання

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

А.Е. Бойко
(підпис, ініціали та прізвище здобувача)

Науковий керівник:

Вербицький Володимир Валентинович

доктор педагогічних наук,

професор

Київ – 2021

АНОТАЦІЯ

Бойко А. Е. Педагогічні умови творчого самовираження молодших школярів у закладах позашкільної освіти. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук за спеціальністю 13.00.07. – теорія і методика виховання. – Інститут проблем виховання національної академії педагогічних наук України, Київ, 2021.

У дисертації представлено наукове обґрунтування теоретичних засад творчого самовираження молодших школярів у закладах позашкільної освіти.

На підставі аналізу філософської, культурологічної, соціологічної, психологічної, педагогічної літератури уточнено сутність поняття «творче самовираження молодших школярів» у закладах позашкільної освіти як здатність дітей молодшого шкільного віку до розкриття свого «Я» у різних видах творчої діяльності закладу позашкільної освіти, що виявляється у наявності необхідної системи знань та уявлень про себе і творчість, бажання молодшого школяра заявити про своє перетворювальне світосприйняття, готовності наполегливо проявляти себе через творчість, уміння виразити своє Я-соціоцентроване соціально прийнятними способами та відчуті гордість за себе й результати своїх творчих досягнень.

Схарактеризовано структурні компоненти творчого самовираження молодших школярів у позашкільній освіті: *когнітивний компонент* (передбачає наявність у молодших школярів системи знань та уявлень про творчість, усвідомлення власних потреб і інтересів, розуміння способів творчого самовираження), *емоційно-ціннісний компонент* (характеризується інтересом до творчості та бажанням молодших школярів проявити себе у творчій діяльності), *компонент довільної спонуки* (забезпечує стійкість і збалансованість зазначеного процесу, що виявляється у необхідності докладання вольових зусиль для досягнення творчого самовираження), *поведінково-практичний компонент* (передбачає закріплення молодшими

школярам здобутих знань у процесі творчої діяльності та уміння проявити свою індивідуальність різними засобами самовираження); *самоціннісний компоненти* (виявляється як духовно розвивальна самоцінність через гордість за себе та результати своїх творчих досягнень).

З'ясовано особливості досвіду роботи позашкільної освіти в контексті творчого самовираження молодших школярів. Визначено, що причиною низького рівня творчого самовираження молодших школярів у закладах позашкільної освіти є: недостатнє усвідомлення дітьми себе, своїх нахилів та задатків; не володіння адекватними способами самовираження; розрив між бажанням досягти мети творчого самовираження та неготовністю і практичною нездатністю її реалізувати у творчій діяльності; не врахування дорослими інтересів дітей, нав'язування їм гуртків, у яких молодші школярі не мають бажання самовиражатися; перебирання батьками на себе функцій творчого самовираження особистості дитини; низький рівень підготовленості педагогів закладів позашкільної освіти до творчого самовираження дітей з урахуванням сучасних реалій та можливостей.

Розроблено критерії, показники й схарактеризовано рівні творчого самовираження молодших школярів у закладах позашкільної освіти. Критеріями й показниками творчого самовираження молодших школярів у закладах позашкільної освіти визначено: *«знання про творчість та її значимість у житті»* (знання й уявлення про сутність творчості); усвідомлення себе як суб'єкта творчої діяльності; обізнаність про соціально прийнятні способи творчого самовираження); *«бажання заявити про себе у творчій діяльності»* (прагнення виразити свою індивідуальність у творчій діяльності; інтерес до творчого самовираження); *«готовність проявити себе у творчій діяльності»* (наполегливість у вираженні своєї індивідуальності у творчій діяльності; рішучість у подоланні труднощів задля досягненні мети творчої діяльності); *«вираження Я-соціоцентрованого у творчій діяльності»* (уміння використовувати різні способи самовираження у творчій діяльності; стійкість вираження своєї індивідуальності у творчій діяльності відповідно

до прийнятих у суспільстві цінностей; здатність співпрацювати з іншими у різних видах творчої діяльності); *«ставлення особистості до себе і до результатів власної творчої діяльності»* (радість від вираження Я-соціоцентрованого у творчій діяльності; гордість за свої творчі досягнення).

На основі визначених критеріїв і показників схарактеризовано рівні творчого самовираження молодших школярів у закладах позашкільної освіти (високий, достатній, середній, низький).

Теоретично обґрунтовано та експериментально перевірено ефективність педагогічних умов творчого самовираження молодших школярів у закладах позашкільної освіти (створення середовища сприятливого для творчого самовираження молодших школярів на основі концепції Я-центрованого духовно розвивального виховання; використання виховного потенціалу арт-педагогічних технологій на гурткових заняттях у закладах позашкільної освіти; підвищення рівня професійної компетентності педагогів закладів позашкільної освіти щодо творчого самовираження молодших школярів у закладах позашкільної освіти).

Встановлено якісну і кількісну динаміку змін в рівнях творчого самовираження молодших школярів у закладах позашкільної освіти: в експериментальній групі значно зменшилась кількість дітей молодшого шкільного віку з низьким (на 9,5 %) й середнім (на 11 %) рівнями творчого самовираження; натомість суттєво зросла кількість молодших школярів з достатнім рівнем означеного феномену (на 17,9%). У контрольній групі суттєвих змін у динаміці рівнів творчого самовираження молодших школярів не відбулося.

Підсумкові контрольні зрізи рівнів творчого самовираження молодших школярів у закладах позашкільної освіти довели ефективність обґрунтованих та експериментально перевірених педагогічних умов творчого самовираження молодших школярів у закладах позашкільної освіти.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів досліджуваної проблеми. Перспективою подальших досліджень можуть бути дослідження

творчого самовираження дітей інших вікових категорій; підвищення післядипломної освіти педагогів закладів позашкільної освіти у цьому напрямі.

ABSTRACT

Boiko A.E. Pedagogical conditions of creative self-expression of primary schoolchildren in institutions of out-of-school education. - Qualifying Research Paper as a Manuscript.

Dissertation for the scientific degree of Candidate of Educational Sciences in speciality 13.00.07 – Theory and Methods of Education. – Institute of Problems on Education of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine. – Kyiv, 2021.

The dissertation deals with the urgent problem of creative self-expression of primary schoolchildren in institutions of out-of-school education.

Based on analysis the scientific sources, the state of the researched problem in philosophical, cultural, sociological and psycho-pedagogical sciences is characterized.

The essence of the concept of «creative self-expression of primary schoolchildren» in institutions of out-of-school education is clarified as the ability of children primary age to reveal their «self» in various types of creative activities of institutions of out-of-school education manifested in the necessary system of knowledge and ideas about themselves and creativity, primary schoolchildren's willingness to declare their transforming worldviews, readiness to express themselves persistently through creativity, the ability to express their self-socio-centered via socially acceptable ways and feel proud of themselves and the results of their creative achievements.

The components, criteria, indicators and the levels of creative self-expression of primary schoolchildren in institutions of out-of-school education are characterized.

The components of creative self-expression of primary schoolchildren in institutions of out-of-school education are: cognitive component (primary schoolchildren have a system of knowledge and ideas about creativity, awareness of their own needs and interests, understanding of ways of creative self-expression), emotional-value component (children express themselves in creative activities), component of arbitrary motivation (provides stability and balance of this process, manifested in the need to make willful efforts to achieve creative self-expression), behavioral-practical component (provides consolidation of primary schoolchildren acquired knowledge in creative activities their individuality by various means of self-expression); self-worth component (demonstrated as spiritually developing self-worth through pride of oneself and the results of one's creative achievements).

Criteria and indicators of creative self-expression of primary schoolchildren in institutions of out-of-school education are defined as: «knowledge about creativity and its significance in life» (ideas about the essence of creativity; self-awareness as a subject of creative activity; awareness of socially acceptable ways of creative self-expression); «willingness to express oneself in creative activity» (desire to express one's individuality in creative activity; interest in creative self-expression); «readiness to express oneself in creative activity» (persistence in expressing one's individuality in creative activity; determination in overcoming difficulties in order to achieve the goal of creative activity); «expression of self-socio-centered in creative activity» (ability to use different ways of self-expression in creative activity; stability of expression of one's individuality in creative activity in accordance with accepted values in society; the ability to cooperate with others in different types of creative activity); «the personality's attitude towards oneself and towards the results of one's own creative activity» (joy in expressing self-socio-centered in creative activity; pride of one's creative achievements).

The effectiveness of pedagogical conditions of creative self-expression of primary schoolchildren are theoretically substantiated and experimentally, namely: creating an environment favourable for creative self-expression of primary

schoolchildren based on the concept of self-centered spiritual development education; using the educational potential of art-pedagogical technologies at classes in institutions of out-of-school education; increasing the level of educators' professional competence in institutions of out-of-school education in terms of creative self-expression of primary schoolchildren in institutions of out-of-school education.

The program «Workshop of creative self-expression of primary schoolchildren» are developed and implemented into practice that provides various forms and methods of educational influence on primary schoolchildren in institutions of out-of-school education.

Key words: self-expression, creativity, creative self-expression, creative activity, primary schoolchildren, out-of-school education, pedagogical conditions, institutions of out-of-school education.

СПИСОК ОБУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації

Статті у наукових фахових виданнях України

1. Бойко, А. Е. (2010а). Сучасні підходи до розуміння феномену самовираження особистості. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*, 14(2), 3–10.
2. Бойко, А. Е. (2010b). Модернізація навчально-виховного процесу в позашкільних навчальних закладах у контексті реалізації компетентнісного підходу. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*, 5(7), 131–141.
3. Бойко, А. Е. (2011а). Особливості творчого самовираження дітей молодшого шкільного віку в позашкільних навчальних закладах. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Педагогіка і психологія*, 34, 60–64.
4. Бойко, А. Е. (2011b). Сутність та структура творчого самовираження молодших школярів у позашкільних навчальних закладах. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*, 15(2), 28–36.
5. Бойко, А. Е. (2011c). Критерії та показники рівнів сформованості творчого самовираження молодших школярів у позашкільних навчальних закладах. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*, 8(18), 347–356.
6. Бойко, А. Е. (2012а). Методика формування в молодших школярів компонентів творчого самовираження в позашкільних навчальних закладах. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*, 16(2), 24–33.
7. Бойко, А. Е. (2012b). Обґрунтування педагогічних умов творчого самовираження дітей молодшого шкільного віку в позашкільних навчальних закладах. *Горизонти освіти. Психологія. Педагогіка*, 2(35), 47–52.

8. Бойко, А. Е. (2012с). Сучасний стан проблеми творчого самовираження молодших школярів у позашкільних навчальних закладах. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*, 7, 376–385.

9. Бойко, А. Е. (2014). Використання арт-педагогічних технологій як засобу творчого самовираження молодших школярів у позашкільних навчальних закладах. *Наукові записки Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя. Серія «Психолого-педагогічні науки»*, 5, 68–73.

10. Boiko, A. E. (2017). Creative self-expression of primary schoolchildren: Practice-oriented approaches in the system of out-of-school education. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*, 21(1), 59–68.

11. Boiko, A. E. (2018). The main ways of modernization of out-of-school-education of humanitarian direction in Ukraine. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*, 22(2), 32-40.

12. Boiko, A. E. (2020). The results of study of modernization of out-of-school education of humanitarian direction in Ukraine. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*, 24(2), 71-84.

Статті у зарубіжному науковому періодичному виданні

13. Boiko, A. E. (2020). Innovative processes in modernization of non-formal education: Focus on creative self-expression of primary schoolchildren. *Intellectual Archive: Vol. 9 (April/June). No. 2* Toronto: Shiny Word. Corp. (Canada). (pp. 85–93). https://doi.org/10.32370/IA_2020_06_12

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

14. Бойко, А. Е. (2010). Значення позашкільної освіти для творчого самовираження особистості в глобалізаційних умовах. *Наукова еліта як соціально-економічний фактор розвитку держав в умовах глобалізації: збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції*, Київ, 27-28 жовтня 2010 р. (Вип.1, с. 48–51).

15. Бойко, А. Е. (2011a). Основні напрями роботи позашкільних навчальних закладів для забезпечення творчого самовираження школярів. *Створення регіональної організаційно-методичної моделі педагогічного супроводу обдарованої учнівської молоді: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції*, Харків, 16-17 листопада 2011 р. (с. 170–173).

16. Бойко, А. Е. (2011b). Особливості творчого самовираження дітей молодшого шкільного віку. *Сучасний виховний процес: сутність та інноваційний потенціал: матеріали науково-практичної конференції*, Київ, 7 квітня 2011 р. (с. 119–121).

17. Бойко, А. Е. (2011c). Проблема творчого самовираження особистості в сучасній освітній системі. *Творчість як основний ресурс відродження України: збірник матеріалів XI Міжнародної науково-практичної конференції*, Київ, 12-13 травня 2011 р. (с. 45–46).

18. Бойко, А. Е. (2011d). Теоретичні засади формування творчого самовираження особистості у позашкільних навчальних закладах. *Психолого-педагогічні проблеми розвитку особистості в сучасних соціокультурних умовах: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції*, Вінниця, 27-28 жовтня 2011 р. (с. 31–34).

19. Бойко, А. Е. (2012a). Результати діагностики творчого самовираження молодших школярів у позашкільних навчальних закладах. *Інноваційні концепції та технології виявлення обдарованості: світовий досвід: матеріали Міжнародного конгресу*, Закарпатська обл., Свалявський р-н, с. Поляна, 6-8 червня 2012 р. (с. 26–27).

20. Бойко, А. Е. (2012b). Структурні компоненти поняття «творче самовираження» молодших школярів у позашкільних навчальних закладах. *Психолого-педагогічний супровід розвитку обдарованості особистості учня: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції*, Івано-Франківськ, 23-25 лютого 2012 р. (с. 52–55).

21. Бойко, А. Е. (2012c). Творче самовираження молодших школярів у позашкільних навчальних закладах на сучасному етапі. *Професійно-творча*

самореалізація педагога в умовах інноваційної освіти: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, Суми, 25-26 жовтня 2012 р. (с. 163–165).

22. Бойко, А. Е. (2012d). Удосконалення рівня професійної компетентності педагогів позашкільних навчальних закладів як необхідна умова розв'язання проблеми творчого самовираження молодших школярів. *Формування компетентностей обдарованої особистості в системі освіти: матеріали науково-практичної конференції, Севастополь, 6-7 липня 2012 р. (Кн. 1, с. 69–73).*

23. Бойко, А. Е. (2013). Творче самовираження як потреба вільного розвитку особистості. *Творчість як спосіб буття свободи: збірник матеріалів XII Міжнародної науково-практичної конференції, Київ, 16 травня 2013 р. (с. 23–24).*

24. Бойко, А. Е. (2017a). Позашкільна освіта як чинник ефективного формування творчого самовираження підростаючої особистості. *Освіта і наука в умовах глобальних трансформацій: матеріали Всеукраїнської наукової конференції, Дніпро, 24-25 листопада 2017 р. (Ч. I, с. 144-145).*

25. Boiko, A. E. (2017b). Primary schoolchildren's creative self-expression in non-formal education. *Modern methods, innovations and operational experience in the field of psychology and pedagogics: Conference Proceedings, Lublin, Republic of Poland, 20-21 October, 2017. (pp. 42-44).*

26. Бойко А. Е. (2018a). Основні напрями модернізації освітнього процесу в закладах позашкільної освіти за гуманітарним напрямом. *Соціально-гуманітарні науки та сучасні виклики: матеріали III Всеукраїнської наукової конференції, Дніпро, 25-26 травня, 2018 р. (Ч. II, с. 80-81).*

27. Бойко, А. Е. (2018b). Проблема модернізації змісту освітнього процесу в закладах позашкільної освіти гуманітарного напрямку. *Сучасний виховний процес: сутність та інноваційний потенціал: матеріали звітної науково-практичної конференції Інституту проблем виховання НАПН*

України, Київ, 18 квітня, 2018 р. (Вип. 6, с. 38-42).

28. Бойко, А. Е. (2018с). Реалізація організаційно-педагогічних пріоритетів розвитку позашкільної освіти. *Партнерська взаємодія у системі інститутів соціальної сфери: збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції*, Ніжин, 15-16 листопада 2018 р. (с. 110-112).

29. Бойко, А. Е. (2019а). Розвиток наскрізних умінь вихованців гуманітарного напрямку в умовах НУШ та модернізації позашкільної освіти. *Зростаюча особистість у смислоціннісних обрисах: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції*, Київ, 24-25 жовтня 2019 р. (с. 51-56).

30. Boiko, A. E. (2019b). The out-of-school-education of humanitarian direction: The approaches of modernization. *Proceedings of the International Scientific Conference Education and Science in a Changing World: Problems and Prospects for Development*, Дніпро, 29-30 березня, 2019 р. (Ч. I. с.104-105.)

31. Boiko, A. E. (2019с). 21st century skills in non-formal education: Importance of modernization. *Comparative and international education – 2019: BOOK of ABSTRACT of the 3rd International Conference*, Київ, 30 травня, 2019 р. (pp. 54-55).

32. Boiko, A. E. (2020a). Modernization non-formal learning in Ukraine based on European experience. *Comparative and international education – 2020: BOOK of ABSTRACTS of the 4th International Conference*, Київ, 28 травня, 2020 р. (pp. 115-116). <https://doi.org/10.32405/978-966-97763-9-6-2020-115-116>

33. Boiko, A. E. (2020b). Modernization of out-of-school education based on partnership pedagogy. *Шляхи удосконалення професійних компетентностей фахівців в умовах сьогодення: матеріали I Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції*, Луцьк, 28-29 травня, 2020 р. (с. 244-245).

34. Boiko, A. E. (2020с). The concept of value orientations in modernized non-formal education. *Value-based Approach in Education and Challenges of European Integration Process: Conference Proceedings*, Суми, 29-30 травня 2020 р. (с. 56-58).

35. Boiko, A. E. (2020d). The person-oriented technology for self-expression of primary students in modern non-formal education. *Соціально-гуманітарні дослідження та інноваційна освітня діяльність: матеріали II Міжнародної наукової конференції*, Дніпро, 26-27 червня 2020 р. (с. 265-266).

Методичні рекомендації

36. Бойко, А. Е. (2020). *Зміст і технології позашкільної освіти для вихованців молодшого шкільного віку: методичні рекомендації*. Кропивницький: Імекс-ЛТД. 102 с.

Наукові праці, які додатково відображають результати дослідження

37. Бойко, А. Е. (2013). Сутність та структура комунікативної компетентності вихованців позашкільних навчальних закладів. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*, 17(1), 104–111.

38. Бойко, А. Е. (2014a). Зміст та методи формування комунікативної компетентності вихованців позашкільних навчальних закладів. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*, 2(36), 363–371.

39. Бойко, А. Е. (2014b). Проблема формування базових компетентностей вихованців позашкільних навчальних закладів у гуртках гуманітарного напрямку. *Соціально-педагогічна парадигма виховання: сутність та шляхи реалізації: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції*, Ніжин, 25–26 вересня 2014 р. (с. 44–46).

40. Boiko, A. E. (2015). The essence of concept of «value orientation» of pupils of groups of humanitarian direction in out-of-school educational institutions. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*, 19(1), 72–80.

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ТВОРЧОГО САМОВИРАЖЕННЯ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ	
1.1. Феноменологія явища «творче самовираження» особистості.....	11
1.2. Структура творчого самовираження у молодшому шкільному віці.....	32
1.3. Специфіка творчого самовираження молодших школярів у позашкільній освіті	45
Висновки до першого розділу	54
РОЗДІЛ 2. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ТВОРЧОГО САМОВИРАЖЕННЯ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ У ЗАКЛАДАХ ПОЗАШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ	
2.1. Організація і методика констатувального етапу педагогічного експерименту	57
2.2. Діагностика творчого самовираження молодших школярів у закладах позашкільної освіти	72
Висновки до другого розділу	
РОЗДІЛ 3. ОБҐРУНТУВАННЯ ТА ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА ПЕРЕВІРКА ПЕДАГОГІЧНИХ УМОВ ТВОРЧОГО САМОВИРАЖЕННЯ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ У ЗАКЛАДАХ ПОЗАШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ	
3.1. Обґрунтування педагогічних умов творчого самовираження молодших школярів у закладах позашкільної освіти.....	
3.2. Організація і перебіг формувального етапу педагогічного етапу експерименту.....	
3.3. Аналіз результатів експериментального дослідження.....	
Висновки до третього розділу	
ВИСНОВКИ	
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	
ДОДАТКИ	

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. В умовах сучасного глобалізованого світу однією з ключових потреб особистості є прагнення знайти своє місце в житті. Конфлікт між потребою виразити себе і наявністю ускладнювальних обставин є однією з основних перешкод на шляху становлення молодого покоління.

Високий рівень соціальних вимог та швидкий темп сучасного життя вимагає від дорослих запропонувати зростаючій особистості чіткі та зрозумілі орієнтири практичної реалізації своєї індивідуальності.

Згідно міжнародного звіту «Майбутнє робочих місць», сьогодні, зважаючи на COVID-19, повною мірою запроваджується автоматизація робочих місць. Саме тому в майбутньому найбільше цінуватимуться особи, які вміють критично мислити, комплексно розв'язувати проблеми, здатні на творче самовираження (*The Future of Jobs Report, 2020*).

Необхідність забезпечення умов для реалізації творчого потенціалу дітей та учнівської молоді відповідно до їхніх індивідуальних здібностей та уподобань знайшло своє відображення в Законах України «Про освіту» (2017), «Про позашкільну освіту» (2000), «Державному стандарті початкової освіти» (2018), «Оперативній стратегії ЮНЕСКО щодо молоді на 2014-2021» (2014), Концепції реалізації державної політики у сфері реформування загальної середньої освіти «Нова українська школа» на період до 2029 року (2016), Програмі «Нова українська школа» у поступі до цінностей» (2018), та визначено одним з найважливіших стратегічних завдань закладів освіти.

Дослідження проблеми самовираження людини є комплексною науковою проблемою, що стосується філософії, культурології, соціології, психології, педагогіки. Зокрема, філософське осмислення природи процесу самовираження знайшло відображення у працях О. Ази, М. Бердяєва, В. Іванова, С. К'єркегора, В. Кременя, О. Лосєва, І. Надольного, Ж.-П. Сартра ін. У культурологічному аспекті проблема творчого самовираження

особистості досить повно представлена у роботах О. Радугіна та Є. Яковлевої.

Вагомий внесок у розкриття сутності та значення самовираження як особистісного феномену здійснили І. Бех, В. Гладиліна, І. Кон, Р. Нємов, О. Мелік-Пашасєв, В. Мясищєв, Є. Омельченко, Л. Сафронова, Д. Фельдштейн, А. Яфальян та ін.

Теоретичні основи розв'язання проблеми самовираження у процесі творчості особистості закладено в працях зарубіжних представників гуманістичної психології А. Маслоу, К. Роджерса, Г. Олпорта, В. Франкла, Е. Фромма.

Психолого-педагогічні аспекти творчого самовираження як важливого етапу становлення дітей та учнівської молоді у нових соціокультурних умовах розробляють А. Аніщук, Л. Березовська, Ю. Грібов, О. Джафарова, О. Коберник, О. Кононко, А. Лесик, Т. Нікішина, І. Оніщук, Т. Потапчук, Л. Старовойт та ін.

Визначенню вікових особливостей у зазначеному контексті, характеру виховних впливів, сприятливих на розвиток особистості молодшого школяра, присвячені наукові пошуки І. Бєха, Л. Божович, Л. Венгера, Л. Виготського, В. Давидова, О. Запорожця, Г. Костюка, О. Савченко, В. Сухомлинського, П. Якобсона та інших.

Теоретико-прикладні дослідження В. Андрєєва, Дж. Гілфорда, В. Дружиніна, Є. Ільїна, В. Кудрявцева, Т. Любарта, О. Моляко, Я. Пономарьова, В. Рибалки, К. Робінсона, С. Сисєвої, Р. Стернберга, Е. Торренса розкривають феномен творчості як особливий вид діяльності у становленні зростаючої особистості.

Можливості для творчості дітей та учнівської молоді у закладах позашкільної освіти висвітлено у наукових дослідженнях О. Биковської, В. Вербицького, А. Корнієнко, О. Литовченко, В. Мачуського, О. Просіної, Г. Пустовіта, О. Семенова, Т. Сущенко, Л. Тихенко.

Водночас, незважаючи на значний науковий доробок, слід констатувати, що проблема творчого самовираження молодших школярів у закладах позашкільної освіти ще не була предметом спеціального дослідження. З'ясовувались лише її окремі аспекти, тоді як існує гостра необхідність у створенні комплексної виховної роботи в системі позашкільної освіти, яка дозволила б забезпечити ефективність творчого самовираження молодших школярів.

Актуальність досліджуваної проблеми зумовлена також рядом *суперечностей* між:

- потребами суспільства у свідомих громадянах, здатних на творче самовираження й ініціативність, і недостатньою мірою вирішення відповідних завдань у сучасному освітньому середовищі;

- визнанням необхідності цілеспрямованої систематичної роботи для ефективного творчого самовираження молодших школярів і низькою розробленістю цього питання на теоретичному й методичному рівнях;

- значними можливостями закладів позашкільної освіти щодо реалізації завдань творчого самовираження молодших школярів і невідповідністю теоретичного обґрунтування та реалізації необхідних педагогічних умов для забезпечення цього процесу.

Враховуючи актуальність проблеми, теоретичну й практичну значущість окресленої проблеми, її недостатню розробленість і визначені суперечності, темою дисертаційного дослідження було обрано ***«Педагогічні умови творчого самовираження молодших школярів у закладах позашкільної освіти»***.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дослідження є структурною частиною науково-дослідних тем лабораторії позашкільної освіти Інституту проблем виховання НАПН України «Педагогічні засади оптимізації виховного потенціалу навчального процесу у позашкільних навчальних закладах» (державний номер реєстрації 0108U011077), «Теоретико-методичні засади формування у

вихованців позашкільних навчальних закладів базових компетентностей у процесі пізнавально-практичної діяльності» (державний номер реєстрації 0112U001228), «Формування ціннісних орієнтирів навчально-виховного процесу у позашкільних навчальних закладах» (державний номер реєстрації 0115U002259), «Модернізація організації освітнього процесу в закладах позашкільної освіти» (державний номер реєстрації 0118U003741). Тема дисертаційної роботи затверджена вченою радою Інституту проблем виховання (протокол № 1 від 28 січня 2010 р.) та узгоджена Міжвідомчою радою з координації наукових досліджень з педагогічних і психологічних наук в Україні (протокол № 2 від 30 березня 2010 р.).

Мета дослідження – теоретично обґрунтувати й експериментально перевірити педагогічні умови творчого самовираження молодших школярів в освітньому процесі закладів позашкільної освіти.

Відповідно до мети дослідження визначено такі **завдання**:

1. Шляхом аналізу наукових джерел проаналізувати й уточнити сутність та структуру поняття «творче самовираження молодших школярів у закладах позашкільної освіти».

2. З'ясувати особливості досвіду роботи закладів позашкільної освіти у контексті творчого самовираження молодших школярів.

3. Розробити критерії, показники та схарактеризувати рівні творчого самовираження молодших школярів у закладах позашкільної освіти.

4. Теоретично обґрунтувати та експериментально перевірити ефективність педагогічних умов творчого самовираження молодших школярів у закладах позашкільної освіти.

Об'єкт дослідження – процес творчого самовираження молодших школярів.

Предмет дослідження – педагогічні умови творчого самовираження молодших школярів у закладах позашкільної освіти.

Теоретичну основу дослідження становлять: ідеї концепції Я-центрованого духовно розвивального виховання (І. Бех); особистісно

орієнтованого підходу до виховання особистості (О. Безкоровайна, К. Журба, К. Чорна, І. Шкільна,); дитиноцентризму в освітньому процесі (В. Кремень), гуманістичного підходу (А. Маслоу, К. Роджерс, Г. Олпорт, Е. Фромм, В. Франкл), положення психолого-педагогічної науки щодо самовираження як особистісного феномену (К. Абульханова-Славська, А. Аніщук, Р. Бернс, О. Кононко, І. Оніщук); концептуальні засади діяльнісного підходу до процесу творчості (Г. Костюк, О. Леонтьєв, С. Рубінштейн); основні наукові підходи до вивчення творчості (В. Андреев, Дж. Гілфорд, В. Дружинін, В. Кудрявцев, О. Лук, Т. Любарт, Я. Пономарьов, П. Торренс, Р. Стернберг); шляхи і засоби формування творчої особистості (К. Робінсон, О. Моляко, В. Рибалка, С. Сисоєва); наукові дослідження виховного потенціалу арт-технологій та мистецтва (О. Деркач, Г. Тарасенко, О. Комаровська, С. Коновець, Л. Лебедєва, Н. Миропольська, О. Таранова, О. Сорока, Л. Старовойт, В. Шахрай, та ін.), сучасні дослідження організації позашкільної освіти (О. Биковська, В. Вербицький, А. Корнієнко, О. Литовченко, В. Мачуський, Г. Пустовіт, О. Просіна, О. Семенов, Т. Сущенко, Л. Тихенко), проєктування освітнього середовища (О. Єжова, Р. Стернберг, Д. Харінгтон, В. Ясвін та ін.) педагогічної підтримки вихованців в освітньому процесі (Л. Гончар, Л. Каніше夫ська та ін.).

Для вирішення поставлених завдань застосовувалися такі **методи дослідження:**

- *теоретичні*: аналіз та узагальнення філософської, культурологічної та психолого-педагогічної літератури для уточнення базових понять, з'ясування стану проблеми у практиці закладів позашкільної освіти, обґрунтування комплексу педагогічних умов творчого самовираження молодших школярів у закладах позашкільної освіти;

- *емпіричні*: узагальнення педагогічного досвіду, діагностичні (бесіди, опитування (анкетування, інтерв'ю), педагогічне спостереження) для визначення стану досліджуваної проблеми у закладах позашкільної освіти; педагогічний експеримент (констатувальний, формувальний та контрольний

етапи) з метою перевірки ефективності обґрунтованих педагогічних умов творчого самовираження молодших школярів у закладах позашкільної освіти;

– *статистичні*: методи математичної статистики (статистичний критерій узгодженості Пірсона (χ^2)) для обробки експериментальних даних та підтвердження достовірності одержаних результатів.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що:

– *уперше* розроблено педагогічні умови творчого самовираження молодших школярів у закладах позашкільної освіти (створення середовища, сприятливого для творчого самовираження на основі концепції Я-центрованого духовно розвивального виховання; використання виховного потенціалу арт-педагогічних технологій на гурткових заняттях у закладах позашкільної освіти; підвищення рівня професійної компетентності педагогів закладів позашкільної освіти щодо творчого самовираження молодших школярів); визначено критерії (знання про творчість та її значимість у житті; бажання заявити про себе у творчій діяльності; готовність проявити себе у творчій діяльності; вираження Я-соціоцентрованого у творчій діяльності; ставлення особистості до себе і до результатів власної творчої діяльності) з відповідними показниками та схарактеризовано рівні творчого самовираження молодших школярів (високий, достатній, середній та низький);

– *уточнено* сутність поняття «творче самовираження молодших школярів у закладах позашкільної освіти» як здатність дітей молодшого шкільного віку до розкриття свого «Я» у різних видах творчої діяльності закладу позашкільної освіти, що виявляється у наявності необхідної системи знань та уявлень про себе та творчість, бажанні молодшого школяра заявити про своє перетворювальне світосприйняття, готовності наполегливо проявляти себе через творчість, умінні виразити своє Я-соціоцентроване соціально прийнятними способами та відчувати гордість за себе й результати своїх творчих досягнень; *компонентну структуру* цього феномену

(когнітивний, емоційно-ціннісний, компонент довільної спонуки, поведінково-практичний та самоціннісний компонент);

– *подальшого розвитку дістали* форми та методи роботи закладів позашкільної освіти з метою творчого самовираження молодших школярів.

Практичне значення одержаних результатів полягає у впровадженні в освітній процес закладів позашкільної освіти: педагогічних умов творчого самовираження молодших школярів у закладах позашкільної освіти; розроблених методичних матеріалів, методичних рекомендацій (Бойко, А. Е. (2020). *Зміст і технології позашкільної освіти для вихованців молодшого шкільного віку*. Кропивницький: Імекс-ЛТД), програми «Майстерня творчого самовираження молодших школярів» (72 год.) для педагогів закладів позашкільної освіти, для використання у системі післядипломної освіти; діагностичного інструментарію для визначення рівнів творчого самовизначення молодших школярів.

Результати дослідження можуть бути застосовані при розробці навчальних програм, методичних посібників і методичних рекомендацій, як доповнення до навчальних програм з педагогіки та методики виховної роботи для студентів закладів вищої освіти педагогічних спеціальностей та слухачів курсів підвищення кваліфікації педагогічних кадрів.

Результати дисертаційного дослідження **впроваджено** в освітній процес закладів позашкільної освіти: комунального закладу позашкільної освіти «Хмельницький еколого-натуралістичний центр» Хмельницької обласної ради (довідка № 261 від 10.12.2020 р.); Центру науково-технічної творчості учнівської молоді Волинської обласної ради (довідка № 1 від 10.12.2020 р.); Вінницької обласної станції юних натуралістів (довідка №191 від 22.12.2020 р.); комунального закладу «Обласний центр позашкільної освіти та роботи з талановитою молоддю» Сумської обласної ради (довідка № 694 від 23.12.2020 р.); комунального закладу «Закарпатський обласний еколого-натуралістичний центр учнівської молоді» Закарпатської обласної ради (довідка № 243 від 18.12.2020 р.); Личаківського Будинку дитячої та

юнацької творчості м. Львова (довідка № 1 від 10.12.2020 р.); Національного еколого-натуралістичного центру учнівської молоді МОН України (довідка № 295 від 29.12.2020 р.); та Державного закладу вищої освіти «Університет менеджменту освіти» для слухачів курсів підвищення кваліфікації педагогічних працівників (довідка № 01-02/597 від 16.12.2020 р.).

Апробація результатів дисертації. Основні теоретичні й практичні результати дослідження було представлено у доповідях на науково-практичних заходах різного рівня: *міжнародних* конференціях – «Наукова еліта як соціально-економічний фактор розвитку держав в умовах глобалізації» (Київ, 2010); «Творчість як основний ресурс відродження України», (Київ, 2011); «Освіта і здоров'я» (Суми, 2012); «Творчість як спосіб буття свободи» (Київ, 2013); «Соціально-педагогічна парадигма виховання: сутність та шляхи реалізації» (Ніжин, 2014); «Актуальні проблеми рекреаційної психології та педагогіки дитинства» (Одеса, 2016); «Nowoczesne techniki, innowacje i doświadczenie praktyczne w dziedzinie psychologii i pedagogiki» (Люблін, Польща, 2017); «Партнерська взаємодія у системі інститутів соціальної сфери» (Ніжин, 2018); «Наукова еліта у розвитку держав» (Київ, 2018; 2020); «Освіта та наука у мінливому світі: проблеми та перспективи розвитку» (Дніпро, 2019); «Педагогічна компаративістика і міжнародна освіта – 2019: Інтернаціоналізація та інтеграція в освіті в умовах глобалізації» (Київ, 2019); «Зростаюча особистість у смислоціннісних обрисах» (Київ, 2020); «Педагогічна компаративістика і міжнародна освіта – 2020: Глобалізований простір інновацій» (Київ, 2020); «Value-based Approach in Education and Challenges of European Integration Process (Суми, 2020); «Шляхи удосконалення професійних компетентностей фахівців в умовах сьогодення» (Луцьк, 2020); «Соціально-гуманітарні дослідження та інноваційна освітня діяльність» (Дніпро, 2020); «Позашкільна освіта: вчора, сьогодні, завтра» з нагоди 20-річчя Закону України «Про позашкільну освіту» (м. Київ, 2020 р.); *всеоукраїнських* конференціях – «Виховання дітей та учнівської молоді в

соціокультурному просторі сучасних освітніх закладів» (Київ, 2011), «Сучасний виховний процес: сутність та інноваційний потенціал» (Київ, 2010; Київ, 2017); «Психолого-педагогічні проблеми розвитку особистості в сучасних соціокультурних умовах» (Вінниця, 2011), «Створення регіональної організаційно-методичної моделі педагогічного супроводу обдарованої учнівської молоді» (Харків, 2011), «Психолого-педагогічний супровід розвитку обдарованості особистості учня» (Івано-Франківськ, 2012); «Професійно-творча самореалізація педагога в умовах інноваційної освіти» (Суми, 2012); «Освіта і наука в умовах глобальних трансформацій» (Київ, 2017); «Соціально-гуманітарні науки та сучасні виклики» (Дніпро, 2018); «Психологічні виміри особистісної взаємодії суб'єктів освітнього простору в контексті гуманістичної парадигми» (Київ, 2018; Київ, 2019); «Зростаюча особистість у смислоціннісних обрисах» (Київ, 2019); «Ціннісні засади реалізації ідей Нової української школи» (Біла Церква, 2019); «Професійний розвиток фахівців у системі освіти дорослих: історія, теорія, технології» (Київ, 2019); *міжнародних форумах, конгресах* – «Інноваційні концепції та технології виявлення обдарованості: світовий досвід» (Поляна, Закарпатська обл., 2012), «Всеукраїнському форумі працівників позашкільної освіти» (Київ, 2013); «Розроблення сучасної концепції позашкільної освіти в умовах децентралізації» (м. Київ, 2017); *всеукраїнських форумах, конгресах* – «Позашкільна освіта у розвитку держави: досвід і перспективи» (Київ, 2015); «Позашкільної освіти в умовах децентралізації» (Київ, 2016); «Якість професійної підготовки сучасного педагога: український та європейський виміри» (Київ, 2020); «Форум позашкільників 2020» (Київ, 2020); *міжнародному семінарі* **«Contemporary view on giftedness and talent development»** (Київ, 2018); *всеукраїнському семінарі* «Концептуальні основи модернізації змісту позашкільної освіти» (Київ, 2019), *всеукраїнському круглому столі* «Підготовка педагогів позашкільної освіти: шлях становлення і розвитку» (Київ, 2019).

Результати дослідження обговорювалися на засіданнях лабораторії

позашкільної освіти та на звітних конференціях Інституту проблем виховання НАПН України.

Публікації. Основні положення та висновки дослідження висвітлено у 40 публікаціях (одноосібних), із них: 15 статей – у наукових фахових виданнях України, 1 стаття – у зарубіжному періодичному виданні, 23 наукові праці – у збірниках матеріалів конференцій, 1 – методичні рекомендації.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаних джерел (302 найменування, із них 45 – іноземними мовами), 10 додатків на 52 сторінках. Загальний обсяг дисертації – 255 сторінок, основний текст викладено на 177 сторінках. Робота містить 19 таблиць і 17 рисунків.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ

ТВОРЧОГО САМОВИРАЖЕННЯ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ

1.1. Феноменологія явища «творче самовираження» особистості

Дослідження феномену творчого самовираження особистості у науці має міждисциплінарний характер, оскільки воно відбувається у філософському, культурологічному, соціологічному, психологічному та педагогічному аспектах.

У філософії проблема творчого самовираження особистості пов'язується з пошуком особи себе і свого місця в світі, смислу життя та життя у культурі. Філософи завжди звертались до пізнання сутності людини, починаючи з Сократа та Конфуція. Проте в кожную історичну епоху пропонувалося різне трактування творчого самовираження особистості.

Для нашого дослідження важливим є філософія екзистенціалізму, яка по-новому вирішує проблему свободи людини, вибору її життєвих шляхів, репрезентує гуманістичний напрям філософствування. На відміну від раціоналістичного напрямку, тут відбувається відродження інтересу до особистості, де центр «філософського умогляду зміщується від об'єктивного світу на суб'єкт, який відрікається від нього в ім'я необмеженого самовираження» (Кремень & Ільїн, 2005, с. 246).

Джерела сучасного екзистенціалізму сягають XIX ст. пов'язуються з іменем данського філософа С. К'єркегора, який висунув ідею «екзистенціального мислення», що пов'язана з внутрішнім життям особистості, з її найінтимнішими переживаннями. Мислитель вважав, що дійсне існування людини – це її «екзистенція», досягнення якої передбачає здійснення нею вирішального вибору. Завдяки цьому особистість переходить від недійсного буття до самої себе, неповторної особистості, тобто саме це стає її дійсним буттям. С. К'єркегор вбачав завдання філософії у пізнанні

людського життя, людських переживань, у розумінні процесу вибору між добром і злом, існуванням і самовираженням (К'єркегор, 1993).

Новим поштовхом у пізнанні творчого самовираження особистості стали філософські ідеї Ж.-П. Сартра, який наголошував, що людина сама обирає цінності моралі, створює траєкторію свого життя: або заповнює його смыслом або робить безпредметним. Саме ця характеристика слідувати своєму істинному «Я» і відрізняє особистість від об'єктів природи. Головний принцип екзистенціалізму полягає в тому, що людина є тим, що вона робить. У центрі онтології філософа знаходиться «Я» особистості, з якого, за висловом «висвічується» вся життєвість і конкретна реальність. В основу своєї філософії Ж.-П. Сартр ставить свободу: людина вільна, не існує незмінної людської природи чи детермінізму, життя дає особистості можливість для самовираження (Сартр, 1989).

Цікавими для нашого наукового пошуку є філософські ідеї М. Бердяєва стосовно призначення людини: «Тільки у творчості виявляється покликання і призначення людини в світі». Тому етиці закону «соціальної буденності», заснованої на страхів, заборонах, розпорядженнях, формалізмі, уніфікованості і стадності, філософ протиставляє етику творчості, засновану на волі, відповідальності, любові і особистісному самовираженні. У цьому контексті автор акцентує увагу на конфлікті людини і об'єктивації. «Суспільство прагне перетворити особистість у елемент соціальної системи, усереднити, стандартизувати її. Основне ж прагнення людини – її порив до свободи, творчості, індивідуалізації» (Бердяєв, 1931, с. 139-141).

На сучасне розуміння поняття «творче самовираження» мали вплив погляди О. Лосєва, який пояснює існування особистості як синтез двох аспектів буття – внутрішнього і зовнішнього. Причому внутрішнє є сутнісним, а зовнішнє залежить від сприймання оточення (Лосєв, 191, с. 45). Таким чином, поняття «вираження» трактується автором як активний прояв внутрішнього у бік зовнішнього, як певна активна трансформація внутрішнього.

У працях І. Надольного акцентується увага на орієнтації самовираження у контексті найважливіших ціннісних орієнтацій людини, які детермінуються як внутрішніми, так і зовнішніми регуляторами поведінки. До внутрішніх регуляторів активної дії людини учений відносить потреби, інтереси, мотиви, наміри тощо (Надольний, 1997, с. 427). Виходячи з цього, сенс кожного індивідуального існування полягає у самовираженні і самоствердженні, а критерієм прогресу людства є зростання загальнозначущого самовираження і самоствердження особистості.

Про зв'язок творчого самовираження і сутності діяльності як цінності для особистості, про цінність діяльності для особистості, пов'язаної, перш за все, з можливістю самовираження, застосування своїх здібностей у творчості наголошується у працях В. Іванова. Автор зазначає, що «лише в межах діяльності певного суб'єкта будь-які реальності – дійсні та уявні – вибудовуються у смисловий ряд, в ієрархію цінностей, в актуальний життєвий світ, що втілює неповторність долі цього суб'єкта» (Іванов, 1977, с. 201).

У творчості, як зазначає В. Кремень, знаходить своє вираження глибоко приховане в людській природі бажання проявляти себе. У творчості людина не може вдавати, вона неминуче проявляє себе і свою суть, зафіксувавши це в створеному нею, в творчості вона робить все сама (Кремень, 2009, с. 115). На думку вченого, творча діяльність, дає людині особливе відчуття свободи прояву власного «Я», надає їй упевненості в собі і відчуття самоцінності свого внутрішнього світу. У творчості здійснюється ствердження життєвих смислів і цінностей, на противагу руйнівним тенденціям. Саме творча особистість здатна опредметнити в зовнішніх засобах вираження і свої ідеї, і свої переживання, і образи своєї фантазії, зробивши її надбанням інших (Кремень, 2009, с. 130).

Потреба особистості виразити себе виникає ще у дитячому віці, трансформується, наповнюється новим змістом у наступні вікові етапи, що підкріплюється стійким бажанням до визнання у дитячому середовищі

реалізації своїх здібностей і задатків у діяльності, спілкуванні та творчості. Натомість, відсутність можливостей для реалізації цієї потреби, може спричинити втрату людиною сенсу життя. Варто підкреслити, що прагнення демонструвати себе іншим, вимагає від особистості вибору різних тактик поведінки, тому самовираження може виявлятися як в суспільно значущій формі, так і в асоціальній. Асоціальна форма, на думку дослідниці Л. Ази, виражається у прагненні людини презентувати себе навколишнім, вибираючи соціально несхвальні тактики поведінки (Аза, 1993). Отже, творче самовираження особистості є в центрі уваги культурологічних досліджень

У культурологічному аспекті проблема творчого самовираження особистості розглядається як саморух особистості у певному культурному середовищі. Сучасна культура ґрунтується на гуманістичному розуміння людини, її особистісного розвитку і свободи як найвищої цінності. Тому ступінь розвитку культури, за висновками О. Радугіна, визначається її ставленням до свободи і гідності людини та можливостей, що надаються культурою для творчого самовираження людини як особистості. Людина по-різному може реалізувати свій творчий потенціал і «повнота її творчого самовираження досягається через створення і використання різних культурних форм» (Радугін, 2001, с. 95-97).

Позиція нашого дослідження співпадає з науковими положеннями Є. Яковлевої про парадокс творчого самовираження, який вона вбачає у тому, що для здійснення творчого самовираження необхідне цілковите оволодіння культурними нормами. З одного боку, це є для суспільства гарантією того, що творче самовираження здійснюватиметься у певних культурно заданих межах, не завдаючи суспільству шкоди і не руйнуючи його засад. З іншого боку, культурно вироблені засоби є тим матеріалом, що використовується в творчому самовираженні. Адже, якщо із засвоєнням культурно заданих зразків процес особистісного розвитку завершується, то це призводить до шаблонного та стереотипного мислення. З іншого боку, якщо це лише певний етап розвитку, за яким слідує творче самовираження,

тоді воно розкриває майже необмежені можливості для особистісного зростання (Яковлева, 1997, с. 37).

Одними з перших культурно вироблених засобів самовираження, що опановує дитина, є ті, що належать до сфери почуттів. Вираження себе є процесом вираження своїх почуттів, що відносяться до якоїсь-небудь події чи ситуації. Отже, людські почуття являють собою суб'єктивну оцінку об'єктивних подій. Відтак, кожен відголос людини на життєві події носить емоційну забарвленість, яка робить реакції індивідуальними. Натомість, за відсутності цієї емоційної забарвленості, у людини не було б переживань, а її реакції нічим не відрізнялися б від реакцій неживих істот. Однак переживання почуття і його вираження – різні речі. Щоб особистість могла виразити свою істинну індивідуальність через свої переживання і емоції, перш за все, вони повинні відповідати обставинам, які їх зумовили.

В умовах, коли особистість позбавлена можливості висловити своє справжнє ставлення до подій, про творчість не йдеться зовсім. Таким чином, наголошує Є. Яковлева, постійно пригнічуючи себе, людина не спроможна до творчого самовираження. Однак, відповідно до набутих стереотипів емоційного реагування особистість наполегливо намагається бути щасливою там, де вона не може бути, тобто навпаки, постійно робить себе нещасливою. А творчість – це, насамперед, щастя, переживання осмисленості свого існування. Проте, всі способи людського самовираження культурно обумовлені. Тому оволодіння загальнокультурними способами є необхідною умовою будь-якого самовираження взагалі (Яковлева, 1997, с. 38).

Отже, у філософії та культурології творче самовираження розглядається як прояв особистісної сутності людини, потреби у реалізації внутрішніх потенцій, власної індивідуальності у творчості за допомогою різних засобів.

Особливого розвитку проблема творчого самовираження особистості набула у психологічних дослідження представників гуманістичного підходу згідно з яким сутність особистості визначається як безперервне прагнення до

самовираження (Маслоу, 1999; Олпорт, 2002; Роджерс, 1990; Франкл, 2016; Фромм, 2006). Потреба в самовираженні у рамках цього підходу є однією з основних для людини, оскільки в процесі постійного розвитку, особистість прагне до послідовного виявлення своїх потенційних можливостей. При цьому доцільно зазначити, що будь-яка потреба вимагає адекватних способів її задоволення та реалізації.

У контексті даного підходу, самовираження тісно пов'язане з самоактуалізацією – прагненням особистості до максимального виявлення і розвитку своїх потенційних задатків та можливостей. Прагнення особистості до самоактуалізації К. Роджерс пояснював природним бажанням реалізувати свої можливості, зробити життя різнобічним і тому бути одним з основних мотивів поведінки людини. На його думку, важливою потребою людини у своїй реалізації виступає творчість, під якою розуміється «створення за допомогою діяльності нового продукту, що постає, з одного боку, із унікальності індивіда, а з іншого – зумовлений матеріалом, подіями, людьми, обставинами життя» (Роджерс, 1990, с. 165).

Розкриваючи проблему реалізації особистістю свого потенціалу, А. Маслоу також акцентував увагу на значимості творчості, підкреслюючи, що самоактуалізація є найвищим рівнем прояву духовного і творчого потенціалу особистості, намаганням повною мірою виявити й розвинути свої особистісні здібності, здатності. Поняття самоактуалізації означала «тенденцію до реалізації внутрішнього потенціалу, тобто самореалізацію. Це – бажання людини стати всім, чим вона здатна стати, її прагнення повністю реалізувати свої потенційні можливості» (Маслоу, 1999).

У своїх працях К. Абульханова-Славська, обґрунтовує самовираження особистості як «спосіб, яким людина реалізує себе як особистість в діяльності, в спілкуванні, у вирішенні життєвих проблем» (Абульханова-Славська, 1991, с. 51). Головною умовою самовираження, яка визначається, самою особистістю, є установка адекватності між внутрішнім світом (його цінностями, орієнтирами, запитами) і зовнішнім способом вираження

внутрішнього світу, безперервний рух до реальної суспільно і особисто значущої мети, наявність перспективи зростаючої особистості.

Варто зауважити, що К. Абульханова-Славська акцентує на самовираженні різних ступенів зрілості, що має свою специфіку на різних вікових етапах. На ранніх етапах самовираження, як правило, проявляється у формах демонстрації свого «Я». Етап особистісного самовираження, на якому прояви себе перетворюються на дійсну потребу адекватного і сутнісного вираження свого «Я», вважається зрілою формою самовираження. Особистість шукає свою неповторну манеру поведінки та стиль спілкування і, головне, намагається виразити себе в житті, вчинках, справах. Це засвідчує той факт, що потреба у самовираженні стає потребою у вираженні свого реального, а не ідеального «Я». Поки образ внутрішнього «Я» не сформувався, самовираження знаходиться на стадії зовнішнього, показового «вираження» самого себе (коли показувати і демонструвати ще немає чого). Чим нижче людина оцінює саму себе, тим важливішим для неї є момент зовнішнього вираження. Зовнішня форма труднощів самовираження виявляється з таких простих явищ, як сором'язливість, невпевненість у спілкуванні, що приховує невпевненість у собі (Абульханова-Славська, 1991, с. 53).

Самовираження, як справедливо уточнює К. Абульханова-Славська, може переходити у внутрішній, прихований план за умови нереалізованості людини. Нереалізована форма самовираження відходить у внутрішній план назавжди. Іншими словами, коли нереалізоване самовираження переходить у той чи інший комплекс, відбуваються такі зміни у внутрішньому світі людини, як неадекватна самооцінка, невпевненість у собі або навпаки наполегливе домагання визнання своєї виключності (Абульханова-Славська, 1991, с. 55).

Твердження К. Абульханової-Славської про те, що «реально не будь-яка особистість самовиражається в діяльності, але не будь-яка діяльність відповідає домаганням особистості. Цінність діяльності для особистості

будується і визначається на перетині багатьох складових – і суспільної престижності даної діяльності, і можливості самовираження в ній. Так конкретно формується особистісна мотивація діяльності» (Абульханова-Славська, 1980, с. 119). Домагання, на думку дослідниці, містять ще й ціннісне ставлення особистості до дійсності, спонукають особистість до здійснення діяльності, яка відповідає цим домаганням. Тобто, вони орієнтують людину на її максимальне самовираження.

Погляди К. Абульханової-Славської перегукуються з положеннями Д. Фельдштейна, згідно яких особистість намагається розкрити себе, протиставити себе іншим, виразити власну позицію щодо інших людей, отримавши від них визнання її незалежності, зайнявши при цьому активне місце в різноманітних соціальних ставленнях. У такій позиції «Я» особистості забезпечує розвиток у вихованця нового рівня пізнання себе в суспільстві, виступаючи нарівні з іншими людьми (Фельдштейн, 1996, с. 145).

На думку Д. Фельдштейна, під самовираженням розуміється самопізнання Я-образу та власних здібностей, і співвідношення їх зі своїми потребами. В свою чергу, самовираження відрізняється від життєвої самореалізації, в якому пізнання вже завершується і постає необхідність побудови цілісної взаємодії зі світом. Можливість повного поєднання самовираження і самореалізації залежить як від сформованості Я-образу, так і від особистої готовності організувати, забезпечити всю сукупність зовнішніх умов самореалізації. Ці дві умови необхідні для того, щоб самовираження і самореалізація адекватно поєднувались у всіх аспектах (Фельдштейн, 1989, с.100).

Вадливими для нашого дослідження є положення представників синергетичного підходу, які з позиції теорії самоорганізації досліджують закономірності та механізми, що забезпечують можливість досягнення вищого ступеня індивідуального розвитку. Так, у науковому доробку В. Бранського і С. Пожарського наголошується, що мета людського

існування полягає у тому, щоб досягти максимально можливого стійкого стану в будь-яких умовах. І на шляху до цього стану людина проходить багатоетапний процес, який складається з *самопідготовки* і *самореалізації*. Так, самопідготовка складається з етапів *самоосвіти* і *самовиховання*, на яких формується творчий потенціал. На етапі *самоосвіти* особистість засвоює усі необхідні їй компетентності для здійснення власних цілей, але не передбачені офіційною освітньою системою. У процесі *самовиховання* у людини формується певна система моральних цінностей, які не гарантуються соціальним середовищем, в якому вона виховується. Після цього починається процес *самореалізації*, який включає самовираження і самоствердження. На етапі *самовираження* особистість проявляє своє Я, є творцем значущих для нього цінностей. На етапі ж *самоствердження* продукти діяльності людини вимагають оцінки з суспільства за їх значущістю. В оптимальному випадку, як свідчать дослідження зазначених фахівців, максимум самовираження повинен зійтися з максимумом самоствердження (Бранский, & Пожарский, 2001).

Здійснити ґрунтовний аналіз досліджуваної проблеми дають змогу висновки представників особистісно орієнтованого підходу до розв'язання проблеми становлення людини. За такого підходу особистісно орієнтована освітня парадигма є домінуючою, оскільки в ній людина проголошена найвищою цінністю суспільства, а дитинство є важливим періодом у становленні особистості. Провідна виховна позиція, як стверджує І. Бех, повинна «передбачати створення такого соціокультурного середовища, яке забезпечило б оптимальні можливості самовираження вихованця, його самоутвердження, прояв його таланту» (Бех, 2008, с. 337).

Збагатити розуміння сутності «самовираження» дає змогу й теза про взаємозв'язок між самовираженням і потребами у суспільному визнанні. Так, без суспільного визнання людина втрачає тонус життя і діяльності та почувається нещасною. Прагнення до високої оцінки і самооцінки стимулює людину до самовдосконалення, що зумовлює відповідні прояви у певних

поведінкових ситуаціях, діяльності. На думку І. Беха, самоствердження може виражатися як у суспільно корисній поведінці, прагненні всім сподобатись, так і в протиставленні своїх ціннісних орієнтацій іншим (Бех, 2006, с. 176). Отже, потреби у суспільному визнанні виступають важливими мотивами самовираження.

Досліджуючи проблеми розвитку особистості І. Бех зауважує, що зміст «образу Я» відображає те, що людина вважає в собі найбільш значущим, що може відрізнити її від інших. Розвинений «образ Я» виявляється системою особистісних цінностей, кожен з яких можна вважати конкретним одиничним «образом Я». Об'єднання багатьох одиничних конкретних «образів Я» призводить до виникнення узагальненого «образу Я». Розвиток особистості розпочинається саме з формування первинних «образів Я» (Бех, 1997).

У І. Беха також є пояснення таких ключових для нашого наукового пошуку понять як самореалізація та самоактуалізація, коли він трактує самореалізацію як «цілісну діяльність і поведінку особистості, а не сукупність певних способів її діяльності». На його погляд, самореалізація є процесом предметного втілення особистістю її особистісних утворень, які вона набула на етапі самоактуалізації. У цій творчій діяльності минуле і теперішнє, як зазначає вчений, утворюють вектор майбутнього у індивідуальному баченні.

У цьому контексті слід погодитися з твердженням вченого, що самореалізація властива лише дорослій людині, оскільки самоактуалізація як вид діяльності особистості передуює самореалізації. Тому ототожнювати самоактуалізацію та самореалізацію недоцільно. Отже, самоактуалізація є процесом набуття особистістю внутрішніх сил (якостей, здібностей, смисло-ціннісних орієнтацій), що спонукають її до усвідомленої поведінки і діяльності. На думку вченого, самоактуалізуючись, особистість ставить собі такі запитання: «У чому сенс Мене?», «Для чого Я?», «Що Мені потрібно робити, щоб цей сенс утілити?» (Бех, 2009, с. 12). Таким чином, пізнаючи

себе, свою індивідуальність, власні здібності, особистість зможе максимально самовиражатися у будь-якій діяльності.

У педагогіці важливе місце у вивченні проблеми самовираження, займає науковий доробок О. Кононко (Кононко, 2000), де дослідниця визначає особистісне самовираження як активну діяльність особистості, що передбачає максимальний розвиток, втілення її задатків. Воно виявляється в активній діяльності людини і дозволяє їй в предметно-практичних видах діяльності максимально використати свої задатки і можливості, реалізувати свою індивідуальну своєрідність, продемонструвати особистість. Потреба у самовираженні виникає вже в ранньому онтогенезі, поступово змінюючись, вона набуває нового змісту у підлітковому та юнацькому віці, оскільки прагнення до самовираження є основною потребою старшокласників, підкріпленою стійким бажанням до суспільного визнання, активним виявленням своїх здібностей у діяльності та спілкуванні.

Досліджуючи цей феномен самовираження особистості, О. Кононко, підкреслює, що суттєвим аспектом самовираження виступають домагання, які є життєвою активністю особистості. Домагання є особистісним вираженням потреб, прагнень суб'єкта життя, що можуть усвідомлюватися або не усвідомлюватися людиною, проте за всіх умов вони наділені великою спонукальною силою. Сукупність особистісних домагань становлять вимоги, очікування, наміри, прагнення, цілі людини (Кононко, 2000, с. 32).

У результаті своїх наукових пошуків А. Аніщук визначає самовираження як «особистісний феномен, допомогою якого особистість реалізує себе у спілкуванні з іншими, у ході вирішення життєвих проблем. Це вираження особистістю свого внутрішнього світу, свого «Я», а «образ Я» і є системою особистісних цінностей» (Аніщук, 2008, с.23).

Відтак, доцільно розглянути трактування сутності поняття «самовираження» у вітчизняній та зарубіжній довідковій психолого-педагогічній літературі, яке дослідники розкривають як:

- дію за значенням самовиражатися, тобто розкривати своє «Я», свою індивідуальність; виявляти власні думки, емоції, переконання (Бусел, с.1098);
- прагнення індивіда до вияву у діяльності, творчості чи іншій формі соціально корисної поведінки закладений психологічний потенціал індивідуальної неповторності (Побірченко, с. 877);
- прояв внутрішніх почуттів, внутрішніх станів переконань, спонук, які приносять задоволення особистості (Войтко, с.142);
- розкриття особистістю своєї індивідуальності, власного «Я» через вчинки, поведінку, творчість, комунікацію (Алексєєнко, с. 400);
- вільне вербальне вираження особистістю власних думок, почуттів і ставлень (Basavanna, с. 379);
- самовияв талантів і здібностей особистості засобами спілкування, поезії, декоративно-ужиткового мистецтва, хореографії та драматизації (Corsini, с. 877).

Отже, із зазначених тверджень з'ясовується, що результатом процесу самовираження особистості має виступити самореалізація, самовизначення та самоствердження людини. Процес формування особистості призводить до високої потреби у самовираженні, в апробації своїх можливостей.

Повертаючись до питання визначення феномену творче самовираження особистості, варто також з'ясувати й сутність поняття «творчий», яке виступає видовою ознакою стосовно поняття «самовираження». Великий тлумачний словник сучасної української мови містить такі трактування поняття «творчий»: «1) – стосується творчості; який містить елементи нового, щось удосконалює, розвиває, збагачує; пройнятий творчістю; 2) який буває в процесі творчості, зумовлений нею; 3) здатний до творчості; який творить» (Бусел, с. 1204).

Тому вбачається доцільним детальніше зупинитися на визначенні феномену «творчість» як ще одної провідної категорії для досліджуваної проблеми. Творчість специфічна для людини, оскільки завжди передбачає творця суб'єктом творчої діяльності. Узагальнення психолого-педагогічних

джерел уможливило виявлення основних тенденцій у визначенні сутності «творчості» як:

- умови повноцінного людського існування; творче ставлення особистості до дійсності спонукає до пошуку сенсу життя (Маслоу, 1999; Роджерс, 1990);
- діяльності, спрямованої на вирішення протиріч (розв'язання творчого завдання), для якого необхідні як об'єктивні (матеріальні, соціальні), так і суб'єктивні особистісні умови (знання, уміння, творчі здібності); її продукт має такі особливості як оригінальність, новизна, соціальна й особиста значимість (Андрєєв, 1988);
- процесу виготовлення або винайдення нового, що раніше було невідомим для певного конкретного суб'єкта (Моляко, 2006);
- діяльності, що має на меті створення чогось нового, не схожого на створене раніше; передбачає наявність у суб'єкта здібностей, знань, умінь, мотивів; створений завдяки цим характеристикам продукт вирізняється оригінальністю, новизною, унікальністю (Мачуський, 2017, с. 422);
- діяльності, що спрямована на розвиток і самореалізацію через створення матеріальних і духовних цінностей (Цапок, 1989);
- діяльності, яка носить творчий характер, дає змогу пережити дітям радість досягнень, успіху, мотивує їх до самотворення (Журба, 2018, с. 266)
- процес створення суспільно значущого продукту; процес саморозвитку, самовираження особистості на основі засвоєння суспільно-історичного досвіду (Рибалка, 2017, с 66);
- діяльності, вирішення проблем або адаптації до змін оточуючого середовища (Любарт, 2009);
- процесу створення оригінальних ідей, які мають цінність (Робінсон, 2016).

Зажаючи на це, не слід залишати поза увагою міркування В. Сухомлинського, за переконаннями якого, творчість є вершиною духовного життя людини: «Завдяки творчості збагачується емоційне життя,

розкриваються задатки, здібності, нахили особистості». А сам процес творчої діяльності, що відповідає прагненням і нахилам вихованця, на думку педагога, сприяє тому, що «в його моральному обличчі переважають позитивні якості і, що, особливо важливо, особистими моральними зусиллями усувають негативні» (Сухомлинський, 1976, с. 278-279). Таким чином, необхідно констатувати, що творче самовираження є однією з умов духовно-морального становлення особистості, показником вищого ступеня розвитку її почуттів та волі.

Для розгорнутого дослідження значущими є пояснення творчості В. Кудрявцевим, на думку якого, необхідно розрізнити поняття творчість «як відкриття для інших», коли людство збагачується творами мистецтва, новими технічними винаходами та науковими відкриттями, а також творчість «як відкриття для себе», коли важливішою виступає суб'єктивна новизна результатів творчої діяльності. Дослідник наголошує, що саме «відкриття для себе» є здебільшого «відкриттям себе», оскільки значущим є не стільки створення нового предмета, скільки зміни в особистості дитини, виникнення у неї нових способів діяльності, знань та умінь. Саме тому творчість є основою самовираження дитини у всіх видах діяльності (Кудрявцев, 2005, с. 216-217).

Підтвердженням висловлених наукових позицій щодо взаємозв'язку розвитку особистості та її творчості є висновки вченого-психолога В. Рибалки відносно того, що створення нового об'єкта зазвичай призводить до розвитку об'єктивного світу, але при цьому і сам суб'єкт творчої діяльності не залишається незмінним: у ньому відбуваються певні перетворення, які виявляються в появі нового бачення світу та нових засобів його вдосконалення, емоційного задоволення від зовнішнього і внутрішнього оновлення та пов'язаних із цим змін у пізнавальній, творчій мотивації тощо. Завдяки такому феномену, зауважує науковець, що спрямований і назовні, в об'єктивний світ дійсності, й всередину, у суб'єктивний світ людини, творчість виконує функцію ефективного засобу розвитку її особистості. Це

дає підстави розглядати дві взаємопов'язані форми творчості – зовнішню та внутрішню, що має принципове значення саме у контексті розвитку творчої особистості (Рибалка, 1996, с. 6). Зважаючи на зазначене, підґрунтям творчості людини виступають потреби і мотиви, що спонукають особистість до творчого самовираження.

Згідно з положеннями О. Мелік-Пашаєва, справжнім джерелом творчих проявів людини є безпосереднє і усвідомлене переживання своєї глибинної єдності зі світом – коли зникає психологічна перешкода, яка відокремлює наше «Я» від навколишнього «не-Я» й народжується безпосереднє переживання єдності суб'єкта та об'єкта, внутрішнього і зовнішнього, людини і природи, людини та інших людей. І за такої обов'язкової умови уможливорюється справжня творчість.

Потрібно наголосити, що до тих пір, поки людина ставиться до світу як до чогось «зовнішнього», чужого, як до «не-я», відтак – не відбудеться справжнього самопізнання та самовираження. Відчувши свою спорідненість, причетність до всього в житті, зазначає вчений, самосвідомість особистості піднімається на вищий рівень розвитку, відкривається незнайоме їй вище «Я», у якому закладена потреба людини в реальній дійсності реалізувати своє внутрішнє життя, наповнити його неповторним сенсом і самостійною цінністю (Мелік-Пашаєв, 2015, с. 25-26). Тож, підґрунтям творчого самовираження є потреба особистості реалізувати свій внутрішній потенціал на основі емоційно-ціннісного переживання всього того унікального, що відбувається у навколишній дійсності.

Вагомим для наукового пошуку є міркування В. Гладиліної, згідно з яким поняття «самовираження» прямо пов'язане з творчою діяльністю індивіда, при цьому під творчою діяльністю мається на увазі не тільки вираз себе засобами мистецтва, але й соціальна, технічна та інші види творчості. На її думку, самовираження особистості – це реалізація творчого потенціалу, який носить переважно індивідуально-особистісний характер. Адже саме в процесі самовираження людина розкриває свій потенціал і проявляє свої

можливості, а також отримує задоволення від своєї діяльності. (Гладиліна, 2008, с.11).

Проведений аналіз наукової літератури з досліджуваної проблеми свідчить про відсутність стійкого визначення поняття «творче самовираження». Варто погодитися з висновками Ю.Грібова, який під творчим самовираженням розуміє «здатність людини до побудови свого образу світу, свого світовідчуття (в слові, зображенні, музиці, діях тощо) та самого себе в цьому світі» (Грібов, 1988, с. 58).

Схожої позиції дотримується і С. Сисоєва, яка наголошує, що саме у творчій діяльності успішно формуються та виявляються творчі можливості людини, забезпечуючи розвивальну взаємодію особистості з оточуючою дійсністю. Творчі можливості виховання реалізуються як у предметній діяльності, так і в процесі всього життя як засобу самовираження та саморозвитку. При цьому, під творчим самовираженням дослідниця розуміє здатність особистості будувати себе в цьому світі, свій внутрішній світ, своє світосприйняття (Сисоєва, 2006, с. 134-135).

Різні аспекти проблеми творчого самовираження особистості розглядалися у багатьох дисертаційних дослідженнях. Зокрема, аналізуючи творче самовираження вчителів української мови і літератури, Т. Нікішина визначає це поняття у декількох аспектах як процес, що репрезентує прояви особистості в усіх виражальних можливостях, які демонструють систему цінностей, переживання, настрої, задатки, думки, творчий потенціал у власній продуктивній діяльності, будується як відповідь на потреби особистості та свого роду є реалізацією особистої мети. По-друге, як самодіяльність особистості, у якій виявляються знання, уміння, навички, підходи до здійснення, досвід інших поколінь у створенні власних продуктів діяльності чи зміні діяльності; самореалізація особистості у процесі створення матеріальних і духовних цінностей, які сприяють поширенню меж людських можливостей. Та ще як один із найвагоміших складних процесів,

що сприяє професійному становленню особистості педагога як фахівця високого рівня через особисту діяльність (Нікішина, 2009, с.155).

У дисертаційному дослідженні Л. Березовської зосереджено увагу на творче мовленнєве самовираження дошкільників в ігрових казкових ситуаціях. Авторкою запропоновано лінгводидактичну модель навчання дітей, спрямовану на уміння розкрити своє власне «Я» у творчій розповіді та проявити свою неповторність та індивідуальність стосовно інших дітей. З цією метою використано засоби художньої виразності (мовні і немовні), щоб передати власні емоції і почуття, настрої і переживання, думки і фантазії, а також знаходити нове вирішення певної проблеми шляхом творчого пошуку, передавати свої думки словами і діями, творчо та нестандартно мислити, створювати оригінальні казкові ситуації (Березовська, 2004).

Окрім цього, частина досліджень орієнтована на творче самовираження особистості засобами музичної діяльності. Так, у дисертації І. Онищук визначено, що «творче самовираження» дошкільника у музичній діяльності – це прагнення дитини об'єктивувати своє «Я»: виразити власні почуття, думки, бажання, ставлення образно-зображальними засобами в різних видах музичної діяльності. Важливою вбачається увага автора до бажання дитини виразити та проявити себе, використання варіативності у творчому самовираженні, здатності знаходити асоціативні зв'язки у створенні образів, продукуванні оригінальних ідей (Онищук, 2012).

Проблемі творчого самовираження майбутніх учителів музики присвячено дисертаційне дослідження Хуан Яцянь, під яким розуміється «унікальність, своєрідність особистості, здатної до нестандартних, нетривіальних рішень мистецько-педагогічних проблем щодо пізнання навколишнього світу, своєї професії, власного «Я», «Іншого» в процесі набуття особистісних смислів» (Хуан Яцянь, 2018, с. 2).

У дисертаційному дослідженні О. Джафарової увага акцентується на творчому самовираженні учнів початкової школи у процесі художньої діяльності, що передбачає презентацію різних художніх образів. Така робота

з творчого самовираження має на меті дослідження уміння втілювати свій задум, позитивну взаємодію з іншими людьми, експериментування з художніми матеріалами, інструментами, комбінування, створення нових технік і прийомів роботи, продуктивно обговорювати досягнуті результати, презентувати свої досягнення (Джафарова, 2016).

Серед дисертаційних досліджень з творчого самовираження особистості на теренах пострадянського простору можна виділити декілька напрямів, й серед них таких:

- як фактор у професійному становленні вчителя (Зикова, 2008; Косогова, 2000; Солдатова, 2000; Прохорова, 2009);
- створення умов для творчого самовираження мистецькими засобами (Аль-Рікабі, 2010; Салютнова, 2012);
- як засіб психотерапії та психокорекції (Грушко, 2003).

Однак на сьогодні немає цілісного дослідження, присвяченого педагогічним умовам творчого самовираження молодших школярів у закладах позашкільної освіти, що зумовило його необхідність.

1.2. Структура творчого самовираження у молодшому шкільному віці

Багатогранність аспектів вивчення питання творчого самовираження особистості сприяло появі сучасних досліджень, в яких робляться спроби визначити структуру творчого самовираження особистості на різних вікових етапах розвитку і в різноманітних соціальних інститутах. З огляду на це, при обґрунтуванні компонентів структури творчого самовираження молодших школярів насамперед необхідно з'ясувати особливості даного вікового періоду.

Відомо, що в психолого-педагогічних джерелах молодший шкільний вік визначається як вік 6(7)–10-річних дітей, які навчаються у 1–4 класах сучасної початкової школи. Це перехідний період у дитячому житті, багатий на деколи приховані можливості розвитку. Саме на цьому віковому етапі онтогенезу закладаються підвалини особистості, основи морально-світоглядної й емоційної спрямованості, стилю та характеру поведінки й діяльності (Кремень, 2008, с. 519).

Молодший шкільний вік, за дослідженнями О. Савченко, як ніякий інший етап шкільної освіти, багатий своїми ресурсами, які треба вчасно виявити, підтримати і розвинути. Основи багатьох психічних якостей школяра закладаються саме в такому віці. Молодших школярів відрізняє сильна пластичність і вразливість психіки, їхня готовність сприймати і наслідувати, випробовувати себе, довіра до батьків та учителів, надзвичайна природна допитливість і емоційність. Все це створює унікальні можливості для повноцінного виховання, навчання і розвитку дітей цього віку (Савченко, 2013, с. 203).

Важливими є наукові положення І. Беґа про виховання сучасної дитини впродовж молодшого шкільного віку. Дослідник переконливо акцентує увагу на тому, що в умовах інтенсифікації суспільного життя молодший школяр отримує реальну можливість спостерігати такі різноманітні за соціальною значущістю ситуації, в яких перебувають ті, хто його оточує, маючи власний

спосіб вирішення проблем. Дитина теж має змогу відмічати відмінності між людьми, які раніше були недоступними її розумінню через обмеженість відповідного досвіду, на основі якого вона могла б сформувати уявлення про існування у іншій людини переживань, відмінних від її власних. В той же час тотальна культурна експансія викликає у дітей молодшого шкільного віку ті психічні процеси, які є визначальними для наступного підліткового віку (Бех, 2003b, с. 93).

У першу чергу, це стосується процесу *рефлексії* як здатності виділяти та аналізувати власні психічні стани, усвідомлювати зміст своїх думок, міркувань («Я зараз думаю про...») тощо. До рефлексивних процесів відносяться пізнання своєї обмеженості («Я так ще не вмію...»), власна здатність переходити межі свої наявних можливостей, шукати й знаходити засоби їх поширення. За допомогою рефлексії молодший школяр стає суб'єктом навчальної діяльності, поведінки та спілкування. Тож, як зазначає І. Бех, «суб'єктність стає дійсним фундаментальним психологічним новоутворенням сучасної дитини молодшого шкільного віку, з яким нам слід рахуватися» (Бех, 2003b, с. 93).

Таким чином, доцільно взяти до уваги такі сфери існування рефлексивних процесів, що впливають на творче самовираження особистості, як:

- *мислення*, яке не може обійтися без рефлексії для усвідомлення підґрунтя власних дій, оскільки воно спрямоване на розв'язання задач, тобто спрямованість мислення на самого себе, на власні процеси і власні продукти;
- *комунікація і кооперація*, що забезпечують координацію дій і організацію взаєморозуміння партнерів у творчому процесі;
- *самосвідомість*, яка потребує рефлексії при самовизначенні внутрішніх орієнтирів та способів розмежування «Я» і «не-Я». В цій сфері молодший школяр стає по-справжньому здатним до самозміни (за допомогою дорослого й однолітків), адже саме тут відбувається діалог молодшого школяра з самим собою з приводу своєї компетентності чи

особистісної розвиненості, порівняння з самим собою та фіксація власних змін (Бех, 2008, с. 673-674), що характеризує процес розгортання творчого самовираження особистості молодшого школяра.

Рефлексія змінює погляд дитини молодшого шкільного віку на навколишній світ, сприяє виробленню особистого погляду, самостійної думки, й в тому числі важливого для себе набуттю нових знань. А взаємодія з однолітками при вирішенні творчої проблеми передбачає необхідність виявляти різницю своїх способів дій від дій інших, координувати і будувати спільні дії з урахуванням позиції кожного. Співробітництво допомагає краще пізнати один одного і самого себе, диференціювати оцінки, більш приязно ставитися до товаришів і більш критично до самого себе. Завдання розвивати творчу самостійність та ініціативність в організації спільних дій з ровесниками – це головна умова розвитку рефлексії становлення вихованця як суб'єкта творчої діяльності.

Вартує уваги і те, що Е. Еріксон також, до новоутворень цього віку відносить ще й почуття компетентності психологічної та соціальної, в основі якої лежить диференційована оцінка своїх можливостей («можу – не можу»), критична оцінка своїх знань і вмінь (Еріксон, 1996, с. 16).

Отже, поволі процес індивідуалізації сучасного молодшого школяра стає системнішим і змістовно диференційованішим. Сучасна дитина молодшого шкільного віку прагне проявити своє «Я», протиставити себе іншим, виразити власну позицію стосовно інших людей, отримати від них визнання, посівши активне місце у різноманітних соціальних відносинах, що забезпечує розвиток у неї нового ступеня самоусвідомлення себе у суспільстві.

Саме на цьому віковому етапі з'являються ті якості психіки дитини, котрі будуть визначальними у формуванні творчого потенціалу за відповідних умов навчання й виховання. Важливу роль у розвитку творчого потенціалу дитини відіграє соціальне середовище: як воно сприймається дитиною, наскільки батьки та педагоги можуть зрозуміти творчу дитину й

створити відповідну програму її розвитку. Такі діти часто надають перевагу спілкуванню з товаришами, старшими за віком, інтуїтивно знаходять у них гідних співрозмовників і дійсно отримують можливість вирішити якісь проблеми, знаходять відповідь на питання, які їх цікавлять.

У процесі творчого становлення у молодших школярів формуються нові смисли. Вони суттєво впливають на становлення словесно-логічного мислення. Для того, щоб їх засвоїти, діти повинні мати достатньо розвинуті життєві поняття на основі власного досвіду.

На думку Г. Костюка, життєві поняття – це нижчий поняттєвий рівень, наукові – вищий, що відрізняється усвідомленістю та довільністю (Костюк, 1988). Оволодіння в процесі творчої новими смислами дає можливість говорити про розвиток у молодших школярів здатності осмислювати різні факти, власну поведінку та вироблення основ світобачення. Тобто оволодіння новими смислами дозволяють молодшому школяру вирішувати задачі, орієнтуючись не на зовнішні, наявні ознаки та зв'язки об'єктів, а на внутрішні, істотні властивості й відображення.

Наступною характерною особливістю цього вікового періоду дослідники називають формування *самосвідомості*, рушійною силою якої, за твердженням С. Рубінштейна, є зростаюча реальна самостійність особистості, що виражається в зміні її взаємовідносин (Рубінштейн, 1997). Дитина молодшого шкільного віку вже стає більш самостійна, незалежна від дорослого, розширюються та ускладнюються її відносини з близьким оточенням. Це дає можливість для значно повнішого і глибшого пізнання себе, оцінювання позитивних і негативних якостей не лише себе, а й своїх однолітків.

В цей період активно розвивається така важлива форма вираження самосвідомості як *самооцінка*. Молодші школярі, перш за все, усвідомлюють ті особливості поведінки, які найчастіше оцінюються їхнім оточенням і від яких, відповідно, більшою мірою залежить їхнє положення в групі. Це

зумовлюється прагненням дітей до взаєморозуміння, співпадання свого ставлення й оцінки оточуючого з оцінкою й ставленням дорослого.

Як відмічає Д. Ельконін, при переході від дошкільного до молодшого шкільного віку в дитини відбувається поступова втрата безпосередності у соціальних відносинах, спостерігається узагальнення переживань, пов'язаних з оцінкою значущих для неї людей, йде розвиток самоконтролю (Ельконін, 2005).

Таким чином, у нашому дослідженні для розвитку творчого самовираження дитини молодшого шкільного віку велику увагу слід приділяти формуванню її адекватної самооцінки і здатності довести власну точку зору, свій вибір. Тому слід звернути увагу на ще одну особливість дітей молодшого шкільного віку. Саме в цей віковий період відбувається *інтенсивний розвиток емоційно-почуттєвої сфери* – загострений інтерес і підвищена емоційна вразливість на безпосереднє враження органів чуття. На цій основі розвивається емпатія, тобто здатність до співпереживання, яка тісно пов'язана з творчою уявою.

Характерною особливістю молодших школярів, за дослідженнями П. Якобсона, є емоційна вразливість, чутливість до всього яскравого, незвичайного, барвистого. Розвиток емоційної сприйнятливості неможливий без залучення дитини до емоційної культури, яка сприяє оформленню індивідуальної творчої природи людини, оскільки культура почуттів виробляється в процесі пізнавального процесу, що постійно її супроводжує. Лише конкретний чуттєвий образ явища призводить до виникнення у дитини емоційного переживання і зародження задуму, який потім втілюється у виразній формі, що чуттєво сприймається (Якобсон, 1971).

Доцільно відмітити, що формування *мотиваційної сфери* молодших школярів відбувається у вигляді мотиваційної готовності дитини до різних, у тому числі нових для неї, видів діяльності, підпорядкуванні мотивів і на цій основі зароджуються індивідуальні нахили й здібності до конкретних видів діяльності. Серед соціальних мотивів, що істотно впливають на поведінку

дитини цього вікового періоду, виділяють такі як: мотиви, котрі пов'язані з інтересом дітей до світу дорослих і встановлення позитивних взаємин з ними; мотиви самоствердження, особистісних досягнень; змагальні мотиви (виграти, перемогти, бути краще за всіх); різні процесуальні мотиви. Майже всі названі мотиви є проявом потреби молодшого школяра у визнанні та схваленні. Саме мотивація досягнення в молодшому шкільному віці стає домінуючою. Діти з усією наполегливістю намагаються виконати завдання правильно, отримати потрібний результат. І хоча вона зазвичай поєднується з мотивом отримання високої оцінки своєї роботи (відмітки чи схвалення дорослих), все ж орієнтує учня на якість і результативність навчальних дій незалежно від цієї зовнішньої оцінки, тим самим сприяючи формуванню саморегуляції. Суттєво, що розвиток мотиваційної сфери відбувається не тільки по відношенню до навчальної діяльності, але й охоплює практично все коло соціально значущих зв'язків та стосунків молодшого школяра, тобто є показником його особистісного розвитку.

Від ступеню мотиваційного напруження залежить процес творчості, наприклад, перехід від довільного логічного пошуку до інтуїтивного рішення. Однією з потреб дитини у молодшому шкільному віці є потреба у самовираженні. Так, В. Давидов вказує, що сутність особистості пов'язана з її творчими можливостями, з її здатністю створювати нові форми суспільного життя, а основна потреба людини як особистості – це потреба у створенні світу і самої себе. Пізнаючи навколишній світ, молодший школяр відчуває потребу до творчого самовираження і свободи, а коли дитина має змогу вільно й творчо самовиражатися, вона дедалі більше пізнає себе і відкриває для навколишніх нове в собі (Давидов, 1986).

На специфіку пізнавальної мотивації як пошукової активності, що спрямовує дитину на певну творчу діяльність, її сильне бажання, а часто і неусвідомлений потяг до такої діяльності як способу самовираження акцентує увагу у своєму дослідженні О. Комаровська. Здатність особистості втілювати «образ-пізнання» в «образ-результат» конкретизує спрямованість

вихованців на творчість у певній творчій діяльності, оскільки забезпечує вибір способів самовираження (засобів виду мистецтва) (Комаровська, 2014, с.74).

Проведений аналіз показує, що на основі новоутворень молодшого шкільного віку, що виникають, з'являються тенденції і до зміни ціннісних орієнтацій дитини, які вступають у протиріччя з існуючою системою мотивів і потреб, визначаючи їх якісну перебудову. Через активне залучення до норм суспільства у молодшого школяра вже чітко відмічається нарощування й розвиток найважливіших компонентів ціннісних орієнтацій та їх адекватно мотивоване вираження в діяльності, поведінці та міжособистісних взаєминах.

Варто підкреслити, що суттєво новим моментом, що призводить до виникнення у молодшого школяра різноманітних переживань, є не тільки навчальна діяльність, але й *колектив учнів*, з яким виникають нові соціальні зв'язки. Ці зв'язки утворюються на основі різноманітних видів спілкування, які викликані діловими взаєминами при виконанні різних доручень, загальною відповідальністю за дії, здійснювані класом, взаємною симпатією тощо.

Колектив впливає на особистість як позитивно, так і негативно, при цьому знижуючи або підвищуючи можливості молодшого школяра самовиразитися у творчості. Однак, лише в групі дитина може задовольнити цю потребу. До основних позитивних моментів впливу групи на процес самовираження Р. Немов відносить те, що:

- група є одним з основних джерел формування духовної культури підростаючої особистості;
- через групу дитина засвоює основні соціальні норми, впливає на його ціннісну орієнтацію;
- всередині групи дитина відпрацьовує свої комунікативні вміння і навички;

- від учасників групи дитина отримує інформацію про себе, навчається формувати адекватну самооцінку, має можливість позбавитися від недоліків тощо;

- в групі відбувається емоційне становлення дитини, надзвичайно важливе для її розвитку (Немов, 1976, с. 483).

Діти молодшого шкільного віку потребують заохочення своєї діяльності та презентації її результатів. Через досягнення визнання своїх успіхів з боку дорослих та однолітків, ці школярі визначають своє місце в колективі і в суспільстві у цілому. Схвалення, висловлене сім'єю, колективом, підносить дитину у власних очах, стверджує в ній гордість (Сухомлинський, 1976, с. 284).

Отже, ймовірним є те, що міжособистісні відносини допомагають дітям молодшого шкільного віку долати внутрішні негативні переживання і виразити себе в творчій діяльності, спільних проєктах, сприяють формуванню таких вольових рис характеру, як самостійність, впевненість у своїх силах, витримка, наполегливість. Таким чином, ці риси є показниками розвиненої здатності дитини до творчості, а саме: здатність самостійно апробувати і застосувати конструктивні ідеї, приймати самостійні рішення у невизначених ситуаціях і долати труднощі, не кидати розпочате на півдорозі, зважено ризикувати, вдало використовувати відому інформацію і здобувати нову тощо.

Найточніше охарактеризував особливості творчої дитини в цілому В. Моляко, який виділив такі з них, як:

- активна, завжди чимось зайнята; прагне працювати більше за інших, займає себе сама завданою програмою;

- наполегливо переслідує поставлені перед нею цілі, вимагає додаткової інформації від дорослих, задає багато питань, зацікавлена в задовільній відповіді на них;

- хоче вчитись, багато знати, досягти успіхів; заняття приносять задоволення;

- здатна краще за інших займатись самостійно (наполегливо та завзято вимагає інформації про об'єкти, самостійно працює з літературою);
- уміє критично розглядати навколишню дійсність та прагне проникнути в суть явищ, поверхові пояснення, навіть якщо вони для однолітків здаються достатніми, їй вони здаються не повними;
- порівняно з однолітками вона вміє краще розкривати ставлення між явищами та їх причинами, знаходити спільне в об'єктах, маніпулювати логічними операціями, систематизувати, класифікувати;
- мотивація діяльності має дальню перспективу (Моляко, 2006).

Повертаючись до питання, що кожна людина є неповторною індивідуальністю і характеризується своїм унікальним набором особистісних якостей, що і буде визначати рівень її творчих досягнень та можливостей, слід нагадати, що у молодших школярів ці якості проявляються нерівномірно, на різних рівнях, а деякі й зовсім відсутні. Для стимулювання розвитку рис, які сприяють успішному творчому самовираженню необхідно приділяти увагу більш яскравим, значущим здібностям, які мають першочергове значення для розвитку потенційних можливостей учнів.

Необхідно звернути увагу на ще одну особливість творчого самовираження дітей у молодшому шкільному віці. Й, оскільки в такому віці ігрова діяльність посідає ще значне місце, заклади позашкільної освіти мають змогу створити сприятливі умови для її використання у творчій діяльності процесі. Тому для розвитку творчого самовираження молодшого школяра слід використовувати *гру*, котра, за твердженням Л. Божович, виступає «новим етапом у розвитку соціальної спрямованості особистості молодших школярів, їх інтересів та емоцій». (Божович, 2001, с. 40).

Отже, ігрова діяльність є основним джерелом емоцій молодших школярів, хоча в цьому віці ігрова мотивація зміщується з процесу на результат. Діти грають, щоб одержати визнання як з боку ровесників, так і дорослих. Таким чином, сам хід розвитку ігрової діяльності спричиняє появу

навчальної мотивації, при якій дії виконуються заради нових умінь, знань, нових успіхів.

Враховуючи те, що гра є процесуальним, а не продуктивним видом діяльності, дитина по-своєму трансформує навколишній світ, що часто призводить до нових і нетрадиційних результатів. В процесі ігрової діяльності у молодшого школяра формується здатність створювати узагальнені типові образи, уявно перетворюючи їх, що є передумовою творчого розвитку особистості. Тому, вбачається доцільним використовувати в освітньому процесі закладу позашкільної освіти ігрові форми, що стане важливим чинником реалізації творчого самовираження молодших школярів, їхньої здатності до продукування нестандартних ідей та оригінальних рішень.

Аналізуючи структуру творчого самовираження молодших школярів у закладах позашкільної освіти, є можливим висновок відносно того, що у сучасних дослідженнях існує різне бачення щодо основних компонентів та зв'язків між ними.

Так, наприклад, на думку Т. Нікішиної (Нікішина, 2009) базовими компонентами можуть бути: *мотиваційно-ціннісний* (сукупність мотивів і цінностей, адекватних змісту діяльності); *операційно-діяльнісний* (система знань, необхідних для розвитку творчого самовираження, а саме – досвід, техніка, стратегія і тактика діяльності); *результативно-діяльнісний* (комплекс умінь, навичок здібностей та професійно-вагомих якостей, які забезпечують успішність здійснення стратегії навчально-виховної діяльності вчителя); *особистісно-характерологічний* (система особистісних характеристик учителя, які впливають на результативність його педагогічної діяльності (культура, стиль, імідж, такт).

А в дослідженнях Хуан Яцянь (Хуан Яцянь, 2018) виділяються такі компоненти, як: *мотиваційно-ціннісний* (єдність внутрішніх і зовнішніх мотивів як стимулів творчого самовираження в процесі виконавсько-педагогічного втілення студентами власних художньо-творчих ідей); *когнітивно-пошуковий* (діапазон сформованих розумінь, суджень, уявлень,

фахових компетентностей у галузі виконавсько-педагогічної творчості); *комунікативно-інтерпретаційний* (творче саморозкриття, самопрезентація студента як інтерпретатора-«перекладача» під час вербально-художнього трактування твору, побудови і звукового втілення його художньо-виконавської концепції в умовах художньо-педагогічного діалогового спілкування з твором та іншими); *рефлексивно-проектувальний* (наміри студентів щодо самоаналізу й оцінки продуктивності власних творчих проявів і художніх впливів у процесі виконавсько-педагогічного самовираження з метою проєктування стратегій фахового самовдосконалення).

Творче самовираження учнів початкової школи О. Джафарова (Джафарова, 2006) структурує за такими компонентами, як: *емоційно-мотиваційний* (прагнення дитини проявляти творчі здібності та ініціативу в процесі, результати та презентації продуктів творчої діяльності, наділення різних моделей творчого самовираження позитивними емоційними переживаннями та особистим розумом); *когнітивний* (знання молодшого школяра різних варіантів, форм, способів творчого самовираження у діяльності); *діяльнісно-результативний* (відображається у створення творчого продукту, в якому дитина виражає суб'єктивне відношення до реальності, та використання відмінних даних інших або оригінальних форм саморозкриття та самопрезентації); *комунікативний* (бажання заявити про себе серед інших, представити власні продукти творчості, вміння взаємодіяти у колективній творчості).

Беручи до уваги наведені вище структурні компоненти творчого самовираження й з метою виокремлення основних компонентів творчого самовираження молодших школярів у закладах позашкільної освіти доцільно базуватись на наукових висновках Р. Бернса та І. Беха (Бернс, 1986; Бех, 2006) відносно того, що особливим предметом уваги в особистісно орієнтованому виховному процесі виступає «Я-концепція» дитини як сукупність усіх її уявлень про себе, поєднаних з їх оцінкою.

При цьому, доцільно презентувати те, як в структурі «Я-концепції» дослідники виділяють когнітивну (самосвідомість), емоційно-ціннісну (самостворення та самооцінка) і поведінкову (саморегуляція) складові, а її елементи конкретизуються, для прикладу, за Р. Бернсом як: образ «Я» – уявлення особистості про саму себе; самооцінка – афективна оцінка уявлення про себе, яка може бути різної інтенсивності, оскільки конкретні риси Я-образу викликають більш-менш сильні емоції, пов'язані з їх прийняттям чи засудженням; конкретні дії, викликані образом «Я» і самооцінкою (Бернс, 1986, с.32).

Разом з тим, як наголошує І. Бех стосовно позитивної «Я-концепції», без якої неможливе повноцінне виховання та розвиток особистості, що передбачає: почуття впевненості у собі (тобто впевненості у здатності до того чи іншого виду діяльності, до продуктивного спілкування та взаємодії з іншими людьми, переконаність у імпонуванні їм), почуття власної потреби, значимості. (Бех, 2006, с.188).

Особливої уваги заслуговує те, як, переосмислюючи феномен «виховання» у сучасній соціокультурній ситуації з метою розроблення технологічних інноваційних засобів свідомого привласнення зростаючою особистістю духовних цінностей як серцевиною виховного процесу, І. Бех теоретично обґрунтував цілісну *п'яти-компонентну процесуальну модель* (Бех, 2018).

Так, *когнітивний (пізнавальний) компонент* передбачає усвідомлення і розуміння власних можливостей, потреб, мотивів, особливостей поведінки, тобто, як він виглядає, як його сприймають інші, і чи немає у цьому розбіжностей; основна мета цього компоненту – усвідомлення вихованцем змісту і сенсу духовної цінності як підґрунтя його позитивних переживань. *Емоційно-ціннісний компонент* формує набуття щирості відносно почуттів до самого себе й інших; набуття більшої спонтанності у вираженні власних почуттів як позитивних, так і негативних; на цьому етапі емоція бажання стає прямим предметом осмислення і об'єднання з конкретно духовною

цінністю у процесі суб'єкт-суб'єктної взаємодії у напрямі, заданому технологією когнітивного компоненту. *Поведінково-праксичний компонент* оптимізується у напрямі закріплення нових способів поведінки, пов'язаних з підтримкою, взаємовідносинами, відповідальністю (Бех, 2006, с. 189; Бех, 2018)).

Продовжуючи свої наукові пошуки, вчений приходить до висновку, що до процесу формування вищевказаних компонентів слід долучити *компонент довільної спонуки*, оволодіння яким перетворює вихованця на суб'єкта духовно-морального діяння, та *самоціннісний компонент*, мета якого полягає в оцінюванні його суб'єктом самого себе.

Відтак, вбачається доцільним та необхідним те, що у процесі творчого самовираження молодших школярів у закладах позашкільної освіти є важливою реалізація певних компонентів. Адже саме формування компоненту довільної спонуки стимулює у вихованця перехід «від стану бажання духовної цінності до стану готовності діяти за її змістом» (Бех, 2018, с. 200). А змістовим центром самоціннісного компоненту має виступати поняття «самоцінність» як якісне ставлення особистості до самої себе тобто «самоставлення». Діяльність, предметом якої є самоцінність особистості, може спричинятись її реальними вчинками, які є показниками, від яких безпосередньо буде залежати якісна характеристика самоцінування. Отже, вчений виділяє такі необхідні й достатні типи у цілісному обсязі самоціннісних діянь як: духовно розвивальна самоцінність та духовно руйнівна самоцінність» (Бех, 2018, с. 190-191) та акцентує увагу на тому, що практичне розгортання означеного компоненту має виступати як супровід поведінково-праксичного, тому вважаємо за необхідне виділити його і в структурі творчого самовираження молодших школярів.

Таким чином, базуючись на викладених положеннях, у структурі творчого самовираження молодших школярів у закладах позашкільної освіти було виділено такі компоненти: когнітивний, емоційно-ціннісний, довільної спонуки, поведінково-праксичний та самоціннісний.

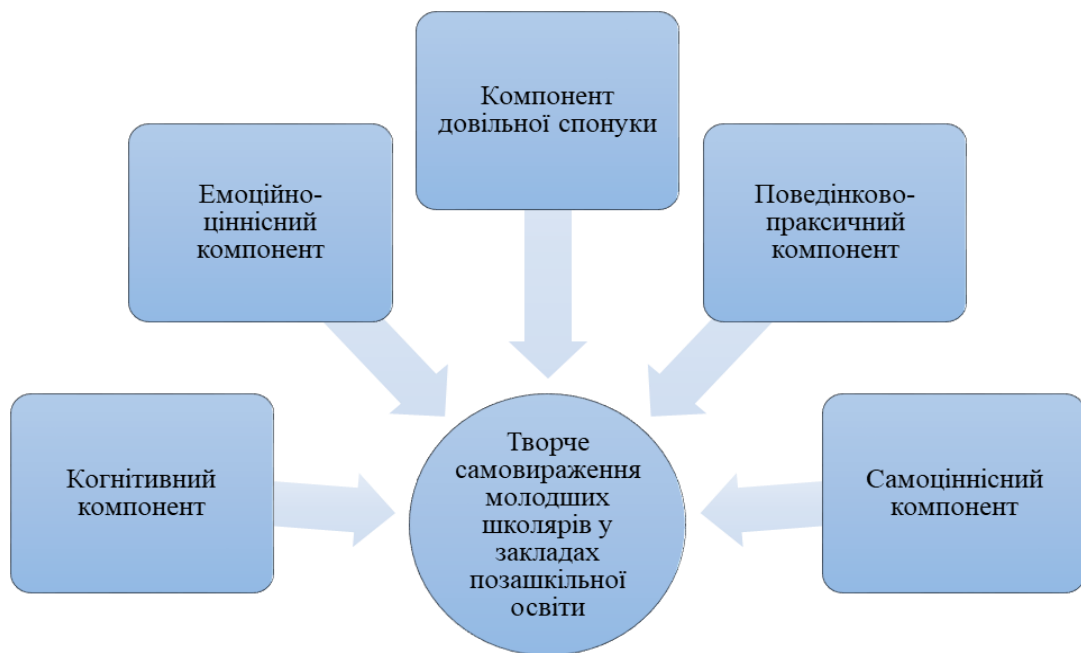

Рис. 1.1. Структура творчого самовираження молодших школярів у закладах позашкільної освіти

Когнітивний компонент творчого самовираження передбачає наявність у молодших школярів системи знань, які відповідають їхнім віковим особливостям необхідні для творчого самовираження, усвідомлення власних потреб і мотивів, об'єктивна самооцінка своїх здібностей і можливостей у процесі творчої діяльності закладів позашкільної освіти.

Емоційно-ціннісний компонент творчого самовираження характеризує інтерес до творчості та бажання молодших школярів проявити себе у процесі творчій діяльності, що виступає мотивом для розкриття своєї індивідуальності в закладах позашкільної освіти.

Компонент довільної спонуки у творчому самовираженні забезпечує стійкість і збалансованість зазначеного процесу, що виявляється у необхідності докладання певних зусиль задля досягнення мети, таких як рішучість та насти́йливість. Компонент довільної спонуки характеризує особистість молодшого школяра як суб'єкта творчої діяльності у закладах

позашкільної освіти.

Поведінково-практичний компонент творчого самовираження молодших школярів передбачає закріплення ними здобутих знань в процесі творчої діяльності закладів позашкільної освіти, що виявляється у залученості молодших школярів до творчої діяльності, умінні виявити свою індивідуальність відповідно до прийнятих у суспільстві цінностей, самостійно досягати поставленої мети, набуття нових компетентностей, умінні співпрацювати з іншими та використовувати різні способи творчого самовираження в закладах позашкільної освіти

Самоціннісний компонент характеризує ставлення особистості до себе, до результатів власної творчої діяльності, а також виявляється як духовно розвивальна самоцінність через самоповагу, гордість за себе та визнання іншими своїх досягнень.

Отже, аналіз особливостей молодшого шкільного віку і обґрунтування структури творчого самовираження молодших школярів у закладах позашкільної освіти має суттєве значення для дослідження рівнів їхнього творчого самовираження.

Узагальнення концептуальних підходів до розкриття сутності понять «творчість» і «самовираження» дозволило сформувати власну позицію у розумінні цього особистісного феномену. Відтак, під **творчим самовираженням** молодших школярів у закладах позашкільної освіти слід розуміти здатність дітей молодшого шкільного віку до розкриття свого «Я» в різних видах творчої діяльності закладу позашкільної освіти, що виявляється у наявності необхідної системи знань та уявлень про себе та творчість, бажання молодшого школяра заявити про своє перетворювальне світосприйняття, готовності наполегливо проявляти себе через творчість, умінні виразити своє Я-соціоцентроване соціально прийнятними способами та відчувти гордість за себе й результати своїх творчих досягнень.

1.3. Специфіка творчого самовираження молодших школярів у позашкільній освіті

Позашкільна освіта є найбільш мобільною ланкою освіти України, що, з одного боку, відповідає державним інтересам, соціальному замовленню, а з іншого – сприяє задоволенню потреб особистості в соціальному самовизначенні та творчому самовираженні (Оптимізація виховного потенціалу позашкільного навчального закладу, с. 5).

В Україні станом на 2020 р. мережа закладів позашкільної освіти всіх форм власності (державних, комунальних і приватних) складає 1389 заклади, в яких діє 73739 гуртків, творчих об'єднань, секцій за різними напрямками позашкільної освіти. Гістограма на рис. 1.2 унаочнює кількість гуртків, творчих об'єднань, секцій у закладах позашкільної освіти.

Рис.1.2. Кількість гуртків, творчих об'єднань, секцій у закладах позашкільної освіти у 2020 році.

Заклади позашкільної освіти відвідують понад 1190490 дітей. Найбільше вихованців відвідують закладах позашкільної освіти художньо-естетичного напрямку – 46,0%, науково-технічного – 15,6%, еколого-натуралістичного – 7,9%, туристсько-краєзнавчого – 6,9%, спортивного – 6,9%, дослідницько-експериментального – 4,1% дітей та учнівської молоді.

На рис. 1.3 представлено розподіл чисельності вихованців у гуртках, творчих об'єднаннях, секціях за напрямками позашкільної освіти.

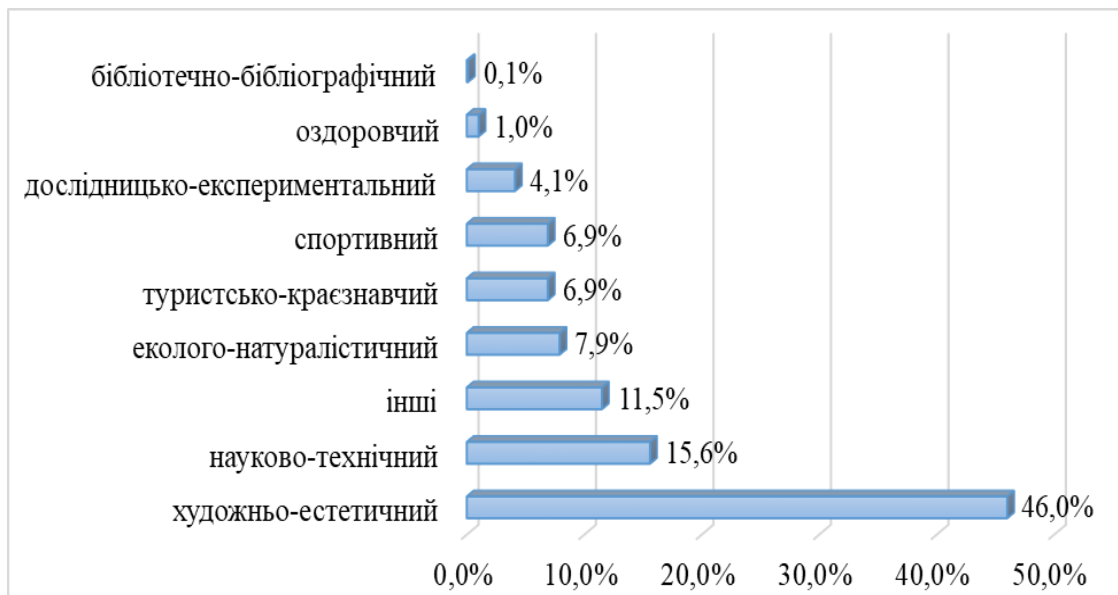

Рис. 1.3. Чисельність вихованців у гуртках, творчих об'єднаннях, секціях закладів позашкільної освіти у 2020 році, у %

З огляду на зазначене, класифікація видів творчості, запропонована В. Моляко з урахуванням видів людської діяльності, є найбільш прийнятною відповідно до напрямів позашкільної освіти: наукова, технічна, літературна, музична, образотворча, комунікативна тощо (Моляко, 2004).

Досліджуючи виховний потенціал позашкільної освіти, вітчизняні вчені (О. Биковська, В. Вербицький, А. Корнієнко, О. Литовченко, О. Липецький, Л. Тихенко, В. Мачуський, Г. Пустовіт, О. Семенов, Т. Сущенко) дійшли висновку, що в закладах позашкільної освіти є змога збільшити педагогічний вплив на дітей, підвищити їхню зайнятість суспільно значущою справою, допомагати протистояти натиску різних деструктивних молодіжних субкультур, стимулювати навчально-дослідницьку активність вихованців та їхню мотивацію, адаптувати дітей до певних аспектів життя в новітніх реаліях, опановувати необхідними компетентностями, сприяти формуванню творчо спрямованої особистості.

Важливою проблемою у системі освіти є переорієнтація освітнього процесу з уміння запам'ятовувати та повторювати певний обсяг знань на вміння, аналізувати процеси і явища, ухвалювати рішення, функціонувати в

різних сферах суспільного життя на основі набутих знань. Для цього, на думку В. Кременя, головним заданням освіти постає формування у зростаючої особистості інноваційного типу мислення і готовності до інноваційної діяльності. Тому важливо підготувати дитину до життя у глобалізованому просторі, з динамічними і часто суперечливими комунікативними впливами, сформувати у неї систему вищих цінностей і смислів як умови самореалізації на гуманістичних засадах сучасного суспільства. Всіх цих та інших важливих змін можна досягти, базуючись на «принципі людиноцентризму, наблизивши навчання і виховання до сутності людини, її здібностей та особливостей, що на сьогодні, повинно бути провідною ідеєю в усій справі модернізації освіти» (Кремень, 2009, с. 345-346). Отже, культура людиноцентризму та інноваційності має визначати всю діяльність і сучасного педагога закладу позашкільної освіти.

Й на переконливу думку І. Беха, саме система позашкільної освіти більш активно освоює інноваційну парадигму, визначальними характеристиками якої є модернізований зміст, нові форми діяльності, інноваційні освітні технології. Отже необхідним вбачається повною мірою погодитися з твердженнями вченого відносно того, що:

- пріоритетом є виховання морально досконалої особистості, здатної повноцінно жити і діяти у складному, динамічному, різномодальному за позиційно-ціннісною спрямованістю світі;
- у центрі сучасних змін має бути центрованість на дитині як повноцінному суб'єкті у взаєминах «педагог – учень», розвиток її як творчої індивідуальності у всіх сферах життєдіяльності» (Бех, 2001, с. 4).

У зв'язку з цим актуальною є орієнтація освітнього процесу в закладах позашкільної освіти на творче самовираження особистості. Це зумовлено вільним вибором зростаючою особистістю видів і форм позашкільної освіти, яка в Законі «Про позашкільну освіту» визначається як так, що «надає знання, формуючи вміння та навички за інтересами, забезпечує потреби особистості у творчій самореалізації та інтелектуальний, духовний і фізичний

розвиток, підготовку до активної професійної та громадської діяльності, створює умови для соціального захисту та організації змістовного дозвілля відповідно до здібностей, обдарувань» (Про позашкільну освіту, редакція від 16.10.2020).

Тому, актуальними для творчого самовираження молодших школярів у позашкільної освіти є такі ідеї В.Кременя: відсутність контролю, який обмежував би свободу творчості; активність вихованців в освітньому процесі, орієнтація на їх інтереси та досвід, створення освітнього середовища, яке б перетворило навчання на яскравий момент життя дитини; практична спрямованість навчальної діяльності, взаємозв'язок особистого розвитку дитини з її практичним досвідом та формування нових компетентностей; відмова від орієнтації освітнього процесу на середнього школяра із обов'язковим врахуванням інтересів і здібностей кожної дитини; виховання творчої і самодостатньої особистості; забезпечення свободи і прав дитини в усіх проявах її діяльності, урахування її вікових, індивідуальних особливостей та забезпечення морально-психологічного комфорту дитини (Кремень, 2009, с. 412-413).

Спрямованість на творче самовираження особистості освітнього процесу закладів позашкільної освіти передбачає розв'язання низки ключових питань. У «Національній доповіді про стан і перспективи розвитку освіти в Україні» однією з таких важливих проблем зазначається запровадження у закладах позашкільної освіти інноваційної моделі цілісного позашкільного освітнього простору, побудованої на гуманістичній парадигмі, де центром системи є дитина з її потребами, мотивами, бажаннями, інтересами, переконаннями, ідеалами, самосвідомістю. Виходячи з цього, виховний простір має характеризуватися системністю, ціннісно-орієнтованим спрямуванням на самоактуалізацію й самодетермінацію особистості, творчий й соціально активний характер її діяльності (Національна доповідь, 2016, с. 67).

Важливим в даному контексті видається концептуальна ідея І. Беха про гуманістичне особистісно орієнтоване виховання. Вона проголошує людину найвищою цінністю суспільства, формує ставлення до дитини як до самоцінності, до дитинства як до важливого самостійного періоду в житті людини, пропонує шляхи й принципи виховання особистості, здатної на активну творчу діяльність, саморозвиток і самовдосконалення. (Бех, 2009).

Також слід зазначити, що глобалізаційні процеси проблему компетентності учнів, під якою дослідниця О. Биковська розуміє особистісну характеристику людини, яка повноцінно реалізує себе у житті, володіючи відповідними знаннями, вміннями, навичками та культурою. Якраз позашкільна освіта, як вона стверджує сприяє реалізації компетентнісного підходу, оскільки містить наступні види компетентностей: 1) пізнавальну, яка спрямовується на оволодіння знаннями про культуру, природу, техніку, суспільство; 2) практичну, що спрямовується на формування практичних вмінь та навичок особистості; 3) творчу, яка спрямована на розвиток творчої діяльності, здібностей, нахилів і уяви особистості; 4) соціальну, що спрямована на загальну культуру особистості, здатність до співпраці, самореалізацію та самовизначення (Биковська, 2006, с. 4). З огляду на це, формування вищезначених компетентностей дозволить вирішити сучасні освітні проблеми і забезпечить створення цілісної системи пошуку, розвитку, підтримки талановитих дітей для формування нової творчої еліти, здатної відігравати важливу роль в галузях техніки, мистецтва, суспільній та підприємницькій діяльності.

Доцільно також підкреслити, що основною домінантою діяльності закладів позашкільної освіти є орієнтація на життєвий успіх особистості саме через її творче самовираження. Характеризуючи виховні можливості позашкільної освіти, В. Вербицький указує, що творче самовираження дитини в різних видах діяльності стає можливим, насамперед, через створення таких відносин, при яких кожна дитина прагне до максимальної реалізації своїх сил та творчих здібностей у власних і суспільних інтересах.

Заклади позашкільної освіти надають дітям широкі та нетрадиційні можливості для поліпшення психологічного здоров'я, знімаючи щоденні напруги заформалізованого шкільного життя (Вербицький, 2008, с. 3).

Аналіз психолого-педагогічних досліджень з даної проблеми засвідчує, що сьогодні навчання і виховання дітей у закладах позашкільної освіти слід розглядати не як додаток до освітньої діяльності закладів загальної середньої освіти, а як самостійний, і головне, самоцінний вид якісної освіти особистості, який ніколи ніякою школою замінений не буде, оскільки чим вище буде зростати рівень шкільної освіти, тим буде ширший спектр освітніх інтересів, уподобань і запитів особистості, які загальноосвітня школа задовольнити не може (Пустовіт, 2003, с. 14).

За твердженням Г. Пустовіта, заклади позашкільної освіти дозволяють індивідуалізувати освітній шлях дитини в межах єдиного соціокультурного простору. Дослідник пропонує розглядати їх як такі, що компенсують недоліки і протиріччя освітньої діяльності закладів загальної середньої освіти. За такого підходу забезпечується:

- динамічність освітнього процесу як соціально-педагогічного явища, яке є природною складовою життя дитини і дає змогу ефективно розкривати і реалізовувати її освітні, а в подальшому – і життєві потреби;
- стимулювання творчої активності особистості, розвиток її інтересів, уподобань, обдарувань та здатності до самостійного вирішення освітніх завдань і розмаїття дитячих життєвих проблем за умови самовдосконалення й самоосвіти;
- активне і дієве засвоєння змісту позашкільної освіти, набуття навичок ефективного проектування умов для застосування набутих знань, умінь та навичок у будь-яких освітніх і життєвих ситуаціях;
- узагальнення життєвого досвіду особистості на основі формування її системи цінностей, вироблення умінь самостійного оцінювання життєвих ситуацій і побудови на цій системі цінностей власної поведінки і діяльності у соціокультурному природному середовищі;

- наступність змісту різних видів освіти і виховання особистості з урахуванням еволюції її свідомості та розвиток всієї різноманітності її життєдіяльності у соціумі (Пустовіт, 2007, с. 3).

Пріоритетною метою розвитку позашкільної освіти, яка визначена в «Концепції позашкільної освіти і виховання» (1996), є сприяння становленню творчої особистості дитини. Зокрема зазначено, що позашкільна освіта мають сприяти:

- творчій спрямованості особистості, усвідомленню нею значення передусім творчих гуманістичних потреб, мотивів, цілей як провідних у її розвитку та життєдіяльності;
- розвитку творчих рис характеру, таких як: цілеспрямованості, ініціативності, допитливості, критичності розуму, самостійності, вимогливості, наполегливості, винахідливості, оригінальності, готовності до виправданого ризику, організованості, працелюбності, порядності, відповідальності тощо;
- творчій самосвідомості, що виявляється у самопізнанні та адекватній самооцінці, самоорганізації, емоційній саморегуляції. Саме ці психічні здатності особистості перетворюють дитину на активного суб'єкта творчої діяльності, який висуває власні цілі, ідеї, плани тощо;
- розвитку творчих якостей інтелекту – логічного, діалектичного та цілісного сприйняття дійсності, спостережливості дослідника, творчої уяви і фантазії, інтуїції, уваги і пам'яті, що формуватиме вміння визначати і розв'язувати життєві задачі, розробляти творчі проекти тощо;
- постійному зростанню потенціалу творчої діяльності – бажанню систематично здобувати нові знання у певній галузі, вмінню творчо їх використовувати, експериментувати, досліджувати, брати участь у вдосконаленні оточуючого середовища;
- вихованню у дітей та підлітків здатності до творчого спілкування з діячами науки, техніки, культури, мистецтва, з більш розвиненими

однолітками, вміню вести діалог, висловлювати свою думку письмово тощо (Концепція позашкільної освіти і виховання, 1996).

Доцільно також підкреслити, що входження дитини в систему позашкільної освіти формує в неї важливі навички змістовного проведення власного дозвілля, що запобігає від марнування вільного часу. На думку учених Р. Немова & А. Леонтьєва спілкування з ровесниками та педагогами, які захоплені *спільною цікавою справою, сприяє розвитку взаєморозуміння, взаємодії, співробітництва*, тобто комунікативної культури особистості.

Однак аналіз досліджень з даної проблеми Т. Гущиної, А. Золотарьової & С. Паладьєва свідчить, що реалізації вищезазначеного виховного потенціалу позашкільної світи дітей перешкоджають типові стереотипи:

Стереотип перший. В педагогічних колективах закладів загальної середньої освіти зберігається стійкий стереотип вторинності по відношенню до позашкільної освіти дітей. Такий підхід виявляється в усвідомленні цього виду освіти як необов'язкового, несерйозного, розважального, націленого на те, щоб відволікти дітей від згубного впливу вулиці.

Стереотип другий. Позашкільна освіта часто здійснюється вчителями-предметниками, які орієнтуються, перш за все, на зміст свого предмета і будують свою роботу за класно-урочним принципом, часто діючи повчально і примусово. В результаті в заклади «автоматично переносяться засоби, методи і підходи з традиційної шкільної педагогіки. Тому замість творчого заняття за інтересами дитина знову опиняється на шкільному уроці» (Гущина, Золотарьова, & Паладьєв, 2008, с. 229).

Відтак, слід зазначити, що перехід закладів позашкільної освіти у новий якісний стан, як зазначено у «Національній доповіді про стан і перспективи розвитку освіти в Україні», співпадає у часі з усвідомленням позашкільної освіти не тільки як надзвичайно актуального явища для подальшого вдосконалення освітнього простору України, але і як однієї зі складових педагогіки розвитку (Національна доповідь, 2016, с. 62).

З впровадженням Концепції «Нової української школи», фундаментальним положенням якої є те, що «навчання і виховання кожної дитини наближається до її сутності, конкретних здібностей, майбутньої життєвої траєкторії людини» (Нова українська школа, 2016, с. 17), заклади позашкільної освіти здатні на практиці реалізувати цей людиноцентричний підхід, створюючи умови для творчого самовираження особистості.

Варто наголосити, що реалізація завдань Концепції «Нової української школи» та Закону України «Про освіту» (2017) також вимагають від закладів позашкільної освіти орієнтацією на формування таких наскрізних вмінь як: критичне та системне мислення, творчість, ініціативність, вміння конструктивно керувати емоціями, оцінювати ризики, приймати рішення, вирішувати проблеми (Про освіту, 2017). Саме орієнтування на ці наскрізні вміння і забезпечує рівновагу між знаннями, вміннями, ставленнями учнів та їхніми реальними життєвими потребами.

Ураховуючи цей факт, одним із завдань позашкільної освіти сьогодні є формування ключових компетентностей, необхідних кожній сучасній людині для успішної життєдіяльності, серед яких творчість посідає вагоме місце. Це вимагає підготовки висококваліфікованих педагогів з високим рівнем володіння теорією та практикою проектування як головної рушійної сили інноваційної діяльності у закладах позашкільної освіти, зміну

Таким чином, можна зробити висновок, що розгалужена система закладів позашкільної освіти за змістом і спрямованістю своєї діяльності сьогодні стає важливим освітнім центром для творчого самовираження дітей молодшого шкільного віку.

Висновки до першого розділу

Здійснено теоретичний пошук трактування сутності поняття «творче самовираження особистості» з позицій філософії, культурології, соціології, психології, педагогіки та осмислення його компонентного складу

Установлено, що теоретико-методологічним підґрунтям розв'язання

аналізованої проблеми є доробки представників гуманістичного підходу, згідно з якими сутність особистості визначається як безперервне прагнення особи до самовираження (А. Маслоу, К. Роджерс, Г. Олпорт, В. Франкл, Е. Фромм); положення концепції Я-центрованого духовно розвивального виховання, згідно якої особистість насичує свій внутрішній світ смислоціннісними імперативами, проявляючи свою індивідуальність, інтереси, схильності, ціннісні орієнтації (І. Бех); ідеї концепції дитиноцентризму в освітньому процесі (В. Кремень), на підставі якої особистість через творчість здатна опредметнити у зовнішніх засобах вираження власні ідеї, образи своєї фантазії, переживання і зробити її надбанням інших.

За результатами вивчення наукових джерел з філософії та культурології (О. Аза, М. Бердяєв, В. Іванов, С. К'єркегор, В. Кремень, О. Лосєв, І. Надольний, Ж.-П. Сартр, О. Радугін, Є. Яковлева) встановлено, що творче самовираження тлумачиться як прояв родової сутності людини, що полягає у реалізації внутрішніх потенцій і власної індивідуальності соціальн о прийнятними способами.

Аналіз наукових доробків з проблеми дослідження (К. Абульханова-Славська, А. Аніщук, В. Гладиліна, І. Кон, О. Кононко, Є. Омельченко, І. Оніщук, Л. Сафронова, Д. Фельдштейн, А. Яфальян) сприяв визначенню сутності поняття «самовираження» як особистісного феномену, що дозволяє людині в предметно-практичних видах діяльності максимально використовувати свої задатки і можливості, реалізовувати свою індивідуальну неповторність, презентувати себе.

Проведений теоретичний пошук щодо тлумачення категорії «творчість» у самовираженні особистості (В. Андреев, Дж. Гілфорд, В. Дружинін, Є. Ільїн, В. Кудрявцев, Т. Любарт, О. Моляко, Я. Пономарьов, В. Рибалка, К. Робінсон, С. Сисоева, Р. Стернберг, Е. Торренс) показав, що у контексті нашого дослідження засадничою виступає суб'єктивна новизна

результатів творчої діяльності, де значущим є позитивні зміни в особистості дитини, виникнення у неї нових способів самовираження.

Проаналізувавши теоретичні праці щодо вікових особливостей молодших школярів (Л. Божович, Л. Венгер, Л. Виготський, В. Давидов, О. Запорожець, Г. Костюк, О. Савченко та ін.), було з'ясовано, що саме у молодшому шкільному віці творче самовираження актуалізується з появою у дітей здатності виокремлювати та аналізувати власні психічні стани, усвідомлювати зміст своїх думок, міркувань. Сферами існування рефлексивних процесів, що впливають на творче самовираження особистості, є: *мислення*, де рефлексія є основою для усвідомлення власних дій; *комунікація і кооперація*, що забезпечують координацію дій і організацію взаєморозуміння партнерів у творчому процесі.

Шляхом аналізу та узагальнення наукових положень щодо пізнавальної мотивації (О. Комаровська, О. Мелік-Пашаєв, Н. Миропольська) встановлено, що у молодшому шкільному віці поглиблюється саме пізнавальна мотивація, яка спрямовує дитину на певну творчу діяльність і вибір способів самовираження; підґрунтям творчого самовираження є потреба особистості реалізувати свій внутрішній потенціал на основі *емоційно-ціннісного переживання* всього того унікального, що відбувається у навколишній дійсності.

Грунтуючись на результатах наукових досліджень сучасних вчених у сфері позашкільної освіти (О. Биковська, В. Вербицький, В. Мачуський, Г. Пустовіт, О. Семенов, Т. Сущенко та ін.), виявлено, що заклади позашкільної освіти є дієвим виховним середовищем, яке забезпечує потребу особистості у вираженні своєї індивідуальності у різних видах творчої діяльності.

Здійснений аналіз методологічних позицій у філософії, культурології, психології та педагогіці дозволив уточнити поняття «*творче самовираження молодших школярів у закладах позашкільної освіти*» як здатність дітей молодшого шкільного віку до розкриття свого «Я» у різних видах творчої

діяльності закладу позашкільної освіти, що виявляється у наявності необхідної системи знань та уявлень про себе та творчість, бажання молодшого школяра заявити про своє перетворювальне світосприйняття, готовності наполегливо проявляти себе через творчість, умінні виразити своє Я-соціоцентроване соціально прийнятними способами та відчуті гордість за себе й результати своїх творчих досягнень.

Виокремлено й схарактеризовано компоненти творчого самовираження молодших школярів у закладах позашкільної освіти: *когнітивний компонент* (передбачає наявність у молодших школярів системи знань та уявлень про творчість, усвідомлення власних потреб і інтересів, розуміння способів творчого самовираження), *емоційно-ціннісний компонент* (характеризується інтересом до творчості та бажанням молодших школярів проявити себе у творчій діяльності), *компонент довільної спонуки* (забезпечує стійкість і збалансованість зазначеного процесу, що виявляється у необхідності докладання вольових зусиль для досягнення творчого самовираження), *поведінково-практичний компонент* (передбачає закріплення молодшими школярам здобутих знань у процесі творчої діяльності та уміння проявити свою індивідуальність різними засобами самовираження); *самоціннісний компонент* (виявляється як духовно розвивальна самоцінність через гордість за себе та результати своїх творчих досягнень).

Основні наукові результати розділу опубліковано у працях автора (Бойко, 2010а; Бойко, 2010b; Бойко, 2010с; Бойко, 2011b; Бойко, 2011с; Бойко, 2011d; Бойко, 2011e; Бойко, 2011f; Бойко, 2011g; Бойко, 2012d; Бойко, 2013b; Бойко, 2017; Воіко, 2017b; Воіко, 2020d).

РОЗДІЛ 2

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ТВОРЧОГО САМОВИРАЖЕННЯ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ У ЗАКЛАДАХ ПОЗАШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ

2.1. Організація і методика констатувального етапу педагогічного експерименту

Розв'язання проблеми творчого самовираження молодших школярів передбачав проведення дослідно-експериментальної роботи з метою вивчення та аналізу сучасного стану досліджуваної проблеми у закладах позашкільної освіти.

Методика вивчення стану творчого самовираження молодших школярів у закладах позашкільної освіти спрямована на одержання певної інформації про індивідуальні особливості, знання, уявлення, потреби, мотиви поведінки дітей зазначеного віку, орієнтувала зусилля на виявлення загальної тенденції досліджуваного явища.

Мета констатувального експерименту педагогічного експерименту – визначити сучасний стан творчого самовираження молодших школярів у закладах позашкільної освіти; проаналізувати особливості творчого самовираження молодших школярів; виявити вплив батьків та керівників гуртків на ступінь творчого самовираження дітей молодшого шкільного віку у закладах позашкільної освіти.

Відповідно до компонентів творчого самовираження молодших школярів у закладах позашкільної освіти (когнітивного, емоційно-ціннісного, компоненту довільної спонуки, поведінково-праксичного та самоціннісного) основними критеріями для визначення рівнів творчого самовираження молодших школярів у закладах позашкільної освіти нами було обрано такі, як:

- знання про творчість та її значимість у житті;
- бажання заявити про себе у творчій діяльності;
- готовність проявити себе у творчій діяльності;
- вираження Я-соціоцентрованого у творчій діяльності;
- ставлення особистості до себе і до результатів власної творчої діяльності.

Ці критерії було конкретизовано у відповідних показниках:

Показниками критерію *«знання про творчість та її значимість у житті»* є: знання й уявлення про сутність творчості; усвідомлення себе як суб'єкта творчої діяльності; обізнаність про соціально прийнятні способи творчого самовираження.

До показників критерію *«бажання заявити про себе у творчій діяльності»* включено прагнення виразити свою індивідуальність у творчій діяльності; інтерес до творчого самовираження.

Показниками критерію *«готовність проявити себе у творчій діяльності»* визначено наполегливість у вираженні своєї індивідуальності у творчій діяльності; рішучість у подоланні труднощів задля досягнення мети творчої діяльності.

До показників критерію *«вираження Я-соціоцентрованого у творчій діяльності»* віднесено: уміння використовувати різні засоби самовираження у творчій діяльності; стійкість вираження своєї індивідуальності у творчій діяльності відповідно до прийнятих у суспільстві цінностей; здатність співпрацювати з іншими у різних видах творчої діяльності.

Показниками критерію *«ставлення особистості до себе і до результатів власної творчої діяльності»* є: радість від вираження Я-соціоцентрованого у творчій діяльності; гордість за свої творчі досягнення.

Зміст критеріїв і показників творчого самовираження молодших школярів у закладах позашкільної освіти унаочнено в табл. 2.1.

Зміст критеріїв і показників творчого самовираження молодших школярів у закладах позашкільної освіти

Критерії	Показники
знання про творчість та її значимість у житті	1) знання й уявлення про сутність творчості; 2) усвідомлення себе як суб'єкта творчої діяльності; 3) обізнаність про соціально прийнятні способи творчого самовираження.
бажання заявити про себе у творчій діяльності	1) прагнення виразити свою індивідуальність у творчій діяльності; 2) інтерес до творчого самовираження.
готовність проявити себе у творчій діяльності	1) наполегливість у вираженні своєї індивідуальності у творчій діяльності; 2) рішучість у подоланні труднощів задля досягнення мети творчої діяльності
вираження Я-соціоцентрованого у творчій діяльності	1) уміння використовувати різні засоби самовираження у творчій діяльності; 2) стійкість вираження своєї індивідуальності у творчій діяльності відповідно до прийнятих у суспільстві цінностей; 3) здатність співпрацювати з іншими у різних видах творчої діяльності
ставлення особистості до себе і до результатів власної творчої діяльності	1) радість від вираження Я-соціоцентрованого у творчій діяльності; 2) гордість за свої творчі досягнення.

Констатувальним етапом педагогічного експерименту було охоплено 280 молодших школярів, 125 батьків та 36 керівників гуртків закладів позашкільної освіти. Діагностика здійснювалась на базі Національного еколого-натуралістичного центру учнівської молоді МОН України, комунального закладу «Обласний центр позашкільної освіти та роботи з талановитою молоддю» Сумської обласної ради, Вінницької обласної станції юних натуралістів, комунального закладу «Закарпатський обласний еколого-натуралістичний центр учнівської молоді», Центру науково-технічної творчості учнівської молоді Волинської обласної ради, Личаківського Будинку дитячої та юнацької творчості м. Львова.

Для досягнення поставленої мети констатувального етапу педагогічного експерименту було використано такі діагностичні методики для дітей молодшого шкільного віку: метод педагогічного спостереження (пряме і опосередковане) за дітьми у різних видах діяльності і спілкуванні, опитування молодших школярів («Методики діагностики шкільної тривожності» Філіпса, методика визначення наполегливості та рішучості), моделювання проблемних експериментальних ситуацій з дітьми, анкетування дорослих (батьків молодших школярів та керівників гуртків закладів позашкільної освіти).

Констатувальний етап педагогічного експерименту був реалізований за допомогою:

1) Вивчення особливостей творчого самовираження молодших школярів: знання молодшими школярами себе та способів творчого самовираження, бажання виразити свою індивідуальність у різних видах творчої діяльності; ступінь наполегливості і рішучості дітей у творчій залученість до творчості у різноманітній творчій діяльності закладів позашкільної освіти, уміння молодших школярів виразити себе у творчій діяльності, співпрацювати з іншими, здатність оцінювати себе і результати своєї творчої діяльності.

2) Дослідження уявлення про сутність творчого самовираження батьками, їхнє ставлення до проблеми творчого самовираження дітей молодшого шкільного віку з метою вивчення факторів, які впливають на явище, що вивчається.

3) Дослідження розуміння педагогами закладів позашкільної освіти важливості творчого самовираження молодших школярів у різних видах позашкільної творчості, створення ними умов для максимального вираження вихованцями своїх здібностей та інтересів у процесі творчої діяльності.

Аналіз результатів вивчення особливостей творчого самовираження молодших школярів дав змогу виявити за допомогою виокремлених критеріїв і показників сформованості кожного зі структурних компонентів, стан творчого самовираження молодших школярів у закладах позашкільної

освіти.

Педагогічне спостереження за молодшими школярами (пряме, опосередковане) проводилось під час гурткових занять у закладах позашкільної освіти за такими напрямками: гуманітарним, еколого-натуралістичним, художньо-естетичним, науково-технічним.

Проведення спостереження передбачало збір інформації щодо творчого самовираження молодших школярів у реальній ситуації на певних заняттях. У протоколах спостереження фіксувалися: наявність у дитини бажання заявити про себе у творчій діяльності та як проявляється її інтерес до творчого самовираження; узгодженість бажання виразити себе у творчій діяльності з наполегливістю і рішучістю у подоланні труднощів задля досягнення мети творчої діяльності; уміння використовувати різні способи творчого самовираження в закладах позашкільної освіти; стійкість вираження своєї індивідуальності у творчій діяльності відповідно до прийнятих у суспільстві цінностей; наявність уміння співпрацювати з іншими у творчій діяльності.

Уточнення результатів, отриманих в ході педагогічного спостереження за молодшими школярами в освітньому процесі позашкільного закладу, відбувалось за допомогою *методу бесіди*. В експериментально-дослідній роботі застосовувалися пілотажна, етичні, тематичні бесіди, завдяки чому вдалося краще диференціювати відповіді молодших школярів і зробити відповідні висновки та узагальнення.

Враховуючи, що важливою складовою творчого самовираження зростаючої особистості є емоції, під час проведення бесіди «Я – унікальний» ми намагалися отримати інформацію щодо уявлень дітей про себе, усвідомлення молодшими школярами власних переживань, особистісних якостей та характеристик.

Адже таке усвідомлення призводить до підвищення рівня позитивного самоприйняття дитини молодшого шкільного віку, розуміння власної значущості, адекватності самооцінки і в результаті – до її творчого

самовираження. Дослідження було спрямоване на з'ясування чи вдається молодшим школярам на їх думку проявити себе та за допомогою яких засобів вони виражають своє індивідуальність, передають власні емоції, почуття, презентують власну точку зору іншим.

Для визначення чинників, що сприяють творчому самовираженню молодших школярів у творчій діяльності закладів позашкільної освіти, проводилася бесіда «Я і моє оточення». У ході бесіди було з'ясовано, що сприяє створенню чи блокує вираження дітьми своєї індивідуальності у творчості.

Як показали відповіді, у молодших школярів спостерігався підвищений рівень тривожності у вираженні себе у творчій діяльності: «мені важко виконувати самому творче завдання» (24,6%), «я соромлюся висловлювати свою думку на занятті» (21,3%), «я невпевнено виконую творче завдання на гуртковому занятті» (17,8%), «мені не дуже подобається працювати в команді при виконанні творчих завдань, тому що до моєї думки не прислухаються» (19,4%), «я переживаю чи сподобається батькам моя творча робота» (16,9%).

Аналіз результатів опитування, бесід і спостережень за творчою діяльністю молодших школярів на гурткових заняттях, дав змогу виявити наступну тенденцію. Чим більше у дітей молодшого шкільного віку підвищується рівень страху не відповідати очікуванням значущих дорослих, тим більше у них проявляється рівень страху власного самовираження.

Страх не відповідати очікуванням оточуючих фіксувалися у таких відповідях молодших школярів: «я нерішуче відстоюю свою думку при виконанні творчих завдань» (27,3%), «я сильно переживаю, коли мою творчу роботу оцінюють» (24,8%), «коли мої думки та емоції відрізняються від інших, я боюсь їх виражати» (18,6%), «мене хвилює, що думають близькі, коли я виражаю свої думки та емоції в творчій роботі» (15,1%), «коли я презентую свою творчу роботу, часто замислююсь, що про неї скажуть інші» (14,2%).

Результати отриманих даних дає підстави говорити про те, що страх самовираження виявляється в негативному емоційному переживанні ситуацій, пов'язаних з необхідністю саморозкриття, пред'явлення себе іншим, демонстрації своїх можливостей. Під впливом цього страху у дітей формуються такі риси характеру, як сором'язливість, нерішучість, невпевненість у собі і своїх силах, потреба у схваленні значущих дорослих. У дітей молодшого шкільного віку страх самовираження безпосередньо пов'язаний зі страхом не відповідати очікуванням навколишніх людей. Він характеризується орієнтацією на значимість в оцінці своїх результатів, вчинків і думок, тривогою з приводу можливої критики чи негативного оцінювання.

Такий рівень тривожності пригнічує у дітей молодшого шкільного віку самостійність, рішучість, наполегливість, інтерес до творчої діяльності, що базується на безпосередності та щирості, тим самим створює значний бар'єр на шляху до пошуку свого способу творчого самовираження у різних творчості. Щоб цього уникнути, у закладах позашкільної освіти потрібно проводити цілеспрямовану розвивальну виховну роботу у подоланні цих страхів, поки вони мають ситуативний характер.

На основі визначених критеріїв та показників творчого самовираження були розроблені методики, які дозволяють визначити чотири рівні сформованості кожного компонента творчого самовираження молодших школярів у закладах позашкільної освіти (високий, достатній, середній та низький). Відтак доцільно конкретніше розкрити сутнісні характеристики цих рівнів.

Так, для молодших школярів з *високим рівнем* творчого самовираження у закладах позашкільної освіти характерними є систематизовані знання й уявлення про сутність творчості, знання про соціально прийнятні способи творчого самовираження та вміння застосовувати їх у творчій діяльності. Діти, яким притаманний цей рівень, самостійно визначають мету творчої діяльності та осмислюють її варіанти; прагнуть до самопізнання і творчого

самовираження у процесі творчої діяльності; ініціюють співробітництво і співтворчість з педагогом і однолітками; продукують оригінальні ідеї, пропонують нестандартні рішення. Вони докладають максимальні зусилля для вираження Я-соціоцентрованого, стабільні у його прояві та використовують різні засоби самовираження у творчій діяльності; з гордістю і повагою оцінюють себе та результати власної творчої діяльності; осмислюють оцінку себе іншими і вносять корективи в свою творчу діяльність.

Вихованці, в яких виявили *достатній рівень* творчого самовираження у закладах позашкільної освіти, мають достатні знання й уявлення про сутність творчості; розуміють сутність творчого самовираження; знають прийоми цілепокладання у творчій діяльності. Вони прагнуть до самопізнання і самовираження у творчій діяльності, втім не завжди послідовні у своїх діях; прагнуть до співпраці та готові до співтворчості з педагогом та однолітками; мають виражену потребу у пошуку оригінальних ідей і нестандартних рішень, але в типових ситуаціях. Такі діти стабільно виражають Я-соціоцентроване у творчій діяльності різними засобами, але за підтримки значущого дорослого; позитивно оцінюють себе та результати власної творчої діяльності; в цілому вірно інтерпретують оцінку себе іншими.

Молодші школярі з *середнім рівнем* творчого самовираження у закладах позашкільної освіти мають несистематизовані, фрагментарні знання й уявлення про сутність творчості та творчого самовираження; визначають мету творчої діяльності виключно за зразком чи підказкою дорослого; демонструють бажання до творчого самовираження, при цьому не здатні самостійно обрати його засоби; здійснюють співробітництво за вимогою чи інструкцією педагога, не схильні до співтворчості з однолітками. Участь таких дітей у діяльності, спрямованої на творче самовираження, є ситуативною; у творчій діяльності вони зазвичай використовують готові схеми та алгоритми діяльності, нерішучі у прийнятті рішень. Вони ситуативно виражають свою індивідуальність у творчій діяльності; не завжди

виявляють уміння використовувати різні засоби самовираження у творчій діяльності; виявляють байдуже ставлення в оцінюванні результатів власної творчої діяльності і себе як її суб'єкта; не прагнуть до отримання інформації про оцінку себе іншими.

Діти молодшого шкільного віку з *низьким рівнем* творчого самовираження у закладах позашкільної освіти не володіють елементарними знаннями й уявленнями про сутність творчості та творчого самовираження; не докладають зусиль для досягнення мети творчої діяльності; виявляють деструктивні прагнення до співпраці і співтворчості з педагогом і однолітками. Діти, схильні до вираження Я-егоцентрованого, не виявляють стійкого бажання до творчої діяльності, не здатні до її планування та не пов'язують її з власним самовираженням. Вони безініціативні й пасивні у прийнятті рішень та організації творчих справ; не уміють використовувати різні засоби самовираження у творчій діяльності; майже завжди невдоволені собою та результатами власної творчої діяльності; часто звинувачують інших у своїх творчих невдачах.

Анкетування батьків дало змогу отримати інформацію про особливості їх ставлення до проблеми творчого самовираження молодших школярів; з'ясувати рівень готовності батьків сприяти тому, щоб зростаюча особистість могла творчо виразити себе на заняттях за інтересами у свій вільний від шкільного навчання час.

З метою з'ясування ставлення батьків до проблеми творчого самовираження молодших школярів батькам було запропоновано відповісти на запитання анкети «Що Ви знаєте про творче самовираження Вашої дитини» (Додаток В).

У результаті анкетування було отримано інформацію про ставлення батьків до потреби дитини молодшого шкільного віку виразити себе у творчості. На основі аналізу результатів анкетування виокремлено чотири групи батьків із різним рівнем ставлення до проблеми творчого самовираження:

1) Батьки, які активно підтримують творче самовираження молодших школярів (18,6 %): «Знаю всі інтереси, бажання і здібності своєї дитини» (мама Іринки С.), «Підтримую прагнення моєї дитини виразити свою індивідуальність у цікавій творчій діяльності» (тато Олега В.), «Беремо активну участь у процесі співтворчості зі своєї дитиною, але не заважаємо їй проявляти себе і не нав'язуємо своєї думки» (батьки Микити Ш.).

2) Батьки, які виявляють інтерес до творчого самовираження молодших школярів (39,7 %): «Спостерігаю, в яких видах творчої діяльності донька виражає себе» (мама Софійки Н.), «Підтримую бажання своєї дитини спробувати виразити себе в різних напрямках творчої діяльності» (батько Луки К.), «Мої дівчатка відвідують цей гурток, тому що мають здібності до цього напрямку творчості» мама (Таї та Вероніки Щ.), «Допомагаю своїй донечці, коли вона просить допомоги, але намагаюсь, щоб це була її творча робота» (мама Злати Т.), «Спямовую сина на творчий процес, головне щоб йому подобалось» (мама Артема А.).

3) Батьки, які приділяють недостатню увагу до проблеми творчого самовираження молодших школярів (27,2 %): «не впевнений, чи гурток, який відвідують мої діти, відповідають їх інтересам і бажанням, ніколи про це не замислювався» (тато Дмитрика та Даринки Л.), «Щоб виражати себе в різних видах творчої діяльності, треба багато вільного часу, у нас його немає» (батькі Соломійки З.), «Мій син відвідує цей гурток, тому що, на думку тата, може стати корисним для майбутньої професії» (мама Артема П.), «Ці гуртки зараз дуже популярні, я хочу щоб моя дитина також їх відвідувала» (мама Дані К.), «В моєму дитинстві таких можливостей не було, тому зараз моя донька відвідує всі можливі гуртки» (мама Лєри Т.), «Допомагаю своєму синові, щоб його творча робота попала на виставку, не була гірша за інших, впевнена всім дітям батьки допомагають» (мама Дениса М.)

4) Батьки, які проявляють індиферентне ставлення до творчого самовираження молодших школярів (14,5 %): «Яка різниця, що зараз подобається моїй дитині, головне, щоб син не сидів годинами в

планшеті/телефоні» (тато Максима М.), «Не знаю чи прагне донечка виразити свою індивідуальність через творчу діяльність, вона у нас дуже сором'язлива» (мама Вероніки Б.), «Якщо чесно, ніколи не думав про те, що мій син в цьому віці має виражати свою індивідуальність» (тато Глеба С.), «Не знаю, що роблять мої діти у вільний час, напевно уроки, я постійно на роботі» (тато Софійки та Лізи К.), «Не беру участь у творчій діяльності своєї дитини, це не справа дорослих» (тато Дмитра К.), «Моя донька ще маленька, щоб самій вирішувати, що їй краще» (мама Злати К.).

Розподіл батьків молодших школярів за рівнем ставлення до творчого самовираження їх дітей представлено на рис 2.1

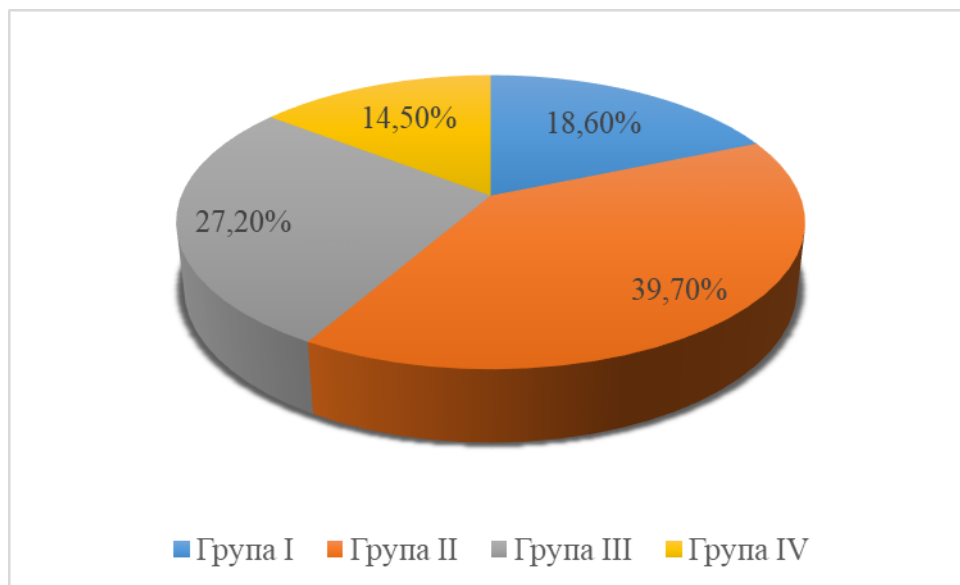

Рис.2.1. Розподіл батьків молодших школярів за рівнем їх ставлення до творчого самовираження дітей, у %

Якісний аналіз даних засвідчує наявність певної залежності: якщо батьки підтримують творче самовираження молодших школярів, приділяють належну увагу до інтересів і здібностей своєї дитини, сприяють її бажанню спробувати себе в різних видах творчої діяльності у закладі позашкільної освіти, молодші школярі здебільшого демонструють високий та достатній рівні творчого самовираження у закладах позашкільної освіти. І навпаки, якщо батьки приділяють недостатню увагу до проблеми творчого

самовираження молодших школярів, індиверентно ставляться до потреби молодшого школяра виявити свою індивідуальність у творчості, такі вихованці молодого шкільного віку демонструють, як правило, середній і низький рівні творчого самовираження молодших школярів у закладах позашкільної освіти.

Базуючись на проведеному аналізі опитування, співбесід з батьками, педагогічного спостереження, були виділені недоліки найбільш поширені у ставленні батьків, які блокують прагнення молодших школярів до творчого самовираження.

1) Не розуміння батьками і справжніх інтересів і здібностей своїх дітей, у результаті чого діти були позбавлені можливості максимально розкрити свою індивідуальність.

2) Переоцінка здібностей своїх дітей, коли батьки постійно ставили до молодшого школяра завищені очікування і вимоги. Батьки демонстрували такі установки, як «моя дитина може ще краще», «моя дитина повинна досягти ще більше» тощо. Молодшому школяреві здається, що він весь час не досягає рівня, який встановили його батьки. Таким чином, успіх досягнення нівелюється і у дитини немає повноти переживання радості перемоги. Не отримуючи позитивного підкріплення, молодші школярі перебувають у стані хронічного виснаження.

3) Знецінення дитячих інтересів, емоцій, бажань, які дитина проживає у своїй улюбленій справі, не менш глибоко, ніж дорослі.

Аналіз результатів опитування керівників гуртків закладів позашкільної освіти дав змогу з'ясувати стан сформованості уявлень педагогів про творче самовираження, про необхідність цілеспрямованої виховної роботи з метою спонукання дітей до вираження своєї індивідуальності у творчій діяльності. За результатами анкетування було визначено 3 групи педагогів:

I група (33,7 %) – педагоги, які виявили системні знання про різноманітні засоби проявів індивідуальності дітей у творчій діяльності,

розуміння важливості творчого самовираження молодших школярів, стійку готовність до набуття нових компетентностей для впровадження інноваційних педагогічних умов для творчого самовираження молодших школярів у власній професійній діяльності, навички творчої діяльності у власному педагогічному досвіді.

II група (46,5 %) – педагоги, які виявили базові знання про творче самовираження молодших школярів, втім не змогли чітко окреслити його вплив на особистість дитини; частково визначили прояви індивідуальності вихованців у творчій діяльності, розкрили основні засоби виховного впливу на розвиток здібностей та інтересів в процесі творчої діяльності вихованців, втім не надали їх першочегової значущості у власної педагогічної діяльності, основну перевагу такі педагоги надають набуттю дітьми знань, умінь і навичок в гуртковій роботі; з іншого боку такі педагоги виявили бажання глибше ознайомитися з питанням творчого самовираження молодших школярів з метою подальшого застосування дієвих виховних впливів у власній професійній діяльності.

III група (19,8 %) – педагоги, які виявили поверхові уявлення про творче самовираження молодших школярів, не змогли окреслити основні ознаки проявів індивідуальності своїх вихованців у творчій діяльності, назвали лише одиничні засоби виховного впливу на розвиток здібностей та інтересів в процесі творчої діяльності вихованців, виявили часткову зацікавленість у здобутті нових знань та оволодінні компетентностей необхідних для власної професійної діяльності з метою творчого самовираження молодших школярів у закладах позашкільної освіти.

Розподіл педагогів за рівнем їх ставлення до творчого самовираження м предсолодших школярів у гуртковій роботі наводиться на рис 2.1

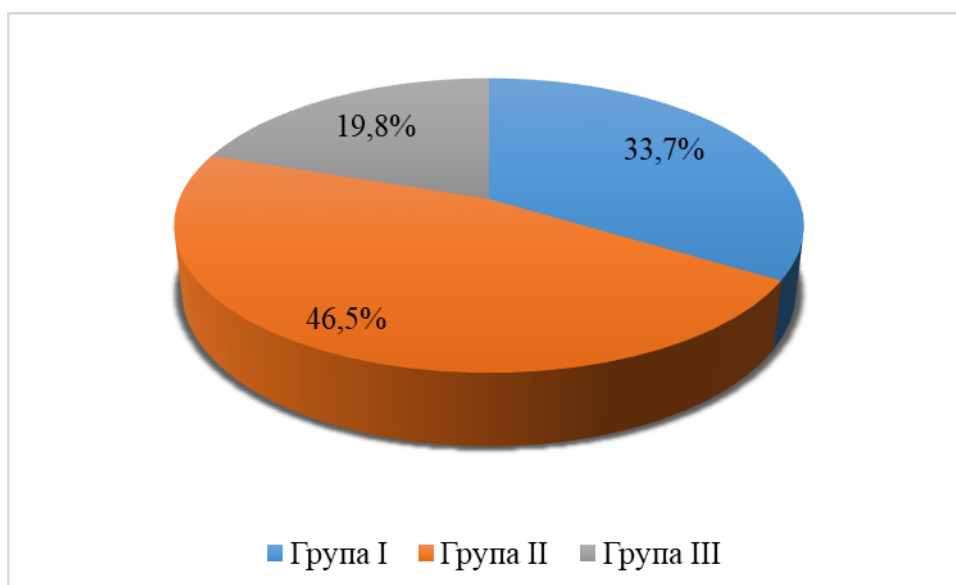

Рис.2.2. Розподіл педагогів закладів позашкільної освіти за рівнем їх ставлення до творчого самовираження дітей гуртковій роботі, у %

До основних суперечностей творчого самовираження у молодшому шкільному віці відносимо:

- не знання себе, своїх нахилів та задатків; не володіння адекватними способами самовираження;
- розрив між бажанням досягти мети творчого самовираження, та неготовністю і практичною нездатністю її реалізувати у творчій діяльності;
- не врахування дорослими інтересів дітей, нав'язування їм гуртків, в яких молодші школярі не мають бажання самовиражатися; перебирання батьками на себе функцій творчого самовираження особистості дитини;
- невідповідність педагогів до творчого самовираження дітей з урахуванням сучасних реалій та можливостей;

Вступ дитини до школи, зміна її соціального статусу є важливим етапом в житті не лише молодших школярів, але й їх батьків. В цей період батьки знаходяться в стані суперечності між:

- наявною системою шкільної освіти, за якої дорослі виконують за дітей ряд творчих завдань;
- бажанням допомогти своїй дитині у новій для неї ситуації і нехтуванням її творчим самовираженням.

На подолання вищезазначених протиріч експериментальна робота

проводилася у межах другого напрямку.

2.2. Діагностика творчого самовираження молодших школярів у закладах позашкільної освіти

Творче самовираження молодших школярів потребує вивчення основних тенденцій, які на сьогодні склалися у закладах позашкільної освіти.

З цією метою розроблена нами програма констатувального етапу педагогічного експерименту передбачала діагностику творчого самовираження молодших школярів за розробленими нами критеріями і показниками.

Вивчення рівнів творчого самовираження молодших школярів у закладах позашкільної освіти за показниками критерію «знання про творчість та її значимість у житті» на констатувальному етапі педагогічного експерименту, який демонструє змістовність когнітивного компонента, відображено у табл. 2.2.

Таблиця 2.2

Рівні творчого самовираження молодших школярів у закладах позашкільної освіти за показниками критерію «знання про творчість та її значимість у житті» на констатувальному етапі педагогічного експерименту

Рівні Показники	Високий		Достатній		Середній		Низький	
	осіб	%	осіб	%	осіб	%	осіб	%
Уявлення про сутність творчості	29	10,3	64	22,9	128	45,7	59	21,1
Усвідомлення себе як суб'єкта творчої діяльності	26	9,3	66	23,6	116	41,4	72	25,7
Обізнаність про соціально прийнятні способи творчого самовираження.	35	12,5	80	28,6	104	37,1	61	21,8

З'ясовано, що стан творчого самовираження молодших школярів у закладах позашкільної освіти за критерієм «знання про творчість та її

значимість у житті» коливається між середнім (41,4%) та достатнім (25,0%) рівнями. Така картина говорить про те, що молодші школярі володіють певними знаннями про сутність творчості та її значимість в житті і обізнані з соціально прийнятними способами творчого самовираження. Однак, незважаючи на це, високий рівень виявила найменша кількість реципієнтів (10,7%), що свідчить про те, що найбільше проблем у дітей молодшого віку з усвідомленням себе як суб'єкта творчої діяльності.

Рівні творчого самовираження молодших школярів у закладах позашкільної освіти за критерієм «знання про творчість та її значимість у житті» унаочнено на рис. 2.3.

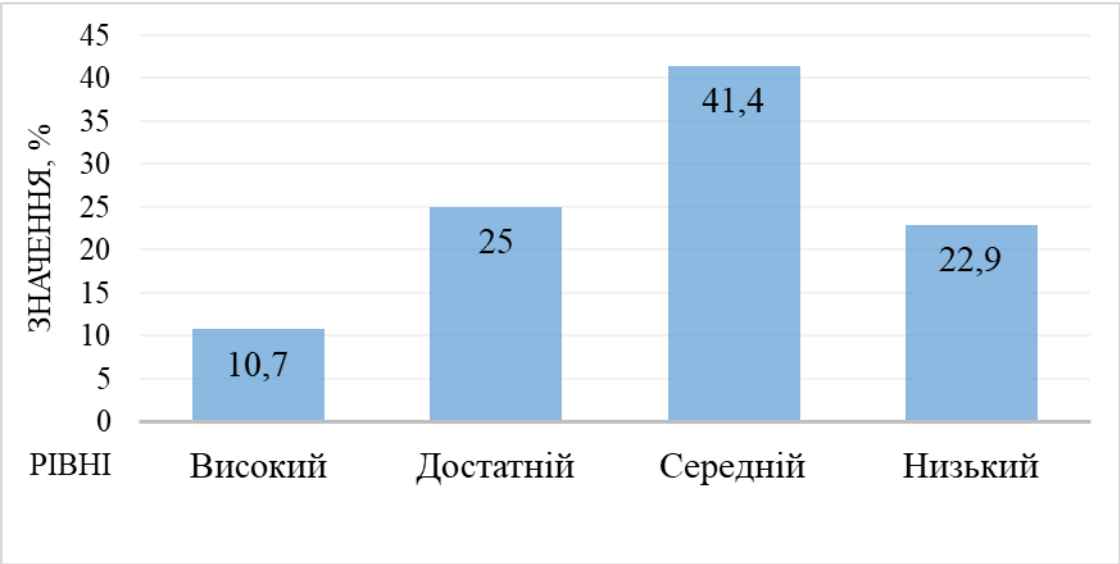

Рис. 2.3. Рівні творчого самовираження молодших школярів у закладах позашкільної освіти за критерієм «знання про творчість та її значимість у житті» на констатувальному етапі педагогічного експерименту

Результати діагностування творчого самовираження молодших школярів у закладах позашкільної освіти за критерієм «бажання заявити про себе у творчій діяльності» подаємо в табл. 2.3.

Таблиця 2.3

Рівні творчого самовираження молодших школярів у закладах позашкільної освіти за показниками критерію «бажання заявити про себе у творчій діяльності» на констатувальному етапі педагогічного експерименту

Рівні	Високий	Достатній	Середній	Низький
-------	---------	-----------	----------	---------

Показники								
	осіб	%	осіб	%	осіб	%	осіб	%
Прагнення виразити свою індивідуальність у творчій діяльності	61	21,8	84	30,0	103	36,8	32	11,4
Інтерес до творчого самовираження	59	21,0	82	29,3	99	35,4	40	14,3

Аналіз результатів діагностування за критерієм «бажання заявити про себе у творчій діяльності» показав, що загальний рівень творчого самовираження молодших школярів у закладах позашкільної освіти здебільшого середній (36,1%). Високий (21,4%) і достатній рівні (29,6%) дають змогу констатувати про значний інтерес дітей до творчого самовираження та сильне бажання виразити свою індивідуальність у творчій діяльності. Зі зміною провідної діяльності, внутрішній світ молодшого школяра суттєво трансформується. Мотив повинності домінує, хоча в багатьох ситуаціях мотив бажання ще дуже сильний. Однак конфлікт мотивів «хочу – треба» може викликати у дитини прояв негативізму, внутрішньоособистісні конфлікти, негативні емоції, страхи.

Рівнів творчого самовираження молодших школярів у закладах позашкільної освіти за критерієм «бажання заявити про себе у творчій діяльності» наочно представлені на рис. 2.4.

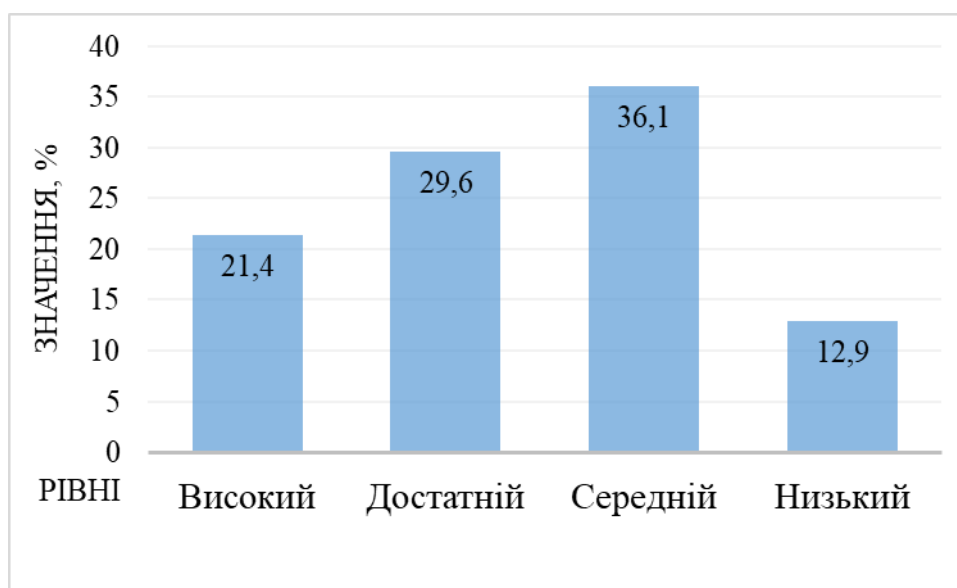

Рис. 2.4. Рівні творчого самовираження молодших школярів у закладах

позашкільної освіти за критерієм «бажання заявити про себе у творчій діяльності»

Таблиця 2.4

Рівні творчого самовираження молодших школярів у закладах позашкільної освіти за показниками критерію «готовність проявити себе у творчій діяльності» на констатувальному етапі педагогічного експерименту

Рівні Показники	Високий		Достатній		Середній		Низький	
	осіб	%	осіб	%	осіб	%	осіб	%
Наполегливість у вираженні своєї індивідуальності у творчій діяльності	31	11,1	54	19,3	119	42,5	76	27,1
Рішучість у подоланні труднощів задля досягнення мети творчої діяльності	25	8,9	56	20,0	105	37,5	94	33,6

Аналіз результатів діагностування стану творчого самовираження молодших школярів у закладах позашкільної освіти за критерієм «готовність проявити себе у творчій діяльності» показав: за всіма показниками у молодших школярів виявлено переважно середній рівень (40%). Високого рівня досягли лише 10,0% дітей, 19,7% респондентів виявили достатній рівень та 30,3% - низький рівень (табл. 2.4).

Рівні творчого самовираження молодших школярів у закладах позашкільної освіти за критерієм довільної спонуки подано на рис. 2.5.

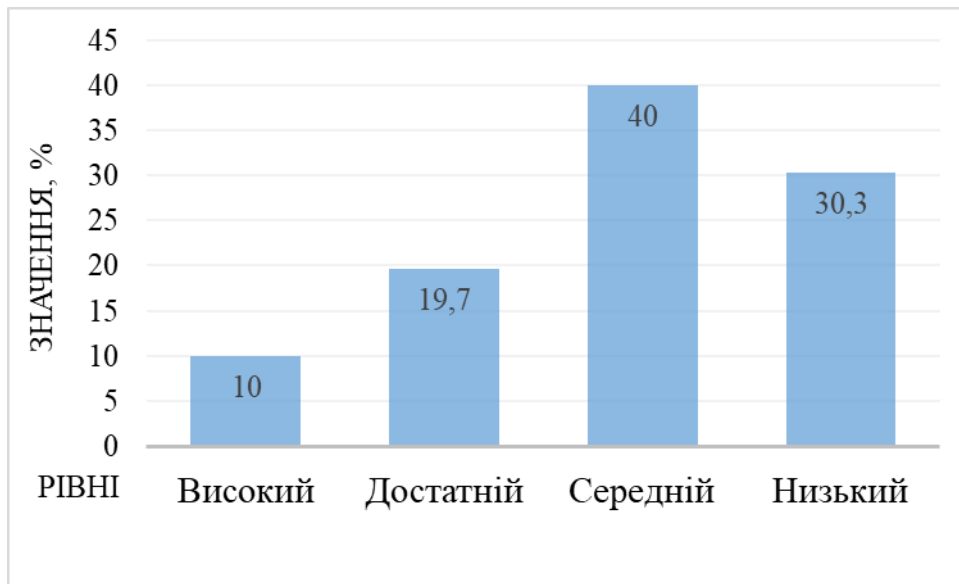

Рис. 2.5. Рівні творчого самовираження молодших школярів у закладах позашкільної освіти за критерієм «готовність проявити себе у творчій діяльності»

З'ясування стану творчого самовираження молодших школярів у закладах позашкільної освіти за критерієм «готовність проявити себе у творчій діяльності», свідчить про те, що переважає середній (40,0%) рівень та низький рівні (30,3%). Такими якостями як наполегливість у вираженні своєї індивідуальності у творчій діяльності і рішучість у подоланні труднощів задля досягнення мети творчої діяльності на високому рівні володіють лише 10,0% дітей молодшого віку.

Визначення рівнів творчого самовираження молодших школярів у закладах позашкільної освіти за критерієм «вираження Я-соціоцентрованого у творчій діяльності» здійснювалося за допомогою методики Анкета «Мої захоплення» (Додаток А).

Таблиця 2.5

Рівні творчого самовираження молодших школярів у закладах позашкільної освіти за показниками критерію «вираження Я-соціоцентрованого у творчій діяльності» на констатувальному етапі педагогічного експерименту

Рівні	Високий	Достатній	Середній	Низький

Показники	осіб	%	осіб	%	осіб	%	осіб	%
Уміння використовувати різні засоби самовираження у творчій діяльності	39	13,9	70	25,0	134	47,9	37	13,2
Стійкість вираження своєї індивідуальності у творчій діяльності відповідно до прийнятих у суспільстві цінностей	42	15,0	78	27,8	115	41,1	45	16,1
Здатність співпрацювати з іншими у різних видах творчої діяльності	45	16,1	89	31,8	117	41,8	29	10,3

Гістограму стану творчого самовираження молодших школярів у закладах позашкільної освіти за критерієм «вираження Я-соціоцентрованого у творчій діяльності» унаочнено на рис. 2.6.

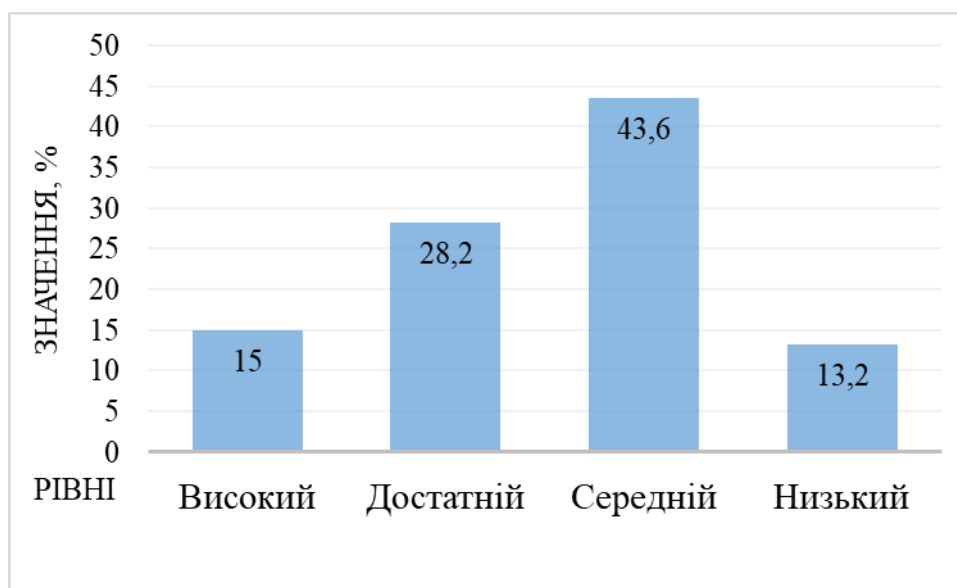

Рис. 2.6 Рівні творчого самовираження молодших школярів у закладах позашкільної освіти за критерієм «вираження Я-соціоцентрованого у творчій діяльності»

Дослідження рівнів творчого самовираження молодших школярів у закладах позашкільної освіти за критерієм «ставлення особистості до себе і до результатів власної творчої діяльності» здійснювалося за допомогою

шкали: «Я радію... / Я сумую...» Після виконання творчого завдання молодші школярі вибирали на шкалі маркування чи радіють вони від результатів творчої діяльності чи навпаки відчувають протилежні емоції. Потім педагог ставив запитання дітям, що викликало у них такі відчуття, чи горді вони за результати своєї творчої діяльності, якщо ні, то чому.

Таблиця 2.6

Рівні творчого самовираження молодших школярів у закладах позашкільної освіти за показниками критерією «ставлення особистості до себе і до результатів власної творчої діяльності» на констатувальному етапі педагогічного експерименту

Рівні Показники	Високий		Достатній		Середній		Низький	
	осіб	%	осіб	%	Осіб	%	осіб	%
Радість від вираження Я-соціоцентрованого у творчій діяльності	65	23,2	69	24,6	108	38,6	38	13,6
Гордість за свої творчі досягнення	71	25,3	75	26,8	94	33,6	40	14,3

З'ясовано, що найбільшу групу молодших школярів у закладах позашкільної освіти за критерієм «ставлення особистості до себе і до результатів власної творчої діяльності» складають вихованці з високим і достатнім рівнем, що виражені фактично однаковою мірою – високий 24,2%, достатній – 25,7%. Ставлення молодшого школяра до себе і оточуючих людей нестабільне; залежить від багатьох непрогнозованих ним факторів, слів педагога та однолітків, порад батьків, особистих невдач і негараздів.

Рівні творчого самовираження молодших школярів у закладах позашкільної освіти за критерієм «ставлення особистості до себе і до результатів власної творчої діяльності» наочно представлені на рис. 2.7.

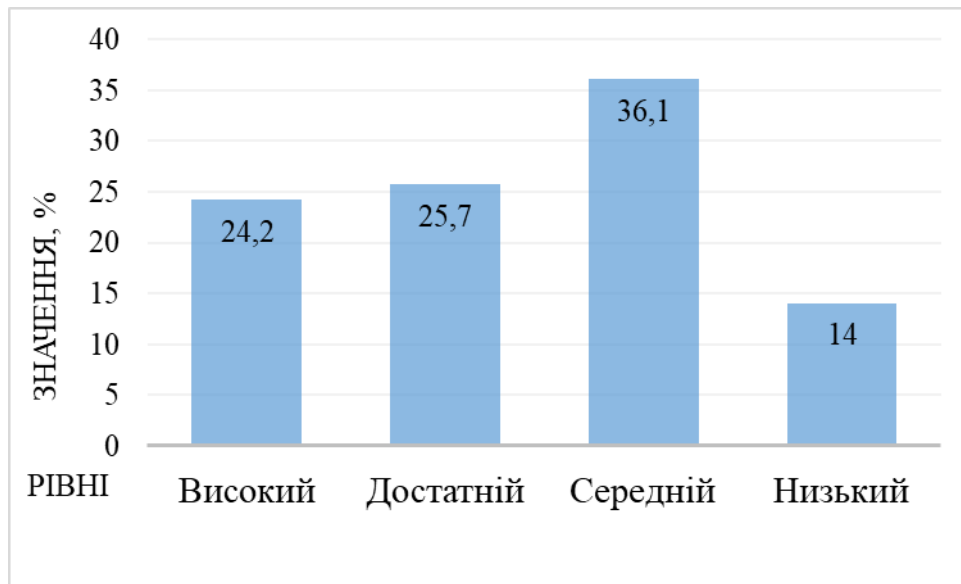

Рис. 2.7. Рівні творчого самовираження молодших школярів у закладах позашкільної освіти за критерієм «ставлення особистості до себе і до результатів власної творчої діяльності»

Застосування методики діагностування стану творчого самовираження молодших школярів у закладах позашкільної освіти на основі критеріально-рівневого підходу засвідчило, що здебільшого молодші школярів виявили середній рівень (39,4%) та достатній (25,6%) Високого рівня за всіма показниками досягла найменша кількість респондентів (16,3%). Зведені результати діагностування стану творчого самовираження молодших школярів у закладах позашкільної освіти за всіма критеріями представлені у табл. 2.7.

Таблиця 2.7

Рівні творчого самовираження молодших школярів у закладах позашкільної освіти (%)

Рівні Критерії	Високий	Достатній	Середній	Низький
Знання про творчість та її значимість у житті	10,7	25,0	41,4	22,9
Бажання заявити про себе у творчій діяльності	21,4	29,6	36,1	12,9
Готовність проявити себе у творчій діяльності	10,0	19,7	40,0	30,3
Вираження Я-соціоцентрованого у творчій діяльності	15,0	28,2	43,6	13,2

Ставлення особистості до себе і до результатів власної творчої діяльності	24,2	25,7	36,1	14,0
Середнє значення	16,3	25,6	39,4	18,7

Зведені результати діагностування стану творчого самовираження молодших школярів у закладах позашкільної освіти наочно подано на рис. 2.8

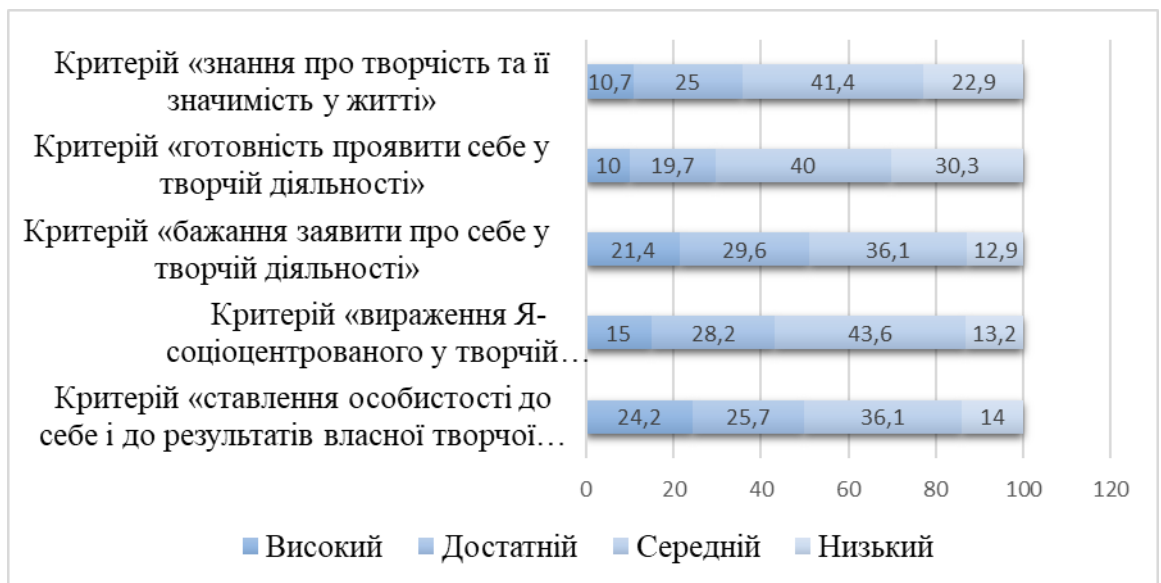

Рис. 2.8. Рівні творчого самовираження молодших школярів у закладах позашкільної освіти, у %

Для успішного творчого самовираження молодшим школярам важливо усвідомлювати впевненість у собі; необхідна підтримка з боку сім'ї; ставлення до них оточення. Тому для максимального творчого самовираження молодшого школяра в закладі позашкільної освіти необхідно умови створювати, в яких дитина мала б можливість:

- відчувати свою індивідуальність і неповторність;
- презентувати свої успіхи;
- успішно долати невдачі;
- адекватно оцінювати творчу діяльність, намагаючись врівноважити різницю між самооцінкою і оцінкою з боку оточення;
- співпрацювати з батьками, яких залучають до творчої діяльності.

Таким чином, результати констатувального дослідження показали недостатній рівень творчого самовираження молодших школярів у закладах позашкільної освіти майже за всіма компонентами.

Таким чином, на основі визначених критеріїв («знання про творчість та її значимість у житті»; «бажання заявити про себе у творчій діяльності»; «готовність проявити себе у творчій діяльності»; «вираження Я-соціоцентрованого у творчій діяльності»; «ставлення особистості до себе і до результатів власної творчої діяльності») та відповідних показників (знання й уявлення про сутність творчості; усвідомлення себе як суб'єкта творчої діяльності; обізнаність про соціально прийнятні способи творчого самовираження; прагнення виразити свою індивідуальність у творчій діяльності; інтерес до творчого самовираження; наполегливість у вираженні своєї індивідуальності у творчій діяльності; рішучість у подоланні труднощів задля досягнення мети творчої діяльності; уміння використовувати різні засоби самовираження у творчій діяльності; стійкість вираження своєї індивідуальності у творчій діяльності відповідно до прийнятих у суспільстві цінностей; здатність співпрацювати з іншими у різних видах творчої діяльності; радість від вираження Я-соціоцентрованого у творчій діяльності; гордість за свої творчі досягнення), за допомогою діагностичного інструментарію було визначено рівні творчого самовираження молодших школярів у закладах позашкільної освіти (високий, достатній, середній та низький).

За результатами дослідження було з'ясовано сучасний стан проблеми творчого самовираження молодших школярів, що є підґрунтям для визначення педагогічних умов творчого самовираження молодших школярів у закладах позашкільної освіти.

Висновки до другого розділу

Для досягнення поставленої мети дослідження нами було розроблено критерії та показники для діагностики рівнів сформованості творчого самовираження молодших школярів у закладах позашкільної освіти.

За результатами дослідження було отримано інформацію, на основі аналізу якої з'ясовано сучасний стан проблеми творчого самовираження молодших школярів, що є підґрунтям для визначення педагогічних умов творчого самовираження молодших школярів у закладах позашкільної освіти.

На основі визначених критеріїв («знання про творчість та її значимість у житті»; «бажання заявити про себе у творчій діяльності»; «готовність проявити себе у творчій діяльності»; «вираження Я-соціоцентрованого у творчій діяльності»; «ставлення особистості до себе і до результатів власної творчої діяльності») та відповідних показників (знання й уявлення про сутність творчості; усвідомлення себе як суб'єкта творчої діяльності; обізнаність про соціально прийнятні способи творчого самовираження; прагнення виразити свою індивідуальність у творчій діяльності; інтерес до творчого самовираження; наполегливість у вираженні своєї індивідуальності у творчій діяльності; рішучість у подоланні труднощів задля досягнення мети творчої діяльності; уміння використовувати різні засоби самовираження у творчій діяльності; стійкість вираження своєї індивідуальності у творчій діяльності відповідно до прийнятих у суспільстві цінностей; здатність співпрацювати з іншими у різних видах творчої діяльності; радість від вираження Я-соціоцентрованого у творчій діяльності; гордість за свої творчі досягнення) за допомогою діагностичного інструментарію було визначено рівні творчого самовираження молодших школярів у закладах позашкільної освіти (високий, достатній, середній та низький).

Творче самовираження виступає потребою і спроможністю заявити про себе іншим, застосувати для цього різноманітні засоби, способи і прийоми. Результати констатувального етапу дослідження дали підстави оцінити процес творчого самовираження як такий, що потребує посилення уваги до нього батьків. Також, серед чинників, що гальмують розвиток творчого самовираження дітей, можна назвати недостатнє розуміння дорослими значущості та сутності проблеми, неповне врахування потреби дитини

творчо виразити себе.

Сформульовані критерії та показники творчого самовираження молодших школярів дозволяють нам визначити вираженість якісних змін в процесі творчої діяльності дитини в закладах позашкільної освіти і простежити ефективність спеціально створених експериментальних факторів творчого самовираження дітей молодшого шкільного віку в закладах позашкільної освіти.

Основні наукові результати розділу опубліковано у працях автора (Бойко, 2011а; Бойко, 2012с; Бойко, 2012е; Бойко, 2012f; Voiko, 2018; Voiko, 2020b; Voiko, 2020f).

РОЗДІЛ 3

**ОБГРУНТУВАННЯ ТА ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА ПЕРЕВІРКА
ПЕДАГОГІЧНИХ УМОВ ТВОРЧОГО САМОВИРАЖЕННЯ
МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ У ЗАКЛАДАХ ПОЗАШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ****3.1. Обґрунтування педагогічних умов творчого самовираження
молодших школярів у закладах позашкільної освіти**

На сучасному етапі актуалізується проблема творчого самовираження дітей молодшого шкільного віку у закладах позашкільної освіти та створення відповідних педагогічних умов, що створюють умови для особистісного розвитку кожної дитини.

У контексті нашого дослідження ми опиралися на розуміння поняття «педагогічна умова», яке у великому тлумачному словнику сучасної української мови визначається як «сукупність положень, що лежать в основі чого-небудь як необхідна обставина, що робить можливим здійснення, створення, утворення чого-небудь або чомусь сприяє» (Бусел, 2001, с.1312).

Характеризуючи зміст педагогічних умов, Є. Хриков зазначає, що вони створюються педагогами, а чинники існують об'єктивно, незалежно від діяльності. Тому зміст педагогічних умов доцільно визначати через обставини, а не чинники. Отже, педагогічні умови – це обставини, які зумовлюють певний напрям розвитку педагогічного процесу (Хриков, 2011, с. 12).

Варто погодитися з думкою автора, що педагогічні умови є сукупністю об'єктивних можливостей змісту, форм, методів, прийомів, засобів педагогічної діяльності. Умови можна розділити на зовнішні (умови середовища, що спрямовані на особистість ззовні) та внутрішні умови (умови, що виходять від самої особистості – ступінь її активності, здібності, потреби тощо). Педагогічні умови забезпечують реалізацію змісту освітнього процесу, оптимізують форми, методи, підходи, технологію його організації

як цілісної системи. Таким чином, під педагогічними умовами ми розуміємо сукупність положень, дотримання яких забезпечує досягнення поставленої мети.

Англійський професор К. Робінсон у галузі творчості в освіті у своїй праці «Освіта проти таланту» наголошує, що всі люди мають різні вроджені здібності, але якщо освіта не створить такі умови для дітей, де вони зможуть сповна розкрити свої таланти, більшість з них так і не пізнають «хто вони і ким можуть стати, оскільки сьогодні людські спільноти як ніколи раніше залежать від розмаїття талантів» (Робінсон, 2017, с.122). Також, коли йдеться про реалізацію свого потенціалу, важливо розуміти дві цілі: по-перше, масштаб і розмаїття здібностей особистості; по-друге, створити умови для їх втілення. Адже коли люди знаходять «правильний засіб для самовираження, то розкривають свої справжні творчі здібності й досягають успіху. Допомогти людям віднайти власні творчі таланти – це найпевніший спосіб розкрити те найкраще, що в них є» (Робінсон, 2017, с.123).

На думку І. Беха, головною метою сучасної освіти є виховання духовно зрілої особистості з непохитними ціннісними орієнтирами. Цього можна досягти за допомогою цілеспрямованого формування у зростаючої особистості єдності знань, переживань і поведінки щодо тієї чи іншої морально-духовної цінності за умови «якщо навколо виховання культивуються такі відносини і в такому поєднанні, які можуть створювати у нього ціннісну структуру у формі його потреб, інтересів, схильностей, і якраз такого змісту, у якому зацікавлене суспільство» (Бех, 2009, с. 61).

Таким чином, педагогічними умовами, здатними забезпечити ефективність творчого самовираження молодших школярів віку у закладах позашкільної освіти нами визначено:

- 1) Створення середовища сприятливого для творчого самовираження на основі концепції Я-центрованого духовно розвивального виховання (за І. Бехом).

2) Використання виховного потенціалу арт-педагогічних технологій на гурткових заняттях у закладах позашкільної освіти.

3) Підвищення рівня професійної компетентності педагогів закладів позашкільної освіти.

Зазначені педагогічні умови забезпечують досягнення мети через реалізацію наукових підходів та змістово-методичного забезпечення.

При реалізації педагогічної умови – *створення середовища сприятливого для творчого самовираження на основі концепції Я-центрованого духовно розвивального виховання (за І. Бехом)* – вихованець і педагог виступали рівноправними зацікавленими партнерами. При цьому педагог діяльнісно націлював молодшого школяра (у формі відповідної мотивації) на осмислену творчу діяльність, доцільно використовуючи свої особистісні сили, творчий потенціал та індивідуальні особливості кожного вихованця.

Кардинальною відмінністю Я-центрованого духовного розвивального виховання від усіх інших освітніх концепцій побудов є те, що вона надавала пріоритет внутрішнім детермінантам духовно-морального розвитку зростаючої особистості, а не обмежувала зовнішньо підкріплювальними впливами, що є важливим для творчого самовираження молодших школярів (Бех, 2008, с. 29).

У своїй виховній діяльності слід опиратися на положення, згідно якого вихованець визначає своє Я під кутом зору духовності, що змушувало його відокремитися від зовнішніх обставин, встановити відмінність між власним суб'єктивним Я і його зовнішніми проявами. Лише за цієї умови Я-духовне могло самопрезентуватися у чистому вигляді відповідними духовними цінностями як абстрактними утвореннями.

В організації середовища сприятливого для творчого самовираження на основі концепції Я-центрованого духовно розвивального виховання ми опиралися на наступні *настанови І.Бека* (Бех, 2018):

Настанова 1. У творчому самовираженні потрібно першочергово виховувати особистісний мотив «Бути майстром свідомої дії» (у сенсі творення), яка здатна вільно й гідно діяти у межах певних вимог. Саме через такий мотиваційно-діяльнісний вплив формується справжня духовно-моральна досконалість, де поєднуються свобода й відповідальність. Якщо такий мотив не сформується, вихованець перетворюється на соціально обмеженого спостерігача за людським життям з втратою суспільно значущих зв'язків з оточуючою дійсністю, що рівнозначне втраті своєї особистості.

Настанова 2. Творче самовираження особистості у контексті духовно-морального дорослішання значно пришвидшується тоді, коли її позитивні вчинки мотивуються за допомогою гуманістичного імперативу «Я сприяю духовному піднесенню іншого», за морально несхвального вчинку – свідомо відтворити конструкт «Я спричиняю духовне падіння іншого». Саме за цих двох протилежно спрямованих категоріях й реалізовувалася виховна стратегія педагога. Педагогу було важливо усвідомлювати, що якщо у свідомості особистості відтворюється одна категорія, то тим самим актуалізується й інша. У цьому протиставленні кожна з цих категорій набувала глибшого осмислення та відповідного емоційного забарвлення: позитивного і негативного.

Настанова 3. Творче самовираження особистості має ґрунтуватися на комунікації з добром як засадничою умовою сучасного процесу духовно розвивального виховання. Це допомагало молодшим школярам інтеріоризувати цінності добра, які на індивідуальному рівні виявилися не лише у внутрішньому плані її свідомості, а й самосвідомості. Закритість особистості позбавляє повноцінного самовираження. Інтерактивна комунікація ж не лише звільняє від закритості, а й підсилює духовно-моральні здобутки особистості. Виходячи з цього, комунікація з добром і має стати постійною звичкою зростаючої особистості, незалежно від того чи її творче самовираження відбувається за її ініціативи чи зовнішньої спонуки (педагоги, батьки, ровесники). Особливого значення така поведінка має для

тих, хто ще не проявляє соціально несхвальні вчинки, оскільки їм важко виражати свої проблеми і вони потребують певного підкріплення.

Настанова 4. Кожна конкретна виховна дія педагога має передбачати окрім тут і тепер значущої мети і мету кінцеву, тобто у системі яких цінностей він уявляє свого вихованця. Однак, така виховна тактика матиме реальний сенс за умові що і вихованець відповідно самоусвідомлюватиме себе, своє особистісне Я. Важливо, щоб і уявлення педагога про вихованця і його самого здійснювалося у вчинковому контексті як суб'єкта творчої діяльності.

Настанова 5. Необхідно підтримувати і актуалізувати у зростаючій особистості не просто інтерес, а стійке бажання до пізнання свого внутрішнього світу, до творчого самовираження, що може стати поштовхом до творчої самореалізації.

Настанова 6. Щоб творче самовираження вихованця не було лише ситуативним, а стійким, потрібно, щоб воно сприяло опануванню новими смислами-цінностями (Бех, 2018, с.).

Близькою, з точки зору нашого дослідження, є позиція К. Журби, яка наголошує на організації освітнього простору на основі суб'єкт-суб'єктної взаємодії, що передбачає партнерські стосунки педагога і вихованця з опорою на життєвий досвід дітей, їхніх почуттів, емоцій, переживань у виборі ними смисложиттєвих орієнтирів. Адже саме в основі суб'єкт-суб'єктної взаємодії закладено можливість «саморегуляції школярів на основі вільного вибору, що не допускає маніпулювання особистістю примусу до певних дій та створює умови на основі довіри, любові до дитини, прояву її ініціативи, актуалізації цілей, рефлексії, самоконтролю» (Журба, 2018, с. 266).

Про організацію спрямованого освітнього процесу закладу позашкільної освіти, який забезпечує творче самовираження особистості акцентує у своїх дослідженнях О. Семенов. Вчений підкреслює, що в «освітньому процесі закладу позашкільної освіти для ідентифікації значущою

є педагогічна взаємодія з дорослим на основі суб'єктивних відносин, включення дитини в дитяче творче об'єднання, де вона може ідентифікувати себе серед рівних собі у творчому процесі особистостей як суб'єктів. Саме так вона може сприймати спільний результат й особистий у нього внесок як індивідуальне досягнення, успіх, і це підвищує її самооцінку й постає вагомим стимулом для подальшого просування у творчому розвитку» (Семенов, О. 2017, 228-229).

Завданням освітнього процесу, на думку О. Комаровської, є не стільки організація впливів ззовні, скільки пробудження ініціативності дитини в освоєнні простору для реалізації закладених у ньому можливостей, у розкритті здатності відбирати їх для себе (Комаровська, 2014, с. 240).

Таким, чином підтримка творчого самовираження дітей молодшого шкільного віку здійснювалась на основі принципів гуманістичної психології (А. Маслоу, ; Г. Оллпорт, ; К. Роджерс): підтримувати кожну ідею вихованця; створити клімат взаємодовіри і взаємодопомоги; забезпечити незалежність у виборі і прийнятті рішень з можливістю контролювати особистісний розвиток.

Дієвими для творчого самовираження молодших школярів у закладі позашкільної освіти були такі *виховні приписи*: підтримувати духовне устремління особистості; орієнтуватись на необмеженість Я-духовного; забезпечувати духовну цілісність; прямувати від обмеженої досвідом самостійності до творчої самостійності; зважати на особистісну індивідуальність вихованця; підтримувати реальні вчинки вихованця; забезпечувати позитивний емоційний стан вихованців; плекати духовну індивідуальність; техніка емоційного підсилення у вихованні особистості; почуття спорідненості як особистісна цінність вихованця; успішний результат дії як стимул до її добродійності; почуття щастя в індивідуальному сприйнятті.

Другою педагогічною умовою творчого самовираження молодших школярів було використання виховного потенціалу арт-педагогічних технологій на гурткових заняттях у закладах позашкільної освіти.

За дослідженнями Л. Лебедєвої, така технологія має неклінічну спрямованість, тобто розрахована на потенційно здорову особистість і завдяки своєму міждисциплінарному характеру здатна реалізувати основні освітні функції у плані творчого самовираження особистості (Лебедєва, 2000; 2003).

У розумінні О. Таранової арт-педагогічна технологія має специфіку інтегративного впливу всіх видів заняття мистецтвом та пробуджених ним форм продуктивної особистості на систему її соціальних зв'язків і ставлень (Таранова, 2003).

У своїх дослідженнях доцільно спиратись на висновок С. Коновець, яка доводить, що функція арт-педагогіки є особливо актуальною, насамперед, тому, що активізує творчі можливості кожної людини завдяки інтеграції психолого-педагогічного впливу на особистість і сприяє творчому самовираженню: «у такому сенсі арт-технології можуть успішно застосовуватися не тільки в якості інструмента для колективної інтерактивної «арт-педагогіки», але і як мотиваційний фактор для самореалізації у креативній діяльності кожної окремої особистості». (Коновець, 2017, с. 108).

Виходячи з того, що освітня система у закладах позашкільної освіти трактується Г. Пустовітом як «організований процес і результат індивідуального становлення особистості, засіб створення людиною власного образу, неповторної індивідуальності, духовності та творчого начала» (Пустовіт, 2013, с. 7), на нашу думку, використання системи арт-педагогічної технології на заняттях в закладах позашкільної освіти виконує такі ж функції, як і в закладах загальної середньої освіти, а саме:

- виховні – використовуючи групові форми роботи, педагог буде взаємодію в дитячому колективі таким чином, щоб діти навчалися коректному спілкуванню, співчуттю, взаєморозумінню, взаємоповазі та

взаємопідтримці, що, позитивно впливає на формування дружнього колективу, забезпечує орієнтацію в системі моральних норм та сприяє формуванню у дітей морально-духовних цінностей;

- корекційні – достатньо успішно коректується образ «Я», який раніше міг бути деформованим, покращується самооцінка, зникають неадекватні форми поведінки, налагоджуються способи взаємодії з іншими людьми. Позитивні результати можуть бути досягнуті в роботі з деякими відхиленнями у розвитку емоційної та вольової сфери дитини, оскільки арт-педагогічна технологія застосовуються для корекції тривожності, агресивності, страхів, сором'язливості та гіперактивності молодших школярів. Діти вчаться вербалізації емоційних переживань, відкритості у спілкуванні, спонтанності. Загалом відбувається особистісний та творчий розвиток дитини, отримується новий досвід, формуються вміння та навички емоційно-вольової саморегуляції;

- психотерапевтичні – у процесі творчої діяльності створюється атмосфера доброзичливості, емпатійного спілкування, визнання цінності особистості іншої людини, її почуттів та переживань. Відчуття психологічного комфорту, захищеності, радості та успіху сприяє творчому самовираженню молодших школярів;

- діагностичні – арт-педагогічна технологія дозволяє отримати відомості про індивідуальні особливості розвитку вихованців, їх емоційний стан. Це коректний спосіб спостереження за молодшими школярами під час творчої діяльності, що дає змогу краще дізнатися про їх інтереси, цінності, побачити внутрішній світ, відчути їх неповторність та особистісну своєрідність, виявити їх проблеми. У процесі занять легко проявляється характер міжособистісних стосунків і реальне становище кожного вихованця у колективі, розкриваються деякі закономірності найближчого соціального оточення;

- розвивальні – завдяки використанню різноманітних форм художньої експресії виникають умови, за яких кожна дитина переживає відчуття успіху,

задоволення, що виникає в результаті вираження потенційних можливостей. Це не лише розвиває здібності особистості, але й підвищує самооцінку дітей, сприяє укріпленню віри у власні сили (Лебедева, 2003).

У своїй дослідженнях О. Деркач констатує, що арт-педагогічні технології виходять за межі традиційної мистецької освіти і спрямована на формування позитивної «Я-концепції» (на основі самопізнання і самоприйняття) та системи ціннісних орієнтацій молодшого школяра. Дослідниця наголошує на виховному потенціалі арт-педагогіки як інноваційної технології особистісно орієнтованого навчання та виховання, що здатна забезпечити гармонійне формування особистості дитини через художньо-творче самовираження, самопізнання та самореалізацію (Деркач, с. 158).

Специфіка творчої діяльності дозволяє безпосередньо спостерігати за дитиною в процесі спонтанної творчості, наблизитися до розуміння її інтересів, цінностей, відчути її неповторне Я. У нашому дослідженні було важливим спиратись на наукові положення Л. Лебедевої, яка наголошує, що виховний, розвивальний, діагностичний і корекційний процеси протікають водночас завдяки цікавій діяльності, в результаті якої налагоджуються емоційні, довірливі комунікативні контакти між дорослим та дитиною, пізнаються закони ефективної соціальної взаємодії (Лебедева, с. 28).

Слід також зазначити, що використання арт-педагогічних технологій в освітньому процесі закладів позашкільної освіти, сприяло формуванню позитивної «Я-концепції» молодшого школяра на основі самопізнання та самосприйняття, ефективному засвоєнню соціально прийнятних моделей поведінки і спілкування, навичок емоційної саморегуляції тощо, дозволило педагогу реалізувати завдання з творчого самовираження молодших школярів

Використання арт-педагогічних технологій як засобу творчого самовираження молодших школярів у закладах позашкільної освіти базується на наступних принципах:

- принципі співпраці, творчого партнерства всіх учасників освітнього процесу. Даний принцип проявляється тому, що педагог виконує роль помічника, а молодші школярі отримують не лише знання і вміння, а й імпульс до самовираження, прояву своєї неповторної індивідуальності через знаходження нестандартних, оригінальних рішень;

- принципі новизни, який стосується прийомів та форм організації освітньої роботи. Новизна виступає як основа гнучкості здобутих знань, умінь, можливості їх перенесення в нові творчі ситуації та забезпечує продуктивність роботи, оскільки є основою підтримки й пробудження інтересу до знань;

- принципі педагогічного оптимізму, за якого відбувається віра в потенційні можливості особистості та безпосереднє її демонстрування.

Враховуючи вікові особливості молодших школярів, під час використання арт-педагогічних технологій на заняттях в закладах позашкільної освіти важливими є такі положення: безумовне прийняття кожної дитини; навчання дітей диференціювати оцінювальні судження дорослих та не переносити їх на всю особистість, що є характерним для цього вікового періоду; спілкування педагога з дитиною повинно будуватися на засадах партнерського суб'єкт-суб'єктного спілкування, при якому враховуються інтереси, особливості, почуття та переживання всіх, хто бере участь у роботі групи.

У контексті нашого дослідження, аналізуючи потенціал використання арт-педагогіки в освітньому процесі закладів позашкільної освіти, особливу увагу варто відвести різноманіттю форм його організації:

- 1) Казкотерапія розвиває творчі можливості, розширює світогляд, допомагає розвитку самопізнання й самовдосконалення, покращує взаємодію з навколишнім світом; формує здатність до протистояння негативного емоційного впливу соціального середовища (форми...);

- 2) Лялькотерапія надає можливість визначити (психодіагностика) мотиви, підсвідомі бажання, риси характеру та моделі поведінки (в процесі

взаємодії); позитивно впливає на саморозвиток особистості, підвищує самооцінку, корегує емоційну сферу, спонукає до розвитку внутрішньої мотивації та гнучкості у прийнятті рішень;

3) Ізотерапія – спонтанний творчий малюнок, який допомагає відчутти, зрозуміти себе і вільно виражати свої думки й почуття, відображає теперішнє та допомагає моделювати майбутнє; позитивно впливає на активізацію взаємодії абстрактно-логічного і конкретно-образного мислення, розвиває психічні процеси (зір, увагу, пам'ять, уяву, рухову координацію, мову);

4) Фототерапія – процес творчого самовираження, який сприяє розвитку, зціленню й адаптації, покращує взаємодію з соціумом, призводить до досягнення тих або інших позитивних психосоціальних ефектів, особистісного саморозкриття та самовиявлення;

5) Тілесно-рухова терапія (активні рухові вправи, вербальні способи вивільнення емоцій, різні техніки тілесної дії) відкриває розуміння свого тілесного стану та неусвідомлюваних тенденцій, потреб і конфліктів (самодіагностика), розвиває взаємодію та груповий контакт, сприяє розвитку самосвідомості й самодослідження, покращує суб'єктивне самопочуття і зміцнює психічне здоров'я;

6) Драматерапія надає можливість самовизначитись та відтворити нові ролі, альтернативні поведінкові стилі через драматичну дію-гру.

Вищезазначені форми були як групові, так і індивідуальні, але перевага надавалась роботі арт-педагогічним технологіям саме в групі, оскільки це дозволило розвивати навички міжособистісної взаємодії, формувати адекватну самооцінку, сприяти максимальному вираженню своєї індивідуальності у творчій діяльності. Завдяки взаємопідтримці, групова робота дозволила молодшим школярам спостерігати результати своїх дій і їх вплив н його оточення; засвоювати нові ролі, розвивати навички прийняття рішень, комунікативні навички та здатність до співтворчості.

Для успішного використання арт-педагогічних технологій з молодшими школярами на заняттях у закладах позашкільної освіти було необхідним дотримуватися наступних вимог:

- техніки і прийоми підбиралися такі, щоб дитина не відчувала труднощів при роботі із запропонованою технікою. Будь-які зусилля в ході роботи бути цікаві, оригінальні і приємні дітям. Арт-педагогічні технології передбачали створення сприятливої атмосфери, що сприяла творчому самовираженню особистості.

- процес і результат творчої діяльності був цікавими та привабливим для дітей, з нетрадиційними прийомами та техніками, щоб мотивувати діяльність, спрямовувати і утримувати увагу.

Незважаючи на вибір матеріалів і дотримання вищеназваних принципів, О. Сорока акцентує увагу на тому, що у структурі кожного заняття із застосуванням арт-педагогічних технологій з молодшими школярами повинні чітко прослідковуватися наступні етапи (Сорока, 2012, с. 148):

1. Налаштування на творчість. Завдання цього етапу підготувати учасників до спонтанної творчої діяльності і внутрішньогрупової комунікації. При цьому можна використовувати ігри, рухові і танцювальні вправи, нескладні образотворчі прийоми.

2. Актуалізація візуальних, аудіальних, кінестетичних відчуттів. На цьому етапі можна використовувати малюнок у сполученні з елементами музичної і танцювальної терапії.

3. Індивідуальна образотворча діяльність, що надає можливості для дослідження власних проблем і переживань. Заняття візуальним мистецтвом сприяють розкриттю внутрішнього «Я» зростаючої особистості, у тому числі її переживань, страхів та внутрішній конфлікт. Таким чином, дитина невербальною мовою повідомляє про свої проблеми і почуття, вчиться розуміти й аналізувати свої емоції. На цьому етапі важливий процес спонтанної творчості, емоційний стан молодшого школяра, його внутрішній

світ, пошук адекватних засобів самовираження. Окрім цього, цей етап передбачає непряму діагностику. Так, деякі додаткові відомості про автора можна отримати при інтерпретації малюнків відповідно до критеріїв відомих проєктивних методик.

4. Активізація вербальної і невербальної комунікації. Завдання цього етапу полягає у створенні умов для внутрішньогрупової комунікації. Кожному учаснику пропонується показати свою роботу і розповісти про неї. Ступінь відкритості і відвертості самопрезентації залежить від рівня довіри до групи, до педагога, а також від особистісних характеристик дитини. Іноді діти можуть відмовлятися від обговорення. Тоді можна запропонувати їм скласти історію про свій малюнок і придумати для нього назву.

5. Колективна робота в малих групах. Діти придумують сюжет і програють невеликі спектаклі.

6. Рефлексивний аналіз, що відбувається у формі доброзичливих висловлювань, позитивного програмування, підтримки. Атмосфера емоційної теплоти, емпатії, турботи дозволяє кожному учаснику відчувати приємні відчуття. На завершення заняття необхідно всім дітям подякувати і похвалити їх.

Отже, арт-педагогічна технологія виходить за межі традиційної освіти та спрямована на підвищення ефективності творчого самовираження особистості у закладах позашкільної освіти.

Наступною педагогічною умовою розв'язання проблеми творчого самовираження молодших школярів було *підвищення рівня професійної компетентності педагогів закладів позашкільної освіти*.

Організація творчого самовираження молодших школярів у закладах позашкільної освіти потребувала відповідної підготовки педагогів до виховної діяльності.

Це означає що, якісне забезпечення педагогічного освітнього процесу потребує забезпечення становлення професійної компетентності педагога, розвиток його творчих начал, загальної культури (Линенко, 2005, с. 43).

Так, формування професійної компетентності педагога за Г. Коджаспіровою визначається «необхідною кількістю знань, вмінь і навичок, що визначають сформованість його педагогічної діяльності, педагогічного спілкування і особистості вчителя як носія певних цінностей, ідеалів і педагогічної свідомості» (Коджаспірова, 2000, с. 62). Це визначення доповнює В. Адольф, який окрім знань, умінь, властивостей і якостей особистості, звертає увагу на варіативність, оптимальність та ефективність побудови освітнього процесу (Адольф, 1998, с. 118).

У нашій роботі виокремлювались різні види професійної компетентності, як інтегративної характеристики ділових і особистісних якостей фахівця:

- фахова компетентність (володіння професійною діяльністю на високому рівні, здатність до навчання упродовж життя, проектування свого подальшого професійного розвитку);
- соціальна компетентність (здатність до співпраці та роботи у команді, дотримання професійної і моральної етики, оволодіння прийомами професійного спілкування; соціальна відповідальність за результати своєї професійної діяльності);
- особистісна компетентність (володіння прийомами і засобами самопрезентації, зацікавленість в інтеріоризації моральних якостей, саморозвитку та протистояння професійному вигоранню);
- моральна компетентність (оволодіння навичками моральної діяльності педагога, прийомами педагогічного такту, гуманістичної спрямованості виховного процесу).

У контексті нашого дослідження враховувалась головна особливість системи позашкільної освіти, яка орієнтована на вільний вибір зростаючою особистістю молодшого шкільного віку різних видів і форм діяльності, розвиток її особистих уявлень про соціокультурне й природне середовище, розвиток пізнавальної мотивації та творчих здібностей і таланту. Тому, процес підвищення рівня професійної компетентності педагогічних

працівників закладів позашкільної освіти має розглядатись як такий, що виявляє найближчі перспективи розвитку зростаючої особистості.

При такому підході стає зрозумілим, що специфіка діяльності закладів позашкільної освіти вимагає від педагогів постійного творчого пошуку, самовдосконалення для компетентного супроводження особистісного зростання інтересу вихованців до навчання улюбленою справою, самореалізації їхніх інтелектуальних і творчих сил, професійного самовизначення. Зазначимо, що рівень професійної компетентності у процесі професійного становлення забезпечує формування індивідуального стилю педагогічної діяльності, яка, з одного боку, є сукупністю особистісних характеристик педагога, а з другого – комплексом педагогічних поглядів, цільових установок, особливої технології праці і неповторної манери спілкування (Сущенко, 2004, с. 93).

Саме інтегральний зміст позашкільної освіти з його багатуукладністю та варіативністю, добровільністю й доступністю, практичною спрямованістю та безперевністю реалізації (заклади позашкільної освіти, на відміну від закладів загальної середньої освіти, працюють протягом усього календарного року й навіть у вихідні та канікулярні дні) детермінує необхідність формування високого рівня професійної компетентності педагога закладу позашкільної освіти. У його підготовці має бути системно охоплено соціальні, психолого-педагогічні й особистісно значущі складники вже набутого власного життєвого й допрофесійного досвіду, головні сфери духовно-психічного розвитку дитини молодшого шкільного віку, відповідні знання й уміння з розвитку її потреб і здібностей (Пустовіт, с. 2010).

Процес підвищення рівня професійної компетентності педагогів у закладі позашкільної освіти опирався на положення про добровільність в організації дитиною свого дозвілля, що виключав будь-які форми й, навіть найменші спроби примусу щодо неї, оскільки ґрунтується на беззаперечному врахуванні педагогом духовних інтересів і бажань дітей, запитів їхніх батьків. Це передбачало набуття педагогами глибоких психолого-

педагогічних знань у галузі потребнісно-мотиваційної й діяльнісно-практичної сфери дитини молодшого шкільного віку, а також, відповідних умінь і навичок застосування доцільного педагогічного впливу з індивідуальної психолого-педагогічної допомоги дитині навчитися відчувати задоволення від залученості до активних форм організації вільного часу, а не лише тільки відпочинку.

У процесі дослідно-експериментальної роботи надавалася методична допомога педагогам на педагогічних радах та методичних об'єднаннях закладів позашкільної освіти, зокрема Центрального інституту післядипломної освіти та на курсах підвищення кваліфікації педагогічних працівників на базі Національного еколого-натуралістичного центру учнівської молоді МОН України.

Робота з педагогами з підвищення їх професійної компетентності щодо творчого самовираження молодших школярів у закладах позашкільної освіти проводилась за розробленою нами програмою для педагогів «Творче самовираження молодших школярів у закладах позашкільної освіти», мета якої полягала в:

- 1) актуалізації проблеми творчого самовираження молодших школярів у закладах позашкільної освіти в сучасних умовах;
- 2) ознайомленні педагогів закладів позашкільної освіти з педагогічними умовами творчого самовираження молодших школярів у закладах позашкільної освіти;
- 3) розширенні знань педагогів про сутність творчого самовираження та засоби самовираження молодших школярів у творчій діяльності закладу позашкільної освіти.

Для реалізації окреслених завдань з педагогами закладів позашкільної освіти проводились такі форми роботи, як:

- інтерактивна лекція «Творче самовираження особистості в умовах закладу позашкільної освіти»;

- дуальна лекція «Формування Я-концепції молодшого школяра у процесі творчої діяльності в закладі позашкільної освіти»;
- семінар-практикум «Діагностика творчого самовираження молодших школярів у закладах позашкільної освіти»;
- тренінг «Я + Творчість молодшого школяра»;
- майстер-клас «Використання арт-педагогічних технологій як умови творчого самовираження молодших школярів»;
- круглий стіл «Педагог і вихованець як суб'єкти процесу творчого самовираження»;
- групова дискусія у діловій нараді «Освіта проти таланту. Сила творчості» (обговорення книги Кена Робінсона);
- ділова гра «Шість капелюхів мислення».

Так, інтерактивна лекція «Творче самовираження особистості в умовах закладу позашкільної освіти» передбачала активну участь педагогів і поєднувала отриману інформацію з тренінговою грою. У ході лекції використовувалися такі методи як «Мозковий штурм», «Кейс», «Кластер», що допомагало педагогам розширити власні уявлення про творче самовираження молодших школярів, потенціал гурткової роботи та педагогічні стратегії виховного впливу. Інтерактивна лекція підтвердила свою ефективність у плані активізації педагогів та включенні їх у двосторонній процес та активну роботу з набуття нових знань і компетентностей. При підведенні підсумків кожен педагог мав змогу оголосити власну мотиваційну промову для колег у форматі «TED-Talks», де підкреслювалась актуальність, значущість, необхідність впровадження сучасних методик з метою творчого самовираження молодших школярів у закладах позашкільної освіти.

Дуальна лекція «Формування Я-концепції молодшого школяра у процесі творчої діяльності в закладі позашкільної освіти» була проведена у формі діалогу. Така форма роботи є найбільш прийнятною у досягненні навчальних та виховних цілей, оскільки передбачала співробітництво

педагога та психолога, ґрунтовне поєднання теоретичної та практичної частини. Під час дуальної лекції педагоги-позашкільники проявили високу активність, критичне мислення, гнучкість, швидке переключення з подання інформації між лекторами, що сприяло розширенню психолого-педагогічних знань і уявлень про творче самовираження молодших школярів у позашкільній освіті.

У ході семінару-практикуму «Діагностика творчого самовираження молодших школярів у закладах позашкільної освіти» обговорювались психолого-педагогічні та методичні аспекти організації діагностики творчого самовираження молодших школярів у закладах позашкільної освіти, слухачам було запропоновано ефективний діагностичний інструментарій (тести, опитувальники). Педагоги обмінювались досвідом, дискутували щодо специфіки творчої діяльності дітей молодшого шкільного віку, здійснення фахового педагогічного впливу на творче самовираження дітей у закладах позашкільної освіти. Після проведених занять педагоги відмітили їх дієвість та актуальність, і висловили думку щодо їх проведення на курсах з підвищення фахового рівня, як таких, що сприяють більш глибокому теоретичному та практичному розширенню знань про творче самовираження особистості молодших школярів.

З метою конструктивного спілкування, набуття нових знань і досвіду було проведено тренінг на тему «Я + Творчість молодшого школяра». Розв'язуючи під час тренінгу різні змодельовані ситуації і проблеми, аналізуючи їх, педагоги набули нового цінного досвіду впровадження сучасних інноваційних форм та методів роботи з дітьми молодшого шкільного віку щодо їх максимального творчого самовираження у закладах позашкільної освіти.

Залученість педагогів закладів позашкільної освіти у майстер-класі «Використання арт-педагогічних технологій як умови творчого самовираження молодших школярів» сприяла у набутті ними вмінь впроваджувати в практику роботи закладу позашкільної освіти ефективні

арт-педагогічні технології для досягнення позитивних змін в творчому самовираженні дітей молодшого шкільного віку, добирати та застосовувати техніки арт-педагогіки (ізотерапія, музикотерапія, піскова терапія, казкотерапія, лялькотерапія, кінотерапія, глинотерапія), модифікувати та адаптувати їх до освітнього середовища закладу позашкільної освіти. По завершенню роботи вчителі відмітили, що майстер-клас значно збагатив їхні уявлення про методику роботи з творчого самовираження дітей молодшого шкільного віку та застосування інноваційних форм роботи.

Круглий стіл «Педагог і вихованець як суб'єкти процесу творчого самовираження» мав на меті обговорення питань щодо створення умов для творчої реалізації педагогів, поширення їх інноваційного досвіду щодо впровадження в практику роботи сучасного педагога особистісно орієнтованого та компетентнісного підходів до роботи з вихованцями в закладах позашкільної освіти; підвищення ролі та статусу творчих педагогів в педагогічних колективах. В ході обговорення учасники дійшли згоди щодо надзвичайної важливості ролі позашкільної освіти в реалізації права дітей на творчу діяльність у вільний час в закладах позашкільної освіти, що позашкільна освіта розвиває здібності, таланти, дає можливість до творчого самовираження особистості, готує до життя в сучасних умовах.

На діловій нараді обговорення книги «Освіта проти таланту. Сила творчості» (2017) автора К. Робінсона (англійського професора, провідного експерта в галузі освіти) викликала жваву дискусію, адже у ній йдеться як про освітню систему та значення освіти в житті людини, так і про вагомість творчості в житті кожного з нас. Учасники дискусії разом з автором намагались відповісти на питання: *як стати творчим лідером і як навчитися бути творчим?* Учасники дискусії погодились з тезою автора, що будь-яка робота потребує творчого підходу і освіта має бути тим середовищем, яке актуалізує таланти й здібності, що дадуть нам змогу вже тепер вести якнайкраще життя: *«Якщо ви заблокуєте творчі імпульси, вони ніколи не знайдуть виходу через когось іншого і будуть втрачені назавжди»*. А отже,

«щоб реалізувати свій справжній творчий потенціал – в організаціях, школах і спільнотах, – ми мусимо по-іншому сприймати себе й ставитись один до одного. Мусимо навчитися бути творчими». На завершення обговорення учасники дискусії дійшли висновку, що позашкільна освіта є тим розвивальним середовищем, де діти мають змогу на ті зміни, про які згадує автор книги, про творче навчання, про сприяння творчості, а отже про творче самовираження особистості.

По завершенню формувального експерименту педагоги позашкільних закладів освіти відмітили, що проведена робота позитивно позначилася на результатах їхньої практичної діяльності. Цього вдалося досягти, на думку педагогів, завдяки розширенню знань і уявлень про творче самовираження молодших школярів (22,8%), оволодінню дієвими методиками роботи з дітьми (19,7%), підвищенню інтересу до власної професійної діяльності та саморозвитку (14,3%), набуттю нових компетенцій у процесі тренінгів (11,5%), оволодінню новими педагогічним досвідом (9,4%), підвищенню рівня педагогічної майстерності (8,6%), здобутим навичкам самопрезентації (7,9%), розширенню світогляду (5,8%).

Таким чином, підвищення рівня професійної компетентності педагогічних педагогів закладів позашкільної освіти забезпечило формування особистості фахівця, який характеризується потребою в постійному самовдосконаленні, поновленні своїх знань, умінь, освоєнні нових технологій. Проведене дослідження підтвердило взаємозв'язок підвищення рівня професійної компетентності педагогів закладів позашкільної освіти з ефективним розв'язанням проблеми творчого самовираження молодших школярів.

3.2. Організація і перебіг формувального етапу педагогічного експерименту

Формування у молодших школярів творчого самовираження проводилось за програмою «Майстерня творчого самовираження молодшого школяра», в якій закладена цілісна методична система опанування дітьми навичкам творчого самовираження в освітньому процесі закладів позашкільної освіти на основі синтезу різних форм і методів роботи.

В основі даної програми лежать положення І. Беха, Г. Бардієра, С. Коновець, І. Нікольської, І. Ромазана, Т. Череднікової, Дж. Андерсон, Л. Сафронової (Андерсон, 1996; Бех, 2018; Бардієр, Ромазан, & Череднікова, 1993; Коновець, 2017; Сафронова, 1999; Нікольська, 1996).

Мета програми «Майстерня творчого самовираження молодших школярів» полягала в реалізації методів, форм і прийомів роботи з молодшими школярами для забезпечення ефективного пізнання і засвоєння ними способів вираження своїх думок, почуттів і переживань у творчій діяльності. Оцінювання роботи з дітьми за даною програмою відбувалося за розробленими критеріями і відповідними показниками творчого самовираження молодших школярів у закладах позашкільної освіти.

Завдання програми:

1. Формувати систему знань молодших школярів про самих себе і спонукати їх до самопізнання; про творчість та її значимість в житті людини; про соціально прийнятні способи творчого самовираження.
2. Виховувати у дітей ціннісне ставлення до навколишнього світу, людей, самих себе, конструктивно реагувати і володіти собою в процесі соціальної взаємодії, стимулювати прагнення до творчого самовираження.
3. Розвивати уміння усвідомлено діяти в ситуації вибору, бути впевненим в собі, відчувати свою індивідуальність і власну гідність.
4. Сприяти вдосконаленню комунікативних навичок у співпраці і співтворчості з однолітками і дорослими.

Виходячи з аналізу сучасних напрямків виховання молодших школярів, виховний процес був побудований на основі цілісної системи у взаємодії організаційного, структурного та змістовного аспектів.

Розроблена програма також включала в себе взаємодію батьків і педагогів закладів позашкільної освіти з метою творчого самовираження молодших школярів, розкриття своєї індивідуальності у процесі творчої діяльності.

При створенні програми «Майстерня творчого самовираження молодших школярів» для роботи з молодшими школярами у закладах позашкільної освіти ми виходили з ідей про необхідність:

- спрямування за природним розвитком емоційної сфери дитини на даному віковому та соціокультурному етапі онтогенезу, спираючись на безумовну цінність суб'єктного емоційного досвіду дитини,
- пріоритет її потреб, цілей і цінностей розвитку; створення необхідних умов для самостійного творчого освоєння дітьми способів емоційного саморегулювання та відносин зі світом, самим собою, а також для здійснення кожною дитиною емоційно і особистісно значущих життєвих виборів (Сафронова, 1999).

Враховуючи вікові особливості фізичного, психічного і соціального розвитку молодших школярів, робота проводилась з двома групами дітей:

1) 6-7 років – етап адаптації дитини до шкільного навчання. Оскільки воно насичене напруженими, постійно мінливими і незвичайними умовами життєдіяльності дитини, створюючи тим самим стресогенність, як в ситуаціях шкільної, так і позашкільної взаємодії. Ситуативний стрес породжує зростання напруги в самопочутті молодших школярів.

2) 8-10 років – етап завершення періоду адаптації дитини до школи. Характеризується відносно спокійним і рівномірним фізичним розвитком. На цьому етапі молодші школярі досить життєрадісні, врівноважені, емоційні, активні в спілкуванні, допитливі, жваво цікавляться всім, що їх оточує.

Заняття містили етюди, вправи, ігри розвивального характеру, що відповідають віковим особливостям молодших школярів. Основні види діяльності: ігрова (сюжетно-рольова, пізнавальна, творча гра), музично-ритмічна, спів, театралізована (елементи комунікативного тренінгу) і т.д.

Структура занять представлена такими блоками: когнітивним, емоційно-ціннісним, поведінково-практичним, відповідно кожен представлений комплексом ігор, вправ і має структуровану систему завдань.

Кожна вправа включала в діяльність фантазію (думки, образи), почуття (емоції) і рух так, щоб через механізм їх функціональної єдності дитина вчилася доволі впливати на кожен з елементів цієї тріади (думки, почуття, рух). Заняття побудоване у вигляді сюжетно-рольової гри, об'єднаної однією темою.

Зміст структуровано у вигляді трьох модулів: «Я пізнаю себе і світ творчості», «Я виражаю себе у творчості» і «Я змінюю себе через творчість». Тематично зміст представлено розділами: «Казка про мене Самого», «Подорож на острів Кмітливості», «Подорож на острів Почуттів», «Світ, в якому я живу», «Подорож в країну Творчості», та ін. Назви тем для дітей 6-7 років носять казковий характер, тематика розділів для дітей 9-10 років – проблемна, пошукова і представлена розділами: «Моє справжнє Я», «Світ моїх почуттів», «Як я сприймаю інших людей», «Як я оцінюю себе», «Світ моїх думок». Таким чином, кожний тематичний блок структуровано так, щоб послідовно і поетапно реалізуватися в рамках конкретного модуля.

Модуль «Я пізнаю себе і світ творчості» містив прийоми і методи, спрямовані на отримання інформації про світ своїх думок, почуттів і переживань. На цьому етапі роботи використовувались різні ігрові прийоми: короткі оповідання, створення казок, малювання, моделювання ситуацій тощо. Мета модуля полягав у визначенні і розумінні фактів та подій в їх послідовності, спонукаючи молодших школярів до відбиття реальної дійсності, на пізнання своїх думок, почуттів і переживань. Тут частіше

використовувалися вправи типу: «Звукові загадки», «Відгадай», «Чарівна скринька» тощо.

Зміст модуля «Я виражаю себе у творчості» також включав ігри, вправи і завдання, засновані на принципі єдності когнітивного, емоційно-ціннісного і поведінково-праксичного компонентів. Вони включали елементи тренінгу, арт-педагогічні технології, ігрові завдання типу: «Чарівні секрети», «Релаксація» тощо. Мета цього модуля полягала в спонуканні молодших школярів до осмислення і проектування фактів, подій через творчу діяльність.

Модуль «Я змінюю себе через творчість» представлено комплексом ігор та вправ, націлених на активізацію механізмів самовиховання. З цією метою використовувалися оповідання, казки, які спонукають дітей до усвідомлення значущості бути «гарним господарем» своїх почуттів, думок і дій, керувати і розпоряджатися ними». Використовувалися ігрові вправи типу: «Я – молодчинка», «Я хочу», «Я можу», нісенітниця, небилиця, перевертні тощо.

Когнітивний блок – центральним завданням даного блоку є формування у дітей самосвідомості особистості. У молодшому шкільному віці найбільш значимими є такі ланки самосвідомості як усвідомлення імені, прагнення до визнання і усвідомлення прав і обов'язків. Виходячи з цього, ми використовували наступні ігри-вправи:

1. Спрямовані на гармонізацію усвідомлення імені: «Паровозик», «Весела подорож», «Співаємо ім'я», «Ласкаве ім'я», «Маленьке ім'я», «Малюємо ім'я», «Квітка – ім'я».

2. Спрямовані на гармонізацію прагнення до визнання: «Подарунок», «Снігова королева», «Конкурс хвальків», «Комплімент», «Так, я такий (така)», «Царівна-Несміяна», «Гидке каченя», «Я вмію», «Вгадай-но», «Сліпий і поводитир», «Золота рибка», «Я дорослий» та ін.

3. Спрямовані на гармонізацію усвідомлення дітьми прав і обов'язків: «Так і ні», «Фантазери», «Кімната сміху», «Зоопарк», «Лісова школа», «Вихованець повинен», «Батьки і діти», «Я маю право», «Я педагог».

Слід зазначити, що особливістю цієї структурної ланки самопізнання у молодших школярів є значне переважання усвідомлюваних обов'язків над правами. Крім того, усвідомлювані обов'язки, як правило, однобічно орієнтовані: на забезпечення успішності навчання в школі або на стримування у дітей потреб у грі та русі. Виходячи з цього, основні цілі вправ, наведених в цьому розділі, були визначені як розширення переліку прав, усвідомлюваних дітьми, і формування у дітей уявлень про відносність усвідомлюваних ними обов'язків.

Емоційно-ціннісний блок – центральним завданням цього блоку є формування у дітей емоційної децентрації – здатність сприймати і враховувати в своїй поведінці стан, бажання та інтереси інших людей. Вирішення означеної проблеми здійснювалось через наступні завдання: а) привернути увагу дітей до емоційного світу людини; б) навчити їх вираженню і розпізнаванню деяких базових емоцій; в) ініціювати їх самопізнання.

Усього було виділено чотири етапи роботи:

Перший етап. Ознайомлення молодших школярів з деякими базовими емоціями. Враховуючи вікові можливості першокласників, ми знайомимо дітей з наступними базовими емоціями: радість, образа, гнів, страх, сором, інтерес, сум, здивування, горе, відраза. Умовно можна виділити послідовність кроків (при вивченні кожної емоції):

Крок 1. Первинне ознайомлення з емоцією. Дітям пропонувалось зобразити цю емоцію в міміці, жестах, рухах, зобразити на малюнку тощо. Потім педагог спонукав дітей згадати, що вони, напевно теж іноді відчують це почуття і пропонував їм закінчити речення – «почуття (радість, образа і т.д.) – це коли ...». Метод незакінчених речень давав можливість визначити, наскільки адекватно вихованці усвідомлюють дану емоцію. Потім

ознайомлення з емоціями продовжувалось у грі в асоціації. Молодші школярі по черзі придумували, якою квіткою могли б бути емоції та почуття, якою твариною, яким звуком, яким запахом, яким кольором.

Крок 2. Розпізнавання і прояв почуттів. Тут так само використовувалися різні ігри, вправи, мета яких не тільки впізнавання почуттів інших людей, персонажів казок, оповідань, але і формування навичок передачі емоцій тілом, диханням. З цією метою діти складали казки про яку-небудь емоцію або ж про зустріч двох або трьох емоцій. Ефективним прийомом для придумування казок було застосування методу сторітеллінгу за допомогою кубиків історій. Було використано набори кубиків історій Rori (Rory's Story Cubes).

Другий етап. Розуміння відносності в оцінці почуття. У бесіді з дітьми обговорюється ситуації, коли одна і та ж сама дитина в один час може здійснювати погані вчинки, а в інший – хороші. Колись може допомагати іншим людям, а колись заважати і т.д. Те ж саме характерно і для почуттів. Дітям пропонувалося придумати ситуації, в яких досліджуване почуття робить хороші чи погані вчинки: заважає оточенню або допомагає; коли воно виглядає прекрасним, а коли потворним. Ефективний тут був метод, як малювання чи ліплення даного почуття у полярних ситуаціях: позитивної і негативної. Після роботи з кожним почуттям робився висновок про те, що не будь-яке почуття може бути корисним як самій людині, так і його оточенню, а може й шкодити. Надалі педагог стежив за тим, щоб діти не вживали поєднання «погані або хороші почуття», підкреслював їх відносність. Для закріплення розуміння дітьми відносності почуттів використовувалися ігри-драматизації, що ілюструють дане розуміння.

Третій етап. Конструктивне вирішення конфліктів.

Крок 1. Навчання дітей вмінню володіти своїми почуттями. З цією метою використовувалися оповідання, казки, які спонукають дітей до розуміння значущості бути «гарним господарем» своїх почуттів, керувати ними, розпоряджатися ними.

Крок 2. Навчання вмінню звертати увагу на почуття іншої людини в конфліктних ситуаціях. В ході виховної роботи, спрямованої на формування зазначених навичок педагог підводив молодших школярів до того, що нерозуміння людьми почуттів один одного може призвести до конфлікту. З цією метою використовувалися розповіді, що спонукали дітей до емоційної рефлексії, пошуку способів конструктивного вирішення конфліктів. Ефективним на даному етапі було звернення до ситуацій, близьких дітям із життєвого досвіду з пропозицією «вгадати» почуття героїв. Героями ситуацій були однолітки, дорослі, герої мультфільмів та казок. Ефективним був метод драматизації цих ситуацій.

Крок 3. Навчання дітей прийняттю відповідальності за свої почуття на самих себе. Робота націлена на розпізнавання причин виникнення і зміни почуттів, а так само на пошук способів зміни неприємних відчуттів. Тут так само використовувалися ігри-драматизації, казки, оповідання, практичні завдання.

Четвертий етап. Підсумковий. Завершувався цей блок святом, на яке запрошувались батьки дітей. Форма проведення різна: спектакль, квест та ін. Головне створення ситуації свята і радості з метою максимального творчого самовираження молодших школярів.

Основний метод, який було використано при взаємодії з дітьми 9-10 років – це діалогічний метод на основі обговорення малюнків і розповідей дітей. Суть методу в наступному: на початку заняття, дітям давалась тема для малювання, яка в даний момент цікавила педагога або хвилювала дітей. Закінчивши малюнок, молодші школярі по одному підходили до педагога і показували йому малюнки. Педагог починав за малюнку ставити уточнювальні запитання, просив дати назву малюнку, розповісти (описати), що на малюнку відбувається. При цьому дитина могла домалювати малюнок, обміркувати і дати письмову відповідь на питання педагога, зафіксувати свою думку, висловити ставлення. В цей час педагог взаємодіяв з іншими дітьми. Таким чином, педагог одночасно перебував у взаємодії з усіма

вихованцями. Питання та коментарі конфіденційні, давались тихим голосом, практично «на вухо» дитині, вони не визначені і сформульовані в досить короткій формі («Уточни, що конкретно ти відчував?», «Не розумію, що злякало?», «Що змусило переживати?»). Якщо дитина хотіла розповісти про те, що вона обговорювала з педагогом іншим – вона сама могла це зробити.

Цей метод є тим ефективним методом взаємодії, який забезпечував високу педагогічну та психологічну результативність гурткових занять, спонукаючи дітей до рефлексії, самооцінки, як механізмів саморегулювання емоційних переживань. Слід уточнити, що діалог ми використовували не тільки в процесі сюжету малюнка, а й у спеціально створених, змодельованих ситуаціях.

Молодшим школярам пропонувалося «перевтілитися» в «героїв» конкретної життєвої ситуації, яка не має розв'язки, тільки позначену проблему, початок сюжету. Дитина моделювала своє (уявляючи спочатку) поведінку, діючи так, як їй хочеться (не обов'язково так, як належить), адже тут вона грає когось іншого, а той – інший, не обов'язково може бути хорошим. Таким чином, у дитини з'являється можливість висловити внутрішній негатив, агресію, яка заважає йому, в дозволеніх і прийнятних для даної ситуації способах.

Доцільне використання мобільних пристроїв на гурткових заняттях, як-то: створення анімованих фільмів з пластилінових виробів чи міні-фігурок LEGO, фотоколажів, відео-презентацій в форматі TED-talks, вікторин в онлайн сервісах Quizziz, Quizlett, Kahoot!, пазлів, кросвордів та зашифрованих загадок – у Puzzlemaker, QR-кодів для сканування під час квестів – сприяло творчому самовираженню молодших школярів.

3.3. Аналіз результатів експериментального дослідження

Порівняльний аналіз результатів дослідження був спрямований на з'ясування ефективності визначених педагогічних умов творчого самовираження молодших школярів у закладах позашкільної освіти. Також завданням даного етапу було встановлення динаміки змін у рівнях творчого самовираження молодших школярів у процесі експериментальної роботи.

До експериментальних груп було зараховано 144 молодших школярів, до контрольних груп – 136 молодших школярів Національного еколого-натуралістичного центру учнівської молоді МОН України, комунального закладу «Обласний центр позашкільної освіти та роботи з талановитою молоддю» Сумської обласної ради, Вінницької обласної станції юних натуралістів, комунального закладу «Закарпатський обласний еколого-натуралістичний центр учнівської молоді», комунального закладу позашкільної освіти «Хмельницький обласний еколого-натуралістичний центр учнівської молоді» Хмельницької обласної ради, Центру науково-технічної творчості учнівської молоді Волинської обласної ради, Личаківського Будинку дитячої та юнацької творчості м. Львова (гуманітарного, еколого-натуралістичного, художньо-естетичного, науково-технічного напрямів).

Зміни у рівнях творчого самовираження молодших школярів (високий, достатній, середній та низький) оцінювались за результатами дослідження згідно визначених нами критеріїв та показників.

З метою якісного висвітлення підсумків експерименту та динаміки рівнів творчого самовираження молодших школярів у закладах позашкільної освіти було проведено два контрольні зрізи: перший – початковий (констатувальний етап педагогічного); другий – кінцевий (по закінченню формульовального етапу педагогічного експерименту).

Узагальнені результати констатувального експерименту згідно розподілу молодших школярів на експериментальні та контрольні групи

представлено в таблиці 3.1.

Таблиця 3.1.

**Узагальнені результати творчого самовираження молодших школярів у
зкладах позашкільної освіти на початок експерименту**

критерії	Рівні	групи	Високий		Достатній		Середній		Низький	
	Показники		осіб	%	осіб	%	осіб	%	осіб	%
Знання про творчість та її значимість у житті	1.1	Е	14	9,7	33	22,9	66	45,8	31	21,6
		К	15	11	31	22,8	62	45,6	28	20,6
	1.2	Е	14	9,7	34	23,6	58	40,3	38	26,4
		К	12	8,8	32	23,5	58	42,7	34	25
	1.3	Е	17	11,8	41	28,5	53	36,8	33	22,9
		К	18	13,2	39	28,7	51	37,5	28	20,6
Бажання заявити про себе у творчій діяльності	2.1	Е	30	20,8	44	30,6	53	36,8	17	11,8
		К	31	22,8	40	29,4	50	36,8	15	11
	2.2	Е	30	20,8	42	29,2	51	35,4	21	14,6
		К	29	21,3	40	29,4	48	35,3	19	14
Готовність проявити себе у творчій діяльності	3.1	Е	16	11,1	27	18,7	61	42,4	40	27,8
		К	15	11	27	19,9	58	42,6	36	26,5
	3.2	Е	12	8,3	29	20,2	53	36,8	50	34,7
		К	13	9,6	27	19,9	52	38,2	44	32,3
Вираження Я-соціоціентрованого у творчій діяльності	4.1	Е	20	13,9	36	25	70	48,6	18	12,5
		К	19	14	34	25	64	47	19	14
	4.2	Е	21	14,6	42	29,2	58	40,3	23	15,9
		К	21	15,4	36	26,5	57	41,9	22	16,2
	4.3	Е	22	15,3	45	31,2	61	42,4	16	11,1
		К	23	16,9	44	32,3	56	41,2	13	9,6
Ставлення особистості до себе і до результатів власної творчої діяльності	5.1	Е	34	23,6	35	24,3	55	38,2	20	13,9
		К	31	22,8	34	25	53	39	18	13,2
	5.2	Е	36	25	37	25,7	49	34	22	15,3
		К	35	25,8	38	27,9	45	33,1	18	13,2

З таблиці 3.1 видно, що результати у групах дещо відмінні. Для того, щоб переконатися, що експериментальна і контрольна групи на початок

експерименту не мали статистично значущих відмінностей, скористалися формулою χ^2 – критерію (критерій Пірсона):

$$\chi^2 = \frac{1}{n} \sum_{i=1}^c \frac{(n_{1i} - n_{2i})^2}{n_{1i} + n_{2i}},$$

де n_1 – кількість молодших школярів у закладах позашкільної освіти експериментальної групи,

n_2 – кількість молодших школярів у закладах позашкільної освіти контрольної групи,

c – кількість рівнів сформованості культури ділового спілкування,

O_{1i} – кількість молодших школярів у закладах позашкільної освіти експериментальної групи, яким притаманний i -тий рівень творчого самовираження,

O_{2i} – кількість молодших школярів у закладах позашкільної освіти контрольної групи, яким притаманний i -тий рівень творчого самовираження.

При цьому до уваги брався критерій $\chi^2_{\text{критичне}}$ (таблична величина критерію при $\alpha = 0,05$ і $\alpha = 0,01$, тобто при імовірності $p = 0,95$ і $p = 0,99$ відповідно) і вирахований за даними експерименту критерій $\chi^2_{\text{фактичне}}$.

Якщо $\chi^2_{\text{фактичне}} < \chi^2_{\text{критичне}}$, то нульова гіпотеза приймається. Якщо $\chi^2_{\text{фактичне}} > \chi^2_{\text{критичне}}$, то приймається альтернативна гіпотеза з відповідною імовірністю.

Обчислення значень $\chi^2_{\text{фактичне}}$ на початок експерименту для контрольної та експериментальної групи наведено в таблиці 3.2.

Таблиця 3.2

Значення $\chi^2_{\text{фактичне}}$ на початок експерименту для експериментальної та контрольної груп

Критерій	Показники	$\chi^2_{\text{фактичне}}$
Знання про творчість та її значимість у житті	наявність знань про сутність творчості і її значимість в житті людини	0,15
	усвідомлення себе як суб'єкта творчої діяльності	0,21

	обізнаність про соціально прийнятні способи творчого самовираження	0,30
	Середній показник	0,11
Бажання заявити про себе у творчій діяльності	прагнення виразити свою індивідуальність у творчій діяльності	0,19
	міра прояву інтересу до творчого самовираження	0,03
	Середній показник	0,08
Готовність проявити себе у творчій діяльності	наполегливість у вираженні своєї індивідуальності у творчій діяльності	0,09
	рішучість у подоланні труднощів у досягненні мети творчої діяльності	0,28
	Середній показник	0,12
Вираження Я-соціоцентрованого у творчій діяльності	наявність уміння використовувати різні способи творчого самовираження в закладах позашкільної освіти	0,15
	міра вираження своєї індивідуальності у творчій діяльності відповідно до прийнятих у суспільстві норм усвідомлення себе як суб'єкта творчої діяльності	0,26
	наявність уміння співпрацювати з іншими у творчій діяльності	0,33
	Середній показник	0,04
Ставлення особистості до себе і до результатів власної творчої діяльності	ступінь ставлення особистості до себе в процесі творчої діяльності	0,07
	міра визнання своїх творчих досягнень	0,37
	Середній показник	0,15

За результатами обчислення бачимо, що $\chi^2_{\text{фактичне}}$ (максимальне значення 0,37) менше за критичне значення при $s-1=3$ ступенях свободи, яке складає $\chi^2_{\text{критичне}} = 7,72$ при вірогідності допустимої помилки менше 5%, тобто $p = 0,95$. Таким чином, частотні показники результатів обстеження молодших школярів контрольної та експериментальної груп за усіма критеріями статистично не відрізняються, і обрані групи можуть бути використані як контрольна й експериментальна групи для подальших

досліджень.

По завершенню формувального етапу експерименту було проведено кінцевий контрольний зріз, який дозволив перевірити ефективність педагогічних умов творчого самовираження молодших школярів у закладах позашкільної освіти.

Проводячи підсумковий контрольний зріз ми використовували той самий діагностичний інструментарій, що й на констатувальному етапі, описаний у розділі 2.1.

Результати формувального експерименту засвідчили зміну у рівнях творчого самовираження молодших школярів за всіма показниками в експериментальних групах.

Результати «Методики діагностики шкільної тривожності» Філіпса, проведеної у ході контрольного зрізу, засвідчили зниження страху самовираження у молодших школярів ЕГ (підвищений рівень тривожності притаманний лише 25,2% респондентів). Проте, в КГ на кінець експерименту підвищений рівень тривожності притаманний 45,6% молодших школярів. Батьки відмітили, що їхні діти стали значно впевненішими у своїх силах (31,6%), не соромляться демонструвати свої роботи, здобутки (18,2%), охоче пояснюють свої ідеї і захоплення творчою діяльністю (16,5%), діляться своїм новим творчим досвідом з молодшими братами і сестричками чи ровесниками (9,9%), хотіли би удосконалюватися у цьому виді творчої діяльності і надалі (%). Тоді як діти з контрольних груп часто не можуть визначитися із видом творчої діяльності, якою би вони хотіли займатися (%), часто змінюють свої творчі плани (%), не доводять розпочаті проєкти до кінця (%).

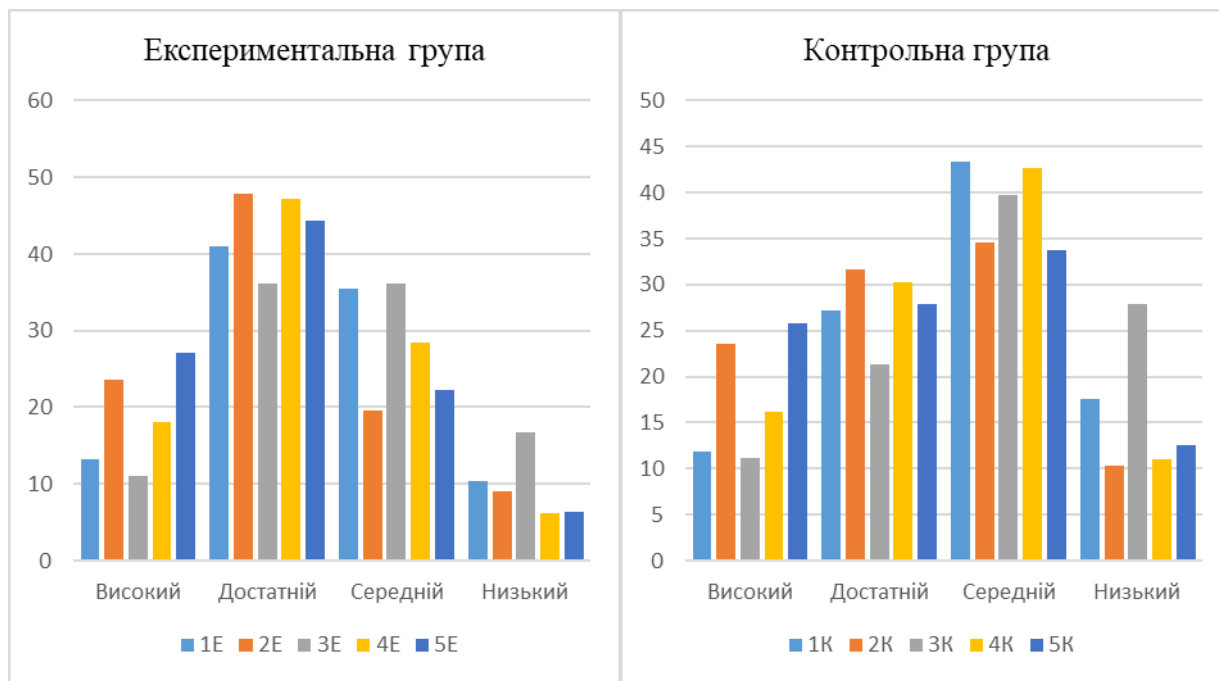
Узагальнені результати кінцевого зрізу формувального етапу експерименту за всіма показниками для експериментальної та контрольної груп подано у таблиці 3.3.

Таблиця 3.3

**Узагальнені результати творчого самовираження молодших школярів у
зкладах позашкільної освіти в ЕГ та КГ на кінець експерименту**

Показники	Рівні	групи	Високий		Достатній		Середній		Низький	
			осіб	%	осіб	%	осіб	%	осіб	%
Знання про творчість та її значимість у житті										
1.1	E	20	13,9	58	40,3	53	36,8	13	9	
	K	16	11,8	35	25,7	64	47,1	21	15,4	
1.2	E	19	13,2	55	38,2	52	36,1	18	12,5	
	K	13	9,6	35	25,7	61	44,8	27	19,9	
1.3	E	21	14,6	64	44,4	45	31,3	14	9,7	
	K	19	14,0	41	30,1	52	38,2	24	17,7	
Середній показник	E	20	13,9	59	41,0	50	34,7	15	10,4	
	K	16	11,8	37	27,2	59	43,4	24	17,6	
Бажання заявити про себе у творчій діяльності										
2.1	E	39	27,1	70	48,6	25	17,4	10	6,9	
	K	34	25,0	42	30,9	47	34,6	13	9,5	
2.2	E	35	24,3	68	47,2	25	17,4	16	11,1	
	K	30	22,1	44	32,3	47	34,6	15	11	
Середній показник	E	37	25,7	69	47,9	25	17,4	13	9	
	K	32	23,5	43	31,6	47	34,6	14	10,3	
Готовність проявити себе у творчій діяльності										
3.1.	E	22	15,3	52	36,1	50	34,7	20	13,9	
	K	16	11,7	30	22,1	56	41,2	34	25	
3.2	E	18	12,5	52	36,1	46	31,9	28	19,5	
	K	14	10,3	28	20,6	52	38,2	42	30,9	
Середній показник	E	20	13,9	52	36,1	48	33,3	24	16,7	
	K	15	11,1	29	21,3	54	39,7	38	27,9	
Вираження Я-соціоцентрованого у творчій діяльності										
4.1.	E	25	17,4	65	45,1	45	31,2	9	6,3	
	K	20	14,7	38	27,9	62	45,6	16	11,8	
4.2.	E	25	17,4	65	45,1	44	30,6	10	6,9	
	K	22	16,2	39	28,7	57	41,9	18	13,2	
4.3.	E	28	19,4	74	51,4	34	23,6	8	5,6	
	K	24	17,6	46	33,8	55	40,5	11	8,1	
Середній показник	E	26	18,1	68	47,2	41	28,5	9	6,2	
	K	22	16,2	41	30,2	58	42,6	15	11	
Ставлення особистості до себе і до результатів власної творчої діяльності										
5.1.	E	36	25	62	43,1	37	25,7	9	6,2	
	K	35	25,7	34	25	49	36	18	13,3	
5.2	E	42	29,2	66	45,8	27	18,7	9	6,3	
	K	35	25,7	42	30,9	43	31,6	16	11,8	
Середній показник	E	39	27,1	64	44,4	32	22,2	9	6,3	
	K	35	25,8	38	27,9	46	33,8	17	12,5	

Графічну інтерпретацію узагальнених результатів діагностики творчого самовираження молодших школярів у закладах позашкільної освіти для експериментальної та контрольної груп на кінець експерименту представлено на рис. 3.1.

Примітка: Е – експериментальна група, К – контрольна група
 1 – критерій «знання про творчість та її значимість у житті»;
 2 – критерій «бажання заявити про себе у творчій діяльності»;
 3 – критерій «готовність проявити себе у творчій діяльності»;
 4 – критерій «вираження Я-соціоцентрованого у творчій діяльності»;
 5 – критерій «ставлення особистості до себе і до результатів власної творчої діяльності»;

Рис. 3.1. Узагальнені результати діагностики творчого самовираження молодших школярів у закладах позашкільної освіти для експериментальної та контрольної груп на кінець експерименту, %.

З рисунку 3.1 бачимо, що в експериментальній групі суттєві зміни відбулися за рахунок високого скачка у зростанні достатнього рівня творчого самовираження молодших школярів. У молодших школярів контрольної групи найвищі значення має середній рівень творчого самовираження.

З метою якісного аналізу результатів експерименту необхідно представити зміни в показниках за кожним з критеріїв.

Узагальнені дані порівняння результатів констатувального етапу та

результати після формувального експерименту за критерієм «Знання про творчість та її значимість у житті» представлено у таблиці 3.4.

Таблиця 3.4

Рівні творчого самовираження молодших школярів у закладах позашкільної освіти за критерієм «Знання про творчість та її значимість у житті», %

Показники	Групи	Початок експерименту				Кінець експерименту			
		високий	достатній	середній	низький	високий	достатній	середній	низький
1.1	Е	9,7	22,9	45,8	21,6	13,9	40,3	36,8	9,0
	К	11,0	22,8	45,6	20,6	11,8	25,7	47,1	15,4
1.2	Е	9,7	23,6	40,3	26,4	13,2	38,2	36,1	12,5
	К	8,8	23,5	42,7	25	9,6	25,7	44,8	19,9
1.3	Е	11,8	28,5	36,8	22,9	14,6	44,4	31,3	9,7
	К	13,2	28,7	37,5	20,6	14,0	30,1	38,2	17,7
Середній показник	Е	10,4	25,0	41,0	23,6	13,9	41,0	34,7	10,4
	К	11,0	25,0	41,9	22,1	11,8	27,2	43,4	17,6

Узагальнені дані порівняння результатів констатувального етапу та результати після формувального експерименту за критерієм «Бажання заявити про себе у творчій діяльності» представлено у таблиці 3.5.

Таблиця 3.5

Рівні творчого самовираження молодших школярів у закладах позашкільної освіти за критерієм «Бажання заявити про себе у творчій діяльності», %

		Початок експерименту	Кінець експерименту
--	--	----------------------	---------------------

Показники	Групи	високий	достатній	середній	низький	високий	достатній	середній	низький
1.1	Е	20,8	30,6	36,8	11,8	27,1	48,6	17,4	6,9
	К	22,8	29,4	36,8	11,0	25	30,9	34,6	9,5
1.2	Е	20,8	29,2	35,4	14,6	24,3	47,2	17,4	11,1
	К	21,3	29,4	35,3	14	22,1	32,3	34,6	11,0
Середній показник	Е	20,8	29,9	36,1	13,2	25,7	47,9	17,4	9,0
	К	22,1	29,4	36	12,5	23,5	31,6	34,6	10,3

Узагальнені дані порівняння результатів констатувального етапу та результати після формувального експерименту за критерієм «Готовність проявити себе у творчій діяльності» представлено у таблиці 3.6.

Таблиця 3.6

Рівні творчого самовираження молодших школярів у закладах позашкільної освіти за критерієм «Готовність проявити себе у творчій діяльності», %

Показники	Групи	Початок експерименту				Кінець експерименту			
		високий	достатній	середній	низький	високий	достатній	середній	низький
3.1	Е	11,1	18,7	42,4	27,8	15,3	36,1	34,7	13,9
	К	11	19,9	42,6	26,5	11,7	22,1	41,2	25
3.2	Е	8,3	20,2	36,8	34,7	12,5	36,1	31,9	19,5
	К	9,6	19,9	38,2	32,3	10,3	20,6	38,2	30,9
Середній показник	Е	9,7	19,4	39,6	31,3	13,9	36,1	33,3	16,7
	К	10,3	19,9	40,4	29,4	11,1	21,3	39,7	27,9

Узагальнені дані порівняння результатів констатувального етапу та результати після формувального експерименту за критерієм «Вираження Я-соціоцентрованого у творчій діяльності» представлено у таблиці 3.7.

Рівні творчого самовираження молодших школярів у закладах позашкільної освіти за критерієм «Вираження Я-соціоцентрованого у творчій діяльності», %

Показники	Групи	Початок експерименту				Кінець експерименту			
		високий	достатній	середній	низький	високий	достатній	середній	низький
4.1.	Е	13,9	25	48,6	12,5	17,4	45,1	31,2	6,3
	К	14	25	47	14	14,7	27,9	45,6	11,8
4.2.	Е	14,6	29,2	40,3	15,9	17,4	45,1	30,6	6,9
	К	15,4	26,5	41,9	16,2	16,2	28,7	41,9	13,2
4.3.	Е	15,3	31,2	42,4	11,1	19,4	51,4	23,6	5,6
	К	16,9	32,3	41,2	9,6	17,6	33,8	40,5	8,1
Середній показник	Е	14,6	28,5	43,7	13,2	18,1	47,2	28,5	6,2
	К	15,5	27,9	43,4	13,2	16,2	30,2	42,6	11

Узагальнені дані порівняння результатів констатувального етапу та результати після формувального експерименту за критерієм «Ставлення особистості до себе і до результатів власної творчої діяльності» представлено у таблиці 3.8.

Таблиця 3.8

Рівні творчого самовираження молодших школярів у закладах позашкільної освіти за критерієм «Ставлення особистості до себе і до результатів власної творчої діяльності», %

Показники	Групи	Початок експерименту				Кінець експерименту			
		високий	достатній	середній	низький	високий	достатній	середній	низький
5.1	Е	23,6	24,3	38,2	13,9	25	43,1	25,7	6,2
	К	22,8	25	39	13,2	25,7	25	36	13,3

5.2	Е	25	25,7	34	15,3	29,2	45,8	18,7	6,3
	К	25,8	27,9	33,1	13,2	25,7	30,9	31,6	11,8
Середній показник	Е	24,3	25	36,1	14,6	27,1	44,4	22,2	6,3
	К	24,3	26,5	36	13,2	25,8	27,9	33,8	12,5

Використання діагностичних методик дозволив визначити динаміку у зміні рівнів творчого самовираження на кінець експерименту для експериментальної і контрольної групи за кожним критерієм.

Динаміка рівнів творчого самовираження на кінець експерименту для експериментальної і контрольної групи за всіма критеріями представимо у таблиці 3.9.

Динаміка творчого самовираження молодших школярів у закладах позашкільної освіти

	Експериментальна група						Контрольна група					
	Початок		Кінець		Динаміка		Початок		Кінець		Динаміка	
рівні	осіб	%	осіб	%	осіб	%	осіб	%	осіб	%	осіб	%
Критерій «Знання про творчість та її значимість у житті»												
Високий	15	10,4	20	13,9	5	+3,5	15	11	16	11,8	+1	+0,8
Достатній	36	25	59	41	+23	+16	34	25	37	27,2	+3	+2,2
Середній	59	41	50	34,7	-9	-6,3	57	41,9	59	43,4	+2	+1,5
Низький	34	23,6	15	10,4	-19	-13,2	30	22,1	24	17,6	-6	-4,5
Критерій «Бажання заявити про себе у творчій діяльності»												
Високий	30	20,8	37	25,7	4	+4,9	30	22,1	32	23,5	+2	+1,4
Достатній	43	29,9	69	47,9	26	+18	40	29,4	43	31,6	+3	+2,2
Середній	52	36,1	25	17,4	-24	-18,7	49	36	47	34,6	-2	-1,4
Низький	19	13,2	13	9	-6	-4,2	17	12,5	14	10,3	-3	-2,2
Критерій «Готовність проявити себе у творчій діяльності»												
Високий	14	9,7	20	13,9	2	+4,2	14	10,3	15	11,1	+1	+0,8
Достатній	28	19,4	52	36,1	24	+16,7	27	19,9	29	21,3	+2	+1,4
Середній	57	39,6	48	33,3	-5	-6,3	55	40,4	54	39,7	-1	-0,7
Низький	45	31,3	24	16,7	-21	-14,6	40	29,4	38	27,9	-2	-1,5
Критерій «Вираження Я-соціоцентрованого у творчій діяльності»												
Високий	21	14,6	26	18,1	+5	+3,5	21	15,5	22	16,2	+1	+0,7
Достатній	41	28,5	68	47,2	+27	+18,7	38	27,9	41	30,2	+3	+2,3

Середній	63	43,7	41	28,5	-22	-15,2	59	43,4	58	42,6	-1	-0,8
Низький	19	13,2	9	6,2	-10	-7	18	13,2	15	11	-3	-2,2
Критерій «Ставлення особистості до себе і до результатів власної творчої діяльності»												
Високий	35	24,3	39	27,1	+4	+2,8	33	24,3	35	25,8	+2	+1,5
Достатній	37	25,7	64	44,4	+27	+18,7	35	25,7	38	27,9	+3	+2,2
Середній	52	36,1	32	22,2	-20	-13,9	49	36	46	33,8	-3	-2,2
Низький	20	13,9	9	6,3	-11	-7,6	19	14	17	12,5	-2	-1,5

Рівні творчого самовираження молодших школярів		Високий		Достатній		Середній		Низький	
		ЕГ	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ
за когнітивним компонентом	До експерименту	10,4	11	25	25	41	41,9	23,6	22,1
	Після експерименту	13,9	11,8	41	27,2	34,7	43,4	10,4	17,6
	Динаміка	+3,5	+0,8	+16,0	+2,2	-6,3	1,5	-13,2	-4,5
за емоційно-ціннісним компонентом	До експерименту	20,8	22,1	29,9	29,4	36,1	36	13,2	12,5
	Після експерименту	25,7	23,5	47,9	31,6	17,4	34,6	9	10,3
	Динаміка	+4,9	+1,4	+18,0	+2,2	-18,7	-1,4	-4,2	-2,2
за компонентом довільної спонуки	До експерименту	9,7	10,3	19,4	19,9	39,6	40,4	31,3	29,4
	Після експерименту	13,9	11,1	36,1	21,3	33,3	39,7	16,7	27,9
	Динаміка	+4,2	+0,8	+16,7	+1,4	-6,3	-0,7	-14,6	-1,5
за поведінково-практичним компонентом	До експерименту	14,6	15,5	28,5	27,9	43,7	43,4	13,2	13,2
	Після експерименту	18,1	16,2	47,2	30,2	28,5	42,6	6,2	11
	Динаміка	+3,5	+0,7	+18,7	+2,3	-15,2	-0,8	-7,0	-2,2
за самоціннісним компонентом	До експерименту	24,3	24,3	25	26,5	36,1	36	14,6	13,2
	Після експерименту	27,1	25,8	44,4	27,9	22,2	33,8	6,3	12,5
	Динаміка	+2,8	+1,5	+19,4	+1,4	-13,9	-2,2	-8,3	-0,7

Перевірка рівнів творчого самовираження молодших школярів у закладах позашкільної освіти за кожним з показників кожного критерію для експериментальної та контрольної груп засвідчує, що в ЕГ відбулися суттєві зрушення, в той час, як у КГ зрушення були незначними.

Як засвідчують дані таблиці 3.9, в ЕГ відбулись значні позитивні зрушення на достатньому рівні за всіма критеріями, тобто у сформованості

всіх компонентів, чого не можна сказати про КГ. Також в ЕГ відбулися незначні зміни за високим рівнем, в той час, як КГ на високому рівні зміни були взагалі несуттєві. Це пояснюється тим, що

Для ЕГ помітним є деякий спад середнього рівня при значному спаді низького рівня. Це свідчить про те, що значна частина молодших школярів ЕГ, які на початок експерименту перебували на низькому рівні, перейшли на середній, а ті, які мали середній рівень творчого самовираження перейшли на достатній, а дехто з учасників перейшов з достатнього на високий рівень творчого самовираження. Ці зміни і спричинили таку динаміку. Тому можна стверджувати, що в ЕГ за всіма критеріями спостерігаються значні позитивні зрушення.

З метою перевірки, чи зміни, які відбулися за кожним з показників критеріїв у результаті формульованого експерименту, є статистично значущими, скористаємося формулою χ^2 -критерію (формула 3.1).

Для визначення наскільки вірогідними є зміни, що відбулися в ЕГ та КГ за час експерименту визначимо $\chi^2_{\text{фактичне}}$ для кожної з груп, порівнюючи дані на початок і на кінець експерименту.

Результати обчислень $\chi^2_{\text{фактичне}}$ для контрольної (між КГ_{початок} та КГ_{кінець}), експериментальної (між ЕГ_{початок} та ЕГ_{кінець}) та контрольної і експериментальної груп на кінець експерименту представлено в таблиці 3.10.

Таблиця 3.10

Рівень вірогідності змін в експериментальній групі та контрольній групі на кінець експерименту

Критерій	Рівень вірогідності між ЕГ ₁ і ЕГ ₂	Рівень вірогідності між КГ ₁ і КГ ₂	$\chi^2_{\text{критичне}}$ при $\alpha=0,05$	$\chi^2_{\text{критичне}}$ при $\alpha=0,01$
	$\chi^2_{\text{фактичне}}$	$\chi^2_{\text{фактичне}}$	$\chi^2_{\text{критичне}}$	$\chi^2_{\text{критичне}}$
Знання про творчість та її значимість у житті	13,83	0,86	7,82	11,34
Бажання заявити про себе у творчій діяльності	16,63	0,50	7,82	11,34
Готовність проявити себе у творчій діяльності	14,80	0,17	7,82	11,34
Вираження Я-соціоцентрованого у творчій	14,82	0,42	7,82	11,34

діяльності				
Ставлення особистості до себе і до результатів власної творчої діяльності	16,88	0,24	7,82	11,34

Дані таблиці 3.10 засвідчують, що зміни, які відбулися у експериментальній групі на завершення формуального експерименту відрізняються статистично значуще із імовірністю 99%, оскільки $\chi^2_{\text{фактичне}}$ за кожним показником кожного критерію значно більше від $\chi^2_{\text{критичне}} = 11,34$ при вірогідності допустимої помилки менше 1%. Таким чином, по кожному з досліджуваних критеріїв в експериментальній групі у процесі формуального етапу експерименту відбулися статистично значущі зміни, що доводить ефективність визначених педагогічних умов.

Разом з тим рівень вірогідності того, що в КГ відбулися суттєві зміни менше 95%, оскільки $\chi^2_{\text{фактичне}}$ за кожним критерієм значно менше від $\chi^2_{\text{критичне}} = 7,82$ при вірогідності допустимої помилки менше 5%.

Щоб переконатися в ефективності визначених педагогічних умов перевіримо також рівень вірогідності між контрольною та експериментальною групами на кінець експерименту.

Результати обчислень $\chi^2_{\text{фактичне}}$ для контрольної та експериментальної груп на кінець експерименту представлено в таблиці 3.11.

Таблиця 3.11

Значення $\chi^2_{\text{фактичне}}$ на кінець експерименту для експериментальної та контрольної груп

Критерій	Показники	$\chi^2_{\text{фактичне}}$	$\chi^2_{\text{критичне}} = 7,82$ при $\alpha = 0,05$	$\chi^2_{\text{критичне}} = 11,34$ при $\alpha = 0,01$
Знання про творчість та її значимість у житті	1.1	8,83	$\chi^2_{\text{ф}} > \chi^2_{\text{кр}}$	
	1.2	7,86	$\chi^2_{\text{ф}} > \chi^2_{\text{кр}}$	
	1.3	8,05	$\chi^2_{\text{ф}} > \chi^2_{\text{кр}}$	
	Загальне значення	8,08	$\chi^2_{\text{ф}} > \chi^2_{\text{кр}}$	
Бажання заявити про себе у творчій діяльності	2.1	14,24	$\chi^2_{\text{ф}} > \chi^2_{\text{кр}}$	$\chi^2_{\text{ф}} > \chi^2_{\text{кр}}$
	2.2	12,06	$\chi^2_{\text{ф}} > \chi^2_{\text{кр}}$	

	Загальне	12,94	$\chi^2_{\text{ф}} > \chi^2_{\text{кр}}$	
Готовність проявити себе у творчій діяльності	3.1	10,60	$\chi^2_{\text{ф}} > \chi^2_{\text{кр}}$	
	3.2	10,65	$\chi^2_{\text{ф}} > \chi^2_{\text{кр}}$	
	Загальне	10,54	$\chi^2_{\text{ф}} > \chi^2_{\text{кр}}$	
Вираження Я-соціоцентрованого у творчій діяльності	4.1	12,08	$\chi^2_{\text{ф}} > \chi^2_{\text{кр}}$	$\chi^2_{\text{ф}} > \chi^2_{\text{кр}}$
	4.2	10,43	$\chi^2_{\text{ф}} > \chi^2_{\text{кр}}$	
	4.3	12,05	$\chi^2_{\text{ф}} > \chi^2_{\text{кр}}$	
	Загальне	11,22	$\chi^2_{\text{ф}} > \chi^2_{\text{кр}}$	
Ставлення особистості до себе і до результатів власної творчої діяльності	5.1	12,64	$\chi^2_{\text{ф}} > \chi^2_{\text{кр}}$	$\chi^2_{\text{ф}} > \chi^2_{\text{кр}}$
	5.2	11,37	$\chi^2_{\text{ф}} > \chi^2_{\text{кр}}$	$\chi^2_{\text{ф}} > \chi^2_{\text{кр}}$
	Загальне	11,60	$\chi^2_{\text{ф}} > \chi^2_{\text{кр}}$	$\chi^2_{\text{ф}} > \chi^2_{\text{кр}}$

Як видно з таблиці 3.10 за всіма показниками критеріїв обчислене значення $\chi^2_{\text{фактичне}}$ (найменше значення 7,86) більше за $\chi^2_{\text{критичне}} = 7,82$ при вірогідності допустимої помилки менше 5%. Це засвідчує, що зміни, які відбулися у компонентах творчого самовираження молодших школярів у закладах позашкільної освіти є статистично значущими з імовірністю 95%.

Також за результатами обчислень було з'ясовано, що для показника «Прагнення виразити свою індивідуальність у творчій діяльності» критерію «Бажання заявити про себе у творчій діяльності», для показника «Уміння використовувати різні засоби самовираження у творчій діяльності» критерію «Вираження Я-соціоцентрованого у творчій діяльності», та всіма показниками критерію «Ставлення особистості до себе і до результатів власної творчої діяльності» $\chi^2_{\text{фактичне}} > \chi^2_{\text{критичне}} = 11,34$ при вірогідності допустимої помилки менше 1%. Це засвідчує, що зміни, які відбулися за цими показниками та у самоціннісному компоненті творчого самовираження молодших школярів у закладах позашкільної освіти є статистично значущими з імовірністю 99%.

Це пояснюється тим, що психологічні особливості молодших школярів не дозволяють їм глибоко розуміти, запам'ятовувати, усвідомлювати певні поняття. Також їм складно рефлексувати, аналізувати процеси творчості та власні зміни. Також, це свідчить про те, що молодші школярі КГ, які також є учасниками закладів позашкільної освіти, природнім шляхом теж отримують певні знання про сутність творчості і її значимість в житті людини, про соціально прийнятні способи творчого самовираження, а також, будучи задіяними у певних галузях позашкільної освіти вчаться усвідомлювати себе як суб'єкта творчої діяльності.

За всіма іншими показниками критеріїв обчислене значення $\chi^2_{\text{фактичне}}$ (найменше значення 9,47) більше за $\chi^2_{\text{критичне}} = 7,82$ при вірогідності допустимої помилки менше 5%. Це засвідчує, що зміни, які відбулися у емоційно-ціннісному компоненті, компоненті довільної спонуки, поведінково-практичному та самоціннісному компоненті творчого самовираження молодших школярів у закладах позашкільної освіти є статистично значущими з імовірністю 95%.

Це доводить, що визначені педагогічні умови та розроблена методика забезпечили ефективність процесу творчого самовираження молодших школярів у закладах позашкільної освіти з імовірністю 95%.

Отже, завдяки ґрунтовному аналізу одержаних результатів дослідження творчого самовираження молодших школярів у закладах позашкільної освіти за наведеними критеріями та їх показниками встановлено, що високий рівень у ЕГ зріс з 16 % до 19,7 %; достатній зріс з 25,5 % до 43,4 %; середній зменшився з 39,3 % до 27,2 %, а низький зменшився з 19,2 % до 9,7 % (див. табл. 3.12).

Таблиця 3.12

Динаміка творчого самовираження молодших школярів у закладах позашкільної освіти, у %

Рівні сформованості	Експериментальна група			Контрольна група		
	До експерименту, ЕГ ₁	Після експерименту, ЕГ ₂	Динаміка	До експерименту, КГ ₁	Після експерименту, КГ ₂	Динаміка
Високий	16	18,6	+2,6	16,6	17,7	+1,1
Достатній	25,5	43,4	+17,9	25,7	27,6	+1,9
Середній	39,3	28,3	-11	39,6	38,8	-0,8
Низький	19,2	9,7	-9,5	18,1	15,9	-2,2

Відповідно у КГ – високий рівень зріс лише з 16,6 % до 17,7 %; достатній зріс з 25,7 % до 38,8 %; середній зменшився лише з 39,1 % до 38,8 %, низький зменшився з 18,1 % до 15,9 %.

Проведений підсумковий контрольний зріз дозволив оцінити ефективність здійсненої експериментальної роботи, визначених педагогічних умов творчого самовираження молодших школярів у закладах позашкільної освіти та з'ясувати динаміку змін творчого самовираження внаслідок розроблених і запроваджених нами виховних впливів.

Таким чином, розроблені педагогічні умови підтвердили свою ефективність у практичній діяльності закладів позашкільної освіти. Враховуючи той факт, що у дітей молодшого шкільного віку домінують переважно потреби в саморозвитку, грі і наслідуванні, у свободі вибору та досвідченості, провідними видами діяльності для них були різноманітні ігри та творча діяльність. Зміст гурткових занять включав невеликий за обсягом, але цікавий теоретичний матеріал, вправи, елементи тренінгу, арт-педагогічні технології, пізнавальні ігри, різні види творчої діяльності: комунікативну, виконавську, ігрову та образотворчу.

Висновки до третього розділу

На основі аналізу наукової літератури з проблеми дослідження та результатів констатувального етапу експерименту було теоретично обґрунтовано такі *педагогічні умови* творчого самовираження молодших школярів віку у закладах позашкільної освіти:

1) створення середовища сприятливого для творчого самовираження молодших школярів на основі концепції Я-центрованого духовно розвивального виховання.

2) використання виховного потенціалу арт-педагогічних технологій на гурткових заняттях у закладах позашкільної освіти.

3) підвищення рівня професійної компетентності педагогів закладів позашкільної освіти щодо творчого самовираження молодших школярів.

Упровадження першої умови – *«Створення середовища сприятливого для творчого самовираження молодших школярів на основі концепції Я-центрованого духовно розвивального виховання»* – здійснювалось шляхом організації освітнього процесу у закладі позашкільної освіти з опорою на виховні приписи і настанови даної концепції, орієнтиром якої виступає Я-духовне особистості. Установлено, що спеціально організоване освітнє середовище закладу позашкільної освіти на основі Я-центрованого духовно розвивального виховання у поєднанні з доцільно підібраним предметно-просторовим та змістово-методичним забезпеченням є провідною умовою для дитини молодшого шкільного віку виразити свою індивідуальність у творчій діяльності.

Реалізація другої педагогічної умови – *«Використання виховного потенціалу арт-педагогічних технологій на гурткових заняттях у закладах позашкільної освіти»* – здійснювалась шляхом впровадження системи арт-педагогічних технологій на заняттях в закладах позашкільної освіти, а саме: використання елементів казкотерапії, лялькотерапії, ізотерапії, фототерапії, музично-рухової терапії, драматерапії за авторською програмою *«Майстерня творчого самовираження молодшого школяра»*.

Упровадження третьої умови – *«Підвищення рівня професійної компетентності педагогів закладів позашкільної освіти щодо творчого самовираження молодших школярів»* – полягало в: 1) актуалізації проблеми творчого самовираження молодших школярів у закладах позашкільної освіти в сучасних умовах; 2) ознайомленні педагогів закладів позашкільної освіти з педагогічними умовами творчого самовираження молодших школярів у закладах позашкільної освіти; 3) розширенні знань педагогів про сутність творчого самовираження та засоби самовираження молодших школярів у творчій діяльності закладу позашкільної освіти.

Узагальнення показників рівнів творчого самовираження молодших школярів ЕГ та КГ після завершення формувального етапу педагогічного експерименту засвідчило позитивну динаміку (табл.).

Так, в ЕГ встановлено збільшення кількості молодших школярів з достатнім (на 16,0 %) і високим (на 3,5 %) рівнями творчого самовираження за критерієм «знання про творчість та її значимість у житті» та зменшення кількості дітей з низьким (на 13,2 %) та середнім (на 6,3 %) рівнями творчого самовираження за означеним критерієм.

У ЕГ на 18,0 % збільшилась кількість дітей молодшого шкільного віку з достатнім та високим (на 4,9 %) рівнями творчого самовираження за критерієм «бажання заявити про себе у творчій діяльності» – за рахунок зменшення кількості молодших школярів з середнім (на 17,4 %) і низьким (на 4,2 %) рівнями творчого самовираження за цим же критерієм.

Встановлено, що відбулись значні зміни у рівнях творчого самовираження молодших школярів ЕГ за критерієм «готовність проявити себе у творчій діяльності» – збільшення кількості дітей з достатнім (на 16,7 %) і високим (на 4,2 %) рівнями творчого самовираження – за рахунок зменшення кількості молодших школярів з низьким (на 14,6 %) і середнім (на 6,5%) рівнями.

Спостережено збільшення кількості дітей ЕГ з достатнім (на 18,7%) і високим (на 3,5 %) рівнями творчого самовираження за критерієм «вираження Я-соціоцентрованого у творчій діяльності» – в основному за рахунок зменшення кількості молодших школярів з середнім (на 15,2 %) рівнем творчого самовираження за даним критерієм.

Виявлено також позитивну динаміку у рівнях творчого самовираження молодших школярів ЕГ за критерієм «ставлення особистості до себе і до результатів власної творчої діяльності» – збільшилась кількість молодших школярів з достатнім (на 19,4 %) рівнем творчого самовираження; відповідно зменшилась кількість респондентів з середнім рівнем творчого самовираження – на 13,9 %. Певні позитивні зміни спостерігаються і в контрольних групах молодших школярів, проте вони виявилися не такими суттєвими.

Застосування розрахунків достовірності за статистичним критерієм узгодженості Пірсона (χ^2) після проведення дослідно-експериментальної роботи підтвердило якісну і кількісну динаміку змін у рівнях творчого самовираження дітей молодшого шкільного віку. Отже, педагогічним дослідженням доведено ефективність педагогічних умов творчого самовираження молодших школярів у закладах позашкільної освіти.

Основні наукові результати розділу опубліковано у працях автора (Бойко, 2012а; Бойко, 2012b; Бойко, 2012g; Бойко, 2014а; Бойко, 2018а; Бойко, 2018b; Бойко, 2018c; Бойко, 2019; Бойко, 2020; Voiko, 2017; Voiko, 2019a; Voiko, 2019b; Voiko, 2020a; Voiko, 2020c; Voiko, 2020e).

ВИСНОВКИ

У дисертаційному дослідженні здійснено теоретичне обґрунтування та подано практичне вирішення проблеми творчого самовираження молодших школярів у закладах позашкільної освіти. Результати проведеного дослідження дали підстави для таких висновків:

1. Шляхом аналізу наукових джерел охарактеризовано стан досліджуваної проблеми у філософській, культурологічній, соціологічній та психолого-педагогічній науках.

Уточнено сутність поняття *«творче самовираження молодших школярів у закладах позашкільної освіти»* як здатність дітей молодшого шкільного віку до розкриття свого «Я» у різних видах творчої діяльності закладу позашкільної освіти, що виявляється у наявності необхідної системи знань та уявлень про себе та творчість, бажання молодшого школяра заявити про своє перетворювальне світосприйняття, готовності наполегливо проявляти себе через творчість, умінні виразити своє Я-соціоцентроване соціально прийнятними способами та відчуті гордість за себе й результати своїх творчих досягнень.

Схарактеризовано структурні компоненти творчого самовираження молодших школярів у позашкільній освіті: *когнітивний компонент* (передбачає наявність у молодших школярів системи знань та уявлень про творчість, усвідомлення власних потреб і інтересів, розуміння способів творчого самовираження), *емоційно-ціннісний компонент* (характеризується інтересом до творчості та бажанням молодших школярів проявити себе у творчій діяльності), *компонент довільної спонуки* (забезпечує стійкість і збалансованість зазначеного процесу, що виявляється у необхідності докладання вольових зусиль для досягнення творчого самовираження), *поведінково-практичний компонент* (передбачає закріплення молодшими школярам здобутих знань у процесі творчої діяльності та уміння проявити свою індивідуальність різними засобами самовираження); *самоціннісний*

компоненти (виявляється як духовно розвивальна самоцінність через гордість за себе та результати своїх творчих досягнень).

2. З'ясовано особливості досвіду роботи позашкільної освіти в контексті творчого самовираження молодших школярів.

Визначено, що причиною низького рівня творчого самовираження молодших школярів у закладах позашкільної освіти є: недостатнє усвідомлення дітьми себе, себе, своїх нахилів та задатків; не володіння адекватними способами самовираження; розрив між бажанням досягти мети творчого самовираження, та неготовністю і практичною нездатністю її реалізувати у творчій діяльності; не врахування дорослими інтересів дітей, нав'язування їм гуртків, у яких молодші школярі не мають бажання самовиражатися; перебирання батьками на себе функцій творчого самовираження особистості дитини; низький рівень підготовленості педагогів закладів позашкільної освіти до творчого самовираження дітей з урахуванням сучасних реалій та можливостей.

3. Розроблено критерії, показники й схарактеризовано рівні творчого самовираження молодших школярів у закладах позашкільної освіти.

Критеріями й показниками творчого самовираження молодших школярів у закладах позашкільної освіти визначено: *«знання про творчість та її значимість у житті»* (знання й уявлення про сутність творчості; усвідомлення себе як суб'єкта творчої діяльності; обізнаність про соціально прийнятні способи творчого самовираження); *«бажання заявити про себе у творчій діяльності»* (прагнення виразити свою індивідуальність у творчій діяльності; інтерес до творчого самовираження); *«готовність проявити себе у творчій діяльності»* (наполегливість у вираженні своєї індивідуальності у творчій діяльності; рішучість у подоланні труднощів задля досягненні мети творчої діяльності); *«вираження Я-соціоцентрованого у творчій діяльності»* (уміння використовувати різні способи самовираження у творчій діяльності; стійкість вираження своєї індивідуальності у творчій діяльності відповідно до прийнятих у суспільстві цінностей; здатність співпрацювати з іншими у

різних видах творчої діяльності); *«ставлення особистості до себе і до результатів власної творчої діяльності»* (радість від вираження Я-соціоцентрованого у творчій діяльності; гордість за свої творчі досягнення).

На основі визначених критеріїв і показників схарактеризовано рівні творчого самовираження молодших школярів у закладах позашкільної освіти (високий, достатній, середній, низький).

4. Теоретично обґрунтовано та експериментально перевірено ефективність педагогічних умов творчого самовираження молодших школярів у закладах позашкільної освіти (створення середовища сприятливого для творчого самовираження молодших школярів на основі концепції Я-центрованого духовно розвивального виховання; використання виховного потенціалу арт-педагогічних технологій на гурткових заняттях у закладах позашкільної освіти; підвищення рівня професійної компетентності педагогів закладів позашкільної освіти щодо творчого самовираження молодших школярів у закладах позашкільної освіти).

Встановлено якісну і кількісну динаміку змін у рівнях творчого самовираження молодших школярів у закладах позашкільної освіти: в експериментальній групі значно зменшилась кількість дітей молодшого шкільного віку з низьким (на 9,5 %) й середнім (на 11 %) рівнями творчого самовираження; натомість суттєво зросла кількість молодших школярів з достатнім рівнем означеного феномену (на 17,9%). У контрольній групі суттєвих змін у динаміці рівнів творчого самовираження молодших школярів не відбулося.

Підсумкові контрольні зрізи рівнів творчого самовираження молодших школярів у закладах позашкільної освіти довели ефективність обґрунтованих та експериментально перевірених педагогічних умов творчого самовираження молодших школярів у закладах позашкільної освіти.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів досліджуваної проблеми. Перспективою подальших досліджень можуть бути дослідження творчого самовираження дітей інших вікових категорій; підвищення

післядипломної освіти педагогів закладів позашкільної освіти у цьому напрямі.

ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абульханова-Славская, К. А. (1991). *Стратегия жизни*. Москва: Мысль.
2. Абхульханова-Славская, К. А. (1980). *Деятельность и психология личности*. Москва: Наука
3. Адольф, В. А. (1998). *Профессиональная компетентность современного учителя*. Красноярск: КрГУ.
4. Аза, Л. А. (1993). *Воспитание как философско-социологическая проблема*. Київ: Наукова думка.
5. Алексеев, Т. Ф. (Ред.). (2009). *Соціальна педагогіка: словник-довідник*. Вінниця: Планер.
6. Аль-Рикаби, А. М. (2010). *Формирование творческого самовыражения студентов в процессе художественного образования в педагогическом вузе*. (Автореф. дис. канд. пед. наук). Воронеж.
7. Андерсон, Дж. (1996). *Думай, пытайся, развивайся*. Санкт-Петербург: Азбука.
8. Андреев, В. И. (1988). *Диалектика воспитания и самовоспитания творческой личности. Основы педагогики творчества*. Казань: Изд-во Казанского университета.
9. Аніщук, А. М. (2008). *Педагогічні умови оптимізації процесу мовленнєвого самовираження дошкільників різної статі*. (Дис. канд. пед. наук). Ніжин.
10. Бабій, І. В. (Ред.). (2014). *Теорія і практика арт-терапії*. Умань: Алмі.
11. Безкоровайна, О. (2012). Феномен «культура особистісного самоствердження»: сутність та зміст. *Молодь і ринок*, 2(85), 144-149.
12. Барда, С. І., & Московец, Л. П. (Ред.) (2019). *Дослідження особистості молодшого школяра*. Кременчук : ПП «Бітарт».
13. Бардьер, Г., Ромазан, И., & Чередникова, Т. (1993). *Психологическое сопровождение естественного развития маленьких детей*. Кишинев-Санкт-Петербург: Дорваль.

14. Бердяев, Н. А. (1931). *О назначении человека. Опыт парадоксальной этики*. Париж: Современные записки.
15. Березовська, Л. І. (2004). *Розвиток творчого мовленнєвого самовираження старших дошкільників в ігрових казкових ситуаціях*. (Дис. канд. пед. наук). Одеса.
16. Бернс, Р. (1986). *Развитие Я – концепции и воспитание*. Москва: Прогресс.
17. Бех, І. Д. (2001). Виховання особистості в соціогенетичному дискурсі. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді* : зб. наук. праць, 1 (15).
18. Бех, І. Д. (2003a). *Виховання особистості. Кн. 1. Особистісно орієнтований підхід: теоретико-технологічні засади*. Київ: Либідь.
19. Бех, І. Д. (2003b). *Виховання особистості. Кн. 2. Особистісно-орієнтований підхід: науково-практичні засади*. Київ: Либідь.
20. Бех, І. Д. (2006). *Виховання особистості: Сходження до духовності*. Київ: Либідь.
21. Бех, І. Д. (2008). *Виховання особистості*. Київ: Либідь.
22. Бех, І. Д. (2009). *Психологічні джерела виховної майстерності*. Київ: Академвидав, 248 с.
23. Бех, І. Д. (2018). *Особистість на шляху до духовних цінностей*. Київ-Чернівці: Букрек.
24. Биковська, О. В. (2006). *Теоретико-методичні основи позашкільної освіти в Україні*. Київ: ІВЦ АЛКОН.
25. Биковська, О. В. (2018). (Ред.). *Стратегія розвитку позашкільної освіти*. Київ: ІВЦ АЛКОН.
26. Богоявленская, Д. Б. (1981). *Пути к творчеству*. Москва: Знание.
27. Божович, Л. И. (2001). *Проблемы формирования личности*. Москва-Воронеж.

28. Бондаренко, Г. Л. (1999). *Формування творчої особистості молодшого школяра в педагогічній спадщині В. О. Сухомлинського*. (Автореф. дис. канд. пед. наук). Умань.

29. Бойко, А. Е. (2010а). Значення позашкільної освіти для творчого самовираження особистості в глобалізаційних умовах. *Наукова еліта як соціально-економічний фактор розвитку держав в умовах глобалізації: збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції*, Київ, 27-28 жовтня 2010 р. (Вип.1, с. 48-51).

30. Бойко, А. Е. (2010b). Модернізація навчально-виховного процесу в позашкільних навчальних закладах у контексті реалізації компетентнісного підходу. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*, 5(7), 131-141.

31. Бойко, А. Е. (2010с). Сучасні підходи до розуміння феномену самовираження особистості. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*, 14(2), 3-10.

32. Бойко, А. Е. (2011а). Критерії та показники рівнів сформованості творчого самовираження молодших школярів у позашкільних навчальних закладах. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*, 8(18), 347-356.

33. Бойко, А. Е. (2011b). Основні напрями роботи позашкільних навчальних закладів для забезпечення творчого самовираження школярів. *Створення регіональної організаційно-методичної моделі педагогічного супроводу обдарованої учнівської молоді: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції*, Харків, 16-17 листопада 2011 р. (с. 170-173).

34. Бойко, А. Е. (2011с). Особливості творчого самовираження дітей молодшого шкільного віку в позашкільних навчальних закладах. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Педагогіка і психологія*, 34, 60-64.

35. Бойко, А. Е. (2011d). Особливості творчого самовираження дітей молодшого шкільного віку. *Сучасний виховний процес: сутність та*

інноваційний потенціал: матеріали науково-практичної конференції, Київ, 7 квітня 2011 р. (с. 119-121).

36. Бойко, А. Е. (2011e). Проблема творчого самовираження особистості в сучасній освітній системі. *Творчість як основний ресурс відродження України: збірник матеріалів XI Міжнародної науково-практичної конференції, Київ, 12-13 травня 2011 р. (с. 45-46).*

37. Бойко, А. Е. (2011f). Сутність та структура творчого самовираження молодших школярів у позашкільних навчальних закладах. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді, 15(2), 28-36.*

38. Бойко, А. Е. (2011g). Теоретичні засади формування творчого самовираження особистості у позашкільних навчальних закладах. *Психолого-педагогічні проблеми розвитку особистості в сучасних соціокультурних умовах: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, Вінниця, 27-28 жовтня 2011 р. (с. 31-34).*

39. Бойко, А. Е. (2012a). Методика формування в молодших школярів компонентів творчого самовираження в позашкільних навчальних закладах. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді, 16(2), 24-33.*

40. Бойко, А. Е. (2012b). Обґрунтування педагогічних умов творчого самовираження дітей молодшого шкільного віку в позашкільних навчальних закладах. *Горизонти освіти. Психологія. Педагогіка, 2(35), 47-52.*

41. Бойко, А. Е. (2012c). Результати діагностики творчого самовираження молодших школярів у позашкільних навчальних закладах. *Інноваційні концепції та технології виявлення обдарованості: світовий досвід: матеріали Міжнародного конгресу, Закарпатська обл., Свалявський р-н, с. Поляна, 6-8 червня 2012 р. (с. 26-27).*

42. Бойко, А. Е. (2012d). Структурні компоненти поняття «творче самовираження» молодших школярів у позашкільних навчальних закладах. *Психолого-педагогічний супровід розвитку обдарованості особистості учня: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, Івано-*

Франківськ, 23-25 лютого 2012 р. (с. 52-55).

43. Бойко, А. Е. (2012e). Сучасний стан проблеми творчого самовираження молодших школярів у позашкільних навчальних закладах. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*, 7, 376-385.

44. Бойко, А. Е. (2012f). Творче самовираження молодших школярів у позашкільних навчальних закладах на сучасному етапі. *Професійно-творча самореалізація педагога в умовах інноваційної освіти: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції*, Суми, 25-26 жовтня 2012 р. (с. 163-165).

45. Бойко, А. Е. (2012g). Удосконалення рівня професійної компетентності педагогів позашкільних навчальних закладів як необхідна умова розв'язання проблеми творчого самовираження молодших школярів. *Формування компетентностей обдарованої особистості в системі освіти: матеріали науково-практичної конференції*, Севастополь, 6-7 липня 2012 р. (Кн. 1, с. 69-73).

46. Бойко, А. Е. (2013a). Сутність та структура комунікативної компетентності вихованців позашкільних навчальних закладів. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*, 17(1), 104-111.

47. Бойко, А. Е. (2013b). Творче самовираження як потреба вільного розвитку особистості. *Творчість як спосіб буття свободи: збірник матеріалів XII Міжнародної науково-практичної конференції*, Київ, 16 травня 2013 р. (с. 23-24).

48. Бойко, А. Е. (2014a). Використання арт-педагогічних технологій як засобу творчого самовираження молодших школярів у позашкільних навчальних закладах. *Наукові записки Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя. Серія «Психолого-педагогічні науки»*, 5, 68-73.

49. Бойко, А. Е. (2014b). Зміст та методи формування комунікативної компетентності вихованців позашкільних навчальних закладів. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*, 2(36), 363-371.

50. Бойко, А. Е. (2014c). Проблема формування базових компетентностей вихованців позашкільних навчальних закладів у гуртках

гуманітарного напрямку. *Соціально-педагогічна парадигма виховання: сутність та шляхи реалізації: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції*, Ніжин, 25-26 вересня 2014 р. (с. 44-46).

51. Бойко, А.Е. (2017). Позашкільна освіта як чинник ефективного формування творчого самовираження підростаючої особистості. *Освіта і наука в умовах глобальних трансформацій: матеріали Всеукраїнської наукової конференції*, Дніпро, 24-25 листопада 2017 р. (Ч. I, с. 144-145).

52. Бойко, А.Е. (2018a). Основні напрями модернізації освітнього процесу в закладах позашкільної освіти за гуманітарним напрямом. *Соціально-гуманітарні науки та сучасні виклики: матеріали III Всеукраїнської наукової конференції*, Дніпро, 25-26 травня, 2018 р. (Ч. II, с. 80-81).

53. Бойко, А.Е. (2018b). Проблема модернізації змісту освітнього процесу в закладах позашкільної освіти гуманітарного напрямку. *Сучасний виховний процес: сутність та інноваційний потенціал: матеріали звітної науково-практичної конференції Інституту проблем виховання НАПН України*, Київ, 18 квітня, 2018 р. (Вип. 6, с. 38-42).

54. Бойко, А.Е. (2018c). *Реалізація організаційно-педагогічних пріоритетів розвитку позашкільної освіти. Партнерська взаємодія у системі інститутів соціальної сфери: збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції*, Ніжин, 15-16 листопада 2018 р. (с. 110-112).

55. Бойко, А.Е. (2019). Розвиток наскрізних умінь вихованців гуманітарного напрямку в умовах НУШ та модернізації позашкільної освіти. *Зростаюча особистість у смислоціннісних обрисах: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції*, Київ, 24-25 жовтня 2019 р. (с. 51-56).

56. Бойко, А.Е. (2020). *Зміст і технології позашкільної освіти для вихованців молодшого шкільного віку*. Кропивницький: Імекс-ЛТД.

57. Бранский, В.П., & Пожарский, С. Д. (2001). *Социальная синергетика и акмеология. Теория самоорганизации индивидуума и социума*. СПб., 2001.

58. Бруно, М. Е. (1999). Терапия творческим самовыражением: клиническая терапия творчеством, духовной культурой. *Московский психотерапевтический журнал*, 1, 19-42.

59. Бурно, М. Е., & Добролюбова, Е. А. (Ред.). (2003). *Практическое руководство по Терапии творческим самовыражением*. Москва: Академический Проект, ОППЛ.

60. Бусел, В. Т. (Ред.). (2001). *Великий тлумачний словник сучасної української мови*. Київ: ВТФ Перун.

61. Вербицький, В. В. (2008). Позашкільна освіта у вимірі ХХІ століття. В. В. Вербицький (Ред.), *Позашкільна освіта: історичні поступи та здобутки*. Київ: АБЕРС. С. 3-4.

62. Вербицький, В. В. (2009). Активізація творчої і пізнавальної діяльності вихованців позашкільних закладів через використання сучасних педагогічних технологій. *Освіта*, 31-32 (5362-5363), 3.

63. Вербицький, В. В. (2009). Розвиток креативних здібностей обдарованих учнів у сучасних позашкільних навчальних закладах. *Виявлення та підтримка обдарованості учнів загальноосвітньої школи*. Тернопіль. (с. 13-17).

64. Вербицький, В. В. (2018). Реалізація перспектив розвитку позашкільної освіти в умовах реформування системи освіти в Україні. *Педагогічний пошук – 2018*, м. Київ, 21-22 серпня 2018 р., (с. 5-10).

65. Вербицький, В. В. (2002). *Формування практичного розуму цілеспрямованого учня (з досвіду сталого розвитку позашкільної еколого-натуралістичної освіти)*. Київ: Деміур.

66. Вербицький, В. В. (2018). Шляхи реалізації ключової реформи «нова українська школа» в позашкільлі. *Особистість у просторі виховних інновацій*, м. Київ, 19 жовтня 2018 р. (с. 59-63).

67. Вербицький, В. В., Корнієнко, А. В., & Мачуський, В. В. (2020). *Впровадження сучасного змісту позашкільної освіти: підготовка педагогів*. Кропивницький: Імекс-ЛТД.
68. Вилюнас, В. (2007). *Психология эмоций*. Санкт-Петербург: Питер.
69. Вознесенська, О., & Мова, Л. (2007). *Арт-терапія в роботі практичного психолога: Використання арт-технологій в освіті*. Київ: Шкільний світ.
70. Вознесенська, О. Л., & Скнар, О. М. (Ред.). (2017). *Енциклопедичний словник з арт-терапії*. Київ: Золоті ворота.
71. Вознесенська, О. (2018). Лялькотерапія: особливості та ризики використання ляльки в терапії. *Простір арт-терапії*, 1(23), 12-25.
72. Войтко, В. І. (Ред.). (1982). *Психологічний словник*. Київ: Вища школа.
73. Воронюк, І. В. (2003). *Психологічні особливості реалізації творчого потенціалу молодших школярів*. (Дис. канд. психол. наук). Київ.
74. Выготский, Л. С. (1991). *Воображение и творчество в детском возрасте: психол. Очерк : кн. для учителя*. Москва: Просвещение.
75. Гилфорд, Дж. (1965). Три стороны интеллекта. А. М. Матюшкин (Ред.), *Психология мышления* (с. 433-456). Москва: Прогресс.
76. Гладилина, В. И. (2008). *Культурно-досуговая деятельность как средство самоутверждения и самовыражения личности подростка*. (Автореф. дис. канд. пед. наук). Санкт-Петербург.
77. Гончар, Л. В. (2017). *Формування гуманних взаємин батьків з дітьми молодшого шкільного та підліткового віку*. Київ: ТОВ «Задруга».
78. Гончар, Л. В. (2019). Виховний потенціал сім'ї у формуванні гуманних батьківсько-дитячих взаємин. *Актуальні питання гуманітарних наук*, 23, 132-136.
79. Грибов, Ю. А. (1988). Психолого-педагогические условия развития творческого самовыражения учащихся и учителей. *Вопросы психологии*, 2, 57-62.
80. Грицанов, А. А. (Ред.). (1998). *Новейший философский словарь*. Минск: Изд. В. М. Скакун.

81. Грушко, Н. В. (2003). *Социально-психологическое исследование творческого самовыражения в условиях дополнительного образования.* (Автореф. дис. канд. психол. наук). Ярославль.

82. Гущиной, Т. Н., Золотарева, А. В., & Паладьева, С. Л. (Ред.). (2008). *Роль и место учреждений дополнительного образования детей в социально-экономическом развитии регионов.* Ярославль: Изд-во ЯГПУ им. К.Д. Ушинского.

83. Давыдов, В. В. (1986). *Проблемы развивающего обучения.* Москва: Педагогика.

84. Давыдов, В.В., & Кудрявцев, В.Т. (1997). *Развивающее образование: теоретические основания преемственности дошкольной и начальной ступени. Вопросы психологии, 1.*

85. Давыдов, В. В. (1992). Генезис и развитие личности в детском возрасте. *Вопросы психологии, 1*, 22–33.

86. Де Боно, Э. (1976). *Рождение новой идеи. О нешаблонном мышлении.* Москва: Прогресс.

87. Де Боно, Э. (1997). *Шесть шляп мышления.* Санкт-Петербург: Питер Паблишинг.

88. Демченко, І. І., Пічкур, М. О., & Близнюк, Т. О. (2009). *Творчий розвиток учнів початкової школи засобами образотворчого мистецтва.* Київ: Оміда.

89. *Державна служби статистики.* URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

90. *Державний стандарті початкової освіти.* (2018). URL: <https://bit.ly/3w0swoJ>

91. Деркач, О. О. (2009). Реалізація виховного потенціалу арт-педагогіки в умовах навчально-виховного процесу початкової школи. *Науковий часопис Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова. Серія 14: Теорія і методика мистецької освіти*, 13, 155-159.

92. Деркач, О. (2018). *Педагогіка творчості: Казкотерапія на допомогу вчителю, вихователю, практичному психологу*. Вінниця: ВДПУ.

93. Деркач, О. А., & Тарасенко, Г. С. (2019). Арт-терапия и арт-педагогика в современном образовательном пространстве Украины: тенденции развития и перспективы. *Национальные традиции в современном искусстве и художественном образовании: Материалы междунар. науч.-практ. конф.*, Витебск, 24-26 сентября 2019 г. (с. 136-140).

94. Джафарова, О. С. (2016). *Активизация творческого самовыражения учеников начальных классов санаторных школ-интернатов в процессе художественной деятельности*. (Дис. канд. пед. наук.). Київ.

95. Дорофей, С. (2020). Психолого-педагогічні умови подолання страхів і тривожності у дітей молодшого шкільного віку в умовах пандемії. *Вісник Львівського університету. Серія: Психологічні науки*, 6, 56-62.

96. Дружинин, В. Н. (1999). *Психология общих способностей*. Санкт-Петербург: Питер Ком.

97. Єгорова, О. І., & Биковська, О. В. (2017). *Позашкільна освіта: міжнародний досвід і кращі практики громадянського виховання дітей і молоді*. Київ: НПУ імені М. П. Драгоманова.

98. Єжова, О. О. (2013). Виховання особистості у новій соціокультурній реальності. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*, 7, 69-75.

99. Єжова, О. О. (2014). Сутність організаційно-педагогічних умов педагогічного процесу. *Наукові записки Ніжинського державного університету ім. Миколи Гоголя. Психолого-педагогічні науки*, 3, 39-43.

100. Журба, К. О. (2018). *Смисложиттєві цінності школярів основної і старшої школи: теоретико-методичний аспект*. Дніпро: Середняк Т. К.

101. Журба, К., & Шкільна, І. (2020). Особистісно орієнтований підхід до виховання смисложиттєвих цінностей у дітей підліткового віку. *Науковий вісник Мелітопольського державного педагогічного університету. Серія: Педагогіка*, 25(2), 56-61.

102. Закон України «Про освіту». (2017). № 2145-VIII. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2145-19>
103. Закон України «Про позашкільну освіту». (2000). № 1841-III URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1841-14#Text>
104. Запорожец, А. В. (1986). *Избранные психологические труды: в 2 т. Т. 1: Психическое развитие ребенка*. Москва: Педагогика.
105. Зыкова, Е. М. (2008). *Ориентирование студентов педагогического колледжа на творческое самовыражение* (Дис. канд. пед. наук). Абакан.
106. Ільченко, І. С. (2013). *Арт-терапія*. Умань: ВПЦ «Візаві».
107. Иванов, В. П. (1977). *Человеческая деятельность – познание – искусство*. Київ: Наукова думка.
108. Ільїн, Е. П. (2019). *Психология воли*. Санкт-Петербург: Питер.
109. Ільїн, Е. П. (2012). *Психология творчества, креативности, одаренности*. Санкт-Петербург: Питер.
110. Калька, Н., & Ковальчук, З. (2020). *Практикум з арт-терапії: Ч.1*. Львів: ЛьвДУВС.
111. Канішевська, Л. В. (2017). Специфіка виховання гуманності в учнів молодшого шкільного віку у позаурочній діяльності шкіл-інтернатів. *Молодь і ринок*, 11, 12-16.
112. Канішевська, Л. В. (2018). Теоретичні аспекти проблеми формування педагогічної культури батьків. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Педагогічні науки*, 1(1), 70-77.
113. Карпенко, А. А. (2015). Технологія критичного мислення як засіб розвитку обдарованості молодших школярів. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія: Педагогічні науки*, 125, 316-318.
114. Касен, Г. А., & Айтбаева А. Б. (2019). *Арт-педагогика и арт-терапия в инклюзивном образовании*. Алматы: Казак университеті.

115. Коберник, О. М. (2016). Проектування як теоретико-прикладна основа та інноваційна технологія управління виховним процесом у школі. *Педагогічний альманах*, 29, 10-16.
116. Коберник, О., & Осадченко, І. (2019). Особистісно орієнтована модель виховання та готовність педагогів до її реалізації (український досвід). *Людинознавчі студії. Серія «Педагогіка»*, 9(41), 13-26.
117. Коваленко, В. В. (2017). *Формування соціальної компетентності молодших школярів засобами інформаційно-комунікаційних технологій*. Київ.
118. Коджаспирова, Г. М., & Коджаспиров, А. Ю. (2000). *Педагогический словарь*. Москва: Академия.
119. Колісник-Гуменюк, Ю. (2019). Креативність як процес творчості, самовираження та самоствердження особистості. *Молодь і ринок*, 7(174), 120-123.
120. Комаровська, О.А., & Миропольська, Н.Є. (2013). Оцінювання навчання мистецтву як засіб особистісного розвитку учня молодшого шкільного віку. *Науковий часопис НПУ імені МП Драгоманова. Серія 14: Теорія і методика мистецької освіти*, 14, 190-195.
121. Комаровська, О. А. (2014). *Художньо обдарована особистість: сутність, реалії, розвиток*. Івано-Франківськ, НАІР.
122. Комаровська, О. А. (2018). Мистецькі досягнення учнів: що і як оцінюємо. *Мистецтво та освіта*, 4(90), 2-7.
123. Комаровська, О. А. (2020). Художнє пізнання та емоційний інтелект особистості: точки перетину в контексті мистецької освіти. *Психолого-педагогічні проблеми сучасної школи*, 1(3), 71-78.
124. Кон, И. С. (1984). *В поисках себя: Личность и ее самосознание*. Москва: Политиздат.
125. Кон, И. С. (1978). *Открытие «Я»*. Москва: Политиздат.
126. Коновальчук, В. І. (2018). Рефлексія як спосіб розвитку творчого потенціалу особистості у просторі освіти. *Актуальні проблеми філософії та соціології*, 7, 74-77.

127. Коновальчук, В. І. (2017). *Розвиток творчого потенціалу особистості у просторі освіти*. (Дис. доктора філософ. наук). Київ.
128. Коновець, С. В. (2017). Арт-технології у розвитку креативності особистості. *Вісник Закарпатської академії мистецтв*, 9, 106-111.
129. Коновець, С. В. (2016). Методологія дослідження проблеми творчого розвитку особистості. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика*, 4 (73), 67-82.
130. Коновець, С. В. (2011). Впровадження креативних освітніх технологій у практику початкової школи. *Початкова школа*, 6, 29-30.
131. Коновець, С. В. (2015). Art photography in the development of creativity of personality. *Мистецька освіта: зміст, технології, менеджмент*, 10, 201-210.
132. Кононко, О. Л. (2000). *Психологічні основи особистісного становлення дошкільника (системний підхід)*. Київ: Стилос.
133. Концепція «Нової української школи». (2016). URL: <https://bit.ly/33wxsW6>
134. Концепція позашкільної освіти та виховання. (1996). *Інформаційний збірник Міністерства освіти України*, 7, 23-31.
135. Косогова, А. С. (2000). *Педагогические основы творческого самовыражения как фактора профессионального становления будущего учителя*. (Автореф. дис. доктора пед. наук). Хабаровск.
136. Костюк, Г. С. (1988). *Избранные психологические труды*. Москва: Педагогика.
137. Кремень, В. Г. (2009). *Філософія людиноцентризму в стратегіях освітнього простору*. Київ: Педагогічна думка.
138. Кремень, В. Г. (Ред.) (2008). *Енциклопедія освіти*. Київ: Юрінком Інтер.
139. Кремень, В. Г., & Ільїн, В. В. (2005). *Філософія: мислителі, ідеї, концепції*. Київ: Книга.

140. Кудрявцев, В. Т. (1990). Творческая природа психики человека. *Вопросы психологии*, 3, 113-120.
141. Кьеркегор, С. (1993). *Страх и трепет*. Москва: Республика.
142. Лебедева, Л. Д. (2003). *Педагогические основы арт-терапии в образовании учителя*. (Дис. доктора пед. наук). Москва.
143. Лебедева, Л. Д. (2000). Арт-терапия в педагогике. *Педагогика*, 9, 27-34.
144. Лемак, М., & Петрище, В. (Ред.) (2012). *Психологу для роботи. Діагностичні методики*. Ужгород: Вид-во О. Горкуші.
145. Леонтьев, А. А. (1997). *Психология общения*. Москва: Смысл.
146. Лесик, А. С., & Попова, О. І. (2020). Теоретичні засади підготовки майбутніх учителів початкової школи до формування толерантності в учнів. *Наукові записки Бердянського державного педагогічного університету. Серія: Педагогічні науки*, 3, 381-387.
147. Лесик, А. С., & Чемоніна, Л. (2021). Арт-педагогічні технології як засіб формування творчого самовираження учнів початкової школи у процесі позашкільної освіти. *Молодь і ринок: науково-педагогічний журнал*, 1 (187), 114-119.
148. Лесик, А. С. (2021). Формування творчих здібностей молодших школярів в умовах Нової української школи. *Deutsche Internationale Zeitschrift für zeitgenössische wissenschaft*, 5, 36-38.
149. Литовченко, О. В. (Ред.). (2012). *Оптимізація виховного потенціалу позашкільного навчального закладу*. Київ: Педагогічна думка.
150. Лосев, А. Ф. (1991). *Философия. Мифология*. Москва.
151. Лук, А. Н. (1982). *Эмоции и личность*. Москва: Знание.
152. Любарт, Т. (2009). *Психология креативности*. Москва: Когито-Центр.
153. Ляховець, О. О. (2018). Впровадження інноваційної технології «Чудеса на піску» в освітній процес закладів дошкільної освіти. *Вісник Черкаського університету*, 5, 131-135.

154. Максименко, С. Д. (Ред.). (2017). *Діяльнісна самореалізація особистості в освітньому просторі*. Київ: Видавничий Дім «Слово».
155. Маслоу, А. (1999). *Новые рубежи человеческой природы*. Москва: Смысл.
156. Маслоу, А. Х. (1999). *Мотивация и личность*. Санкт-Петербург: Евразия.
157. Масютіна, М. Е. (Ред.). (2019). *Діалог актуальних дискурсів хореографічної освіти: теорія, методика*. Бердянськ: ЦДЮТ.
158. Матюшкин, А. М. (Ред.). (1991). *Развитие творческой активности школьников*. Москва: Педагогика.
159. Матюшкин, А. М. (2004). *Одаренность и возраст. Развитие творческого потенциала одаренных детей*. Москва: НПО «МОДЕК».
160. Мачуський, В. В. (Ред.). (2015). *Компетентнісний підхід у навчально-виховному процесі позашкільного навчального закладу*. Харків: «Друкарня Мадрид».
161. Мачуський, В. В. (2017а). Творчість. Г. П. Пустовіт (Ред.), *Енциклопедія позашкільної освіти* (с. 422-423). Рівне: О. Зень.
162. Мачуський, В. В. (Ред.). (2017b). *Ціннісні орієнтири навчально-виховного процесу у позашкільних навчальних закладах*. Київ: ТОВ «Артмедіа прінт».
163. Мачуський, В. В. (Ред.). (2020). *Модернізація організації освітнього процесу в закладах позашкільної освіти*. Кропивницький: Імекс-ЛТД.
164. Мелик-Пашаев, А. А., & Новлянская, З. Н. (2015). *Ступеньки к творчеству*. (3-е изд.). Москва: Лаборатория знаний.
165. Мельник, Н. І. (2017). Феномен «професійної компетентності» в українській та європейській педагогічній теорії: порівняльний аспект. *Педагогічна освіта: теорія і практика. Психологія. Педагогіка*, 28, 54-60.
166. Міщенко, Н. І. (2017). Розвиток творчого потенціалу молодших школярів засобами інноваційних технологій. *Таврійський вісник освіти*, 1, 138-

144.

167. Миропольська, Н. Є. (2018). Ефект смислового континууму як засіб привернення школярів до мистецтва театру. *Мистецтво та освіта*, 4(90), 31-34.

168. Миропольська, Н. Є. (2018). Сучасні конотації української драматургії (виховний аспект). *Особистість у просторі виховних інновацій*, 234-238.

169. Моляко, В. О., & Музика, О. Л. (2006). *Здібності, творчість, обдарованість: теорія, методика, результати досліджень*. Житомир: Рута.

170. Моляко, В. О. (2004). Психологічна теорія творчості. *Обдарована дитина*, 6, 2–9.

171. Мосякова, І. (2021). Автономія особистості у закладах позашкільної освіти: актуалізація теорії функціональної автономії Гордона Олппорта. *Авіаційна та екстремальна психологія у контексті технологічних досягнень: збірник наукових праць* (с. 139-143). Київ: «Кафедра».

172. Музика, О. Л., & Никончук, Н. О. (2016). *Розвиток здібностей молодших школярів засобами усної народної творчості*. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка.

173. Мясищев, В. Н. (1995). *Психология отношений: избр. психол. труды*. Москва-Воронеж.

174. Надольний, І. Ф. (Ред.). (1997). *Філософія*. Київ: Вікар.

175. Немов, Р. С. (1975). *Психология. Кн. 1.: Общие основы психологии*. Москва: Просвещение.

176. Немов, Р. С. (1997). *Практическая психология*. Москва: Гуманит. изд. центр Владос.

177. Никольская, И., & Бардиер, Г. (1996). *Уроки психологии в начальной школе :из опыта работы*. Рига: НПЦ Эксперимент.

178. Ніколаї, Г., & Медведєв, О. (2017). Теоретико-методологічні орієнтири танцювально-терапевтичних розвідок: європейський контекст. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*, 8(72), 23-35.

179. Нікішина, Т. В. (2009). *Творче самовираження вчителя української мови та літератури*. Харків: Основа.
180. Нікішина, Т.В. (2009). *Педагогічні умови розвитку творчого самовираження вчителів української мови і літератури у післядипломній педагогічній освіті*. (Автореф. дис. канд. пед. наук). Тернопіль.
181. Олпорт, Г. (2002). *Становление личности: Избранные труды*. Москва: Смысл.
182. Омельченко, Е. А. (2013). *Самовыражение и культура самовыражения личности (педагогический аспект)*. Новосибирск: ООО агентство «Сибпринт».
183. Онищук, І. (2012). *Розвиток творчого самовираження дошкільників у музичній діяльності*. (Дис. канд. пед. наук). Київ.
184. Павленко, В. В. (2017). *Розвиток креативності молодших школярів*. Житомир.
185. *Педагогические ресурсы досуга*. (1996). Казань: Медицина.
186. Петровский, А. В. (1982). *Личность. Деятельность. Коллектив*. Москва: Политиздат.
187. Побірченко, Н. А. (Ред.). (2007). *Психологічний словник*. Київ: Науковий світ.
188. Подоляк, О. (2020). *Сторітелінг в освіті*. Київ: «Перше вересня».
189. Позашкільна освіта: додаткові можливості для розвитку особистості учня. (2016.). В. Г. Кремень (Ред.), *Національна доповідь про стан і перспективи розвитку освіти в Україні* (с. 59-67). Київ: Товариство «Знання» України.
190. Поліщук, В. М. (2019). *Вікова та педагогічна психологія* (4-те вид.). Суми: Університетська книга.
191. Пономарьов, Я. А. (1976). *Психология творчества и педагогика*. Москва: Педагогика.
192. Пономарев, Я. А. (Ред.) (1990). *Психология творчества: общая, дифференциальная, прикладная*. Москва: Наука.

193. Потапчук, Т. В., & Клепар, М. В. (2020). Експериментальна перевірка соціальної активності молодших школярів у позаурочній діяльності *Освітологічний дискурс*, 31(4), 85-96.

194. Потапчук, Т. В. (2020). Вплив дитячого фольклору на виховання молодших школярів. *Науковий вісник Мелітопольського державного педагогічного університету. Серія: Педагогіка*, 1(24), 57-61.

195. *Про схвалення Концепції реалізації державної політики у сфері реформування загальної середньої освіти «Нова українська школа» на період до 2029 року* (Розпорядження №988-р від 14 грудня 2016).

196. Програма «Нова українська школа» у поступі до цінностей. (2018). Київ.

197. Просіна, О. В. (2018). *Толока позашкільників*. Київ: СПД Резников В. С.

198. *Простір арт-терапії: мінливість і стабільність – пошуки балансу* (2019). Харків: СПД ФО Степанов В. В.

199. Прохорова, С. А. (2009). *Формирование культуры самовыражения учащихся в условиях художественно-творческой деятельности: аспект содержания образования*. (Автореф. дис. канд. пед. наук). Владимир.

200. Пустовіт, Г. П. (2003). Позашкільна освіта: сутність, мета, перспективи. *Рідна школа*, 2, 14-19.

201. Пустовіт, Г. П. (2010). Фахова підготовка педагогів початкової ланки освіти для позашкільних навчальних закладів: теоретико-прикладний аспект. *Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки*, 23, 71-78.

202. Пустовіт, Г. П. (2007). Формування творчої особистості у позашкільних навчальних закладах: теоретичний аспект. *Позашкільна освіта і виховання*, 1, 2-8.

203. Пустовіт, Г. П. (2013). *Позашкільна освіта і виховання*. Київ: Педагогічна думка.

204. Пустовіт, Г. П. (Ред.). (2017). *Енциклопедія позашкільної освіти*. Рівне: О. Зень.
205. Радугин, А. А. (Ред.). (2001). *Культурология*. Москва: Центр.
206. Венгер, Л. А. (Ред.). (1986). *Развитие познавательных способностей в процессе детского возраста*. Москва: Педагогика.
207. Ребер, А. (Ред.). (2003). *Большой толковый психологический словарь: основные термины и понятия по психологии и психиатрии: Т. 2: П–Я*. Москва: Вече: АСТ.
208. Рибалка, В. В. (2017). Творчість як креативна психологічна діяльність з особистісно визначеними мотивом, предметом, метою, методами досягнення результату та мотивом його вживання. *Методологічні проблеми наукової психології*. Київ: ІПОД НАПН України.
209. Робінсон, К., & Ароніка, Л. (2016). *Школа майбутнього. Революція у вашій школі*. Львів: Літопис.
210. Робінсон, К. (2017). *Освіта проти таланту. Сила творчості*. Львів: Літопис.
211. Робінсон, К., & Ароніка, Л. (2018). *Ви, Ваша дитина і школа. Як прокладається шлях до найкращої освіти*. Львів: Літопис.
212. Роджерс, К. Р. (1990). Творчество как усиление себя. *Вопросы психологии, 1*, 164–168.
213. Рубинштейн, С. Л. (1997). *Избранные психологические труды*. Москва: Наука.
214. Рубинштейн, С. Л. (1998). *Основы общей психологии*. Санкт-Петербург: Питер.
215. Савченко, О. Я. (2013). Покликання початкової школи. *Сучасні проблеми художньої освіти в Україні, 8*, 202-207.
216. Савченко, О. Я. (1995). *Розвивай свої здібності*. Київ: Освіта.
217. Савченко, О. Я. (2007). *Виховний потенціал початкової освіти*. Київ: СПД «Цудзинівич Т.І.».

218. Савченко, О. (2015). Компетентнісна спрямованість нових навчальних програм для початкової школи. *Гірська школа українських Карпат*, 12-13, 38-43.
219. Сакало, О. Є. (2016). Ціннісний портрет українського суспільства: за даними WVS. *Актуальні проблеми філософії та соціології*, 11, 99-101.
220. Салютнова, В. И. (2012). *Педагогическое содействие творческому самовыражению детей старшего дошкольного возраста в изобразительной деятельности*. (Автореф. дис. канд. пед. наук). Чита.
221. Сартр, Ж.-П. (1989). *Экзистенциализм – это гуманизм. Сумерки богов*. Москва: Политиздат.
222. Сафонова, Л. В. (1999). *Педагогические условия воспитания эмоционального саморегулирования младших школьников в учебной деятельности*. (Автореф. дисс. канд пед. наук). Екатеринбург.
223. *Світове дослідження цінностей 2020 в Україні – World Values Survey 7*. (2020). Київ: Український центр європейської політики.
224. Семенов, О. С. (2017). *Формування творчо спрямованої особистості старшого дошкільника у позашкільному навчальному закладі*. Луцьк: ПВД Твердиня.
225. Середюк, Л. А. (2002). *Педагогічні умови оптимізації особистісного самовираження старшокласників*. (Автореф. дис. канд. пед. наук). Рівне.
226. Сисоєва, С. О. (2006). *Основи педагогічної творчості*. Київ: Міленіум.
227. Солдатов, А. А. (2000). *Творческое самовыражение как педагогическое средство подготовки будущего учителя к инновационной деятельности*. (Автореф. дис. канд. пед. наук). Иркутск.
228. Сорока, О. (2011). Арт-педагогічний супровід молодших школярів. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Педагогіка. Соціальна робота*, 22, 152-155.

229. Сорока, О. В. (2012). Арт-терапія як фактор збагачення творчості вчителя початкової школи. *Вісник Житомирського державного університету. Педагогічні науки*, 64, 145-151.
230. Старовойт, Л. В. (2020). Гра як засіб розвитку творчої індивідуальності учнів. *Учитель початкової школи*, 3-4, 38-41.
231. Старовойт, Л. В. (2020). Психолого-педагогічні особливості розвитку творчих здібностей молодших школярів на уроках технології. *Наукові записки. Серія «Мистецтво»*. (с. 176-180). Вінниця: ФОП Корзун Д. Ю.
232. Сухомлинська, О. В., & Савченко, О. Я. (Ред.). (2012). *В. О. Сухомлинський у роздумах сучасних українських педагогів*. Луганськ: Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка».
233. Сухомлинський, В. О. (1976). *Вибрані твори: Т. 1*. Київ: Радянська школа.
234. Сухомлинский, В. А. (2012). *Сердце отдаю детям*. Харків: Акта.
235. Сущенко, Т. (2004). Інтеграційні тенденції в дослідженні освітніх процесів. *Формування творчої особистості: зб. наук. праць*. ЗОШПО.
236. Тадеуш, О. М. (2018). Арт-педагогіка як поліфункціональна технологія навчання, виховання та розвитку особистості. *Наукові записки Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка. Серія: Педагогічні науки*, 170, 118-122.
237. Тарасенко, Г. С. (2017). Моніторинг художньо-творчого потенціалу майбутніх учителів початкових класів у контексті усвідомлення ними аксіологічних домінант виховної діяльності. *Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання у підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми*, 48, 176 – 180.
238. Таранова, Е. В. (2003). *Артпедагогический практикум по работе с дошкольниками: игры, упражнения, занятия*. Ставрополь: Ставропольсервисшкола.

239. Тихенко, Л. (Ред.). (2020). *Позашкільна освіта: теоретичні і практичні аспекти розвитку*. Кн. 1. Суми: Університетська книга.
240. Туриніна, О. Л. (2007). *Психологія творчості*. Київ: МАУП.
241. Фельдштейн, Д. И. (1996). *Психология развивающейся личности*. Москва: Изд-во Инст. практич. психол., Воронеж: НПО «МОДЭК».
242. Фельдштейн, Д. И. (1989). *Психология развития личности в онтогенезе*. Москва: Педагогика.
243. Франкл, В. (1990). *Человек в поисках смысла*. Москва: Прогресс.
244. Фромм, Э. (2006). *Бегство от свободы. Человек для себя*. Москва: АСТ.
245. Хриков, Є. М. (2011). Педагогічні умови як складова наукових знань. *Шлях освіти*, 2, 11–15.
246. Хуан Яцянь. (2018). *Методика розвитку творчого самовираження майбутніх учителів музики в процесі виконавсько-інструментальної підготовки*. (Дис. канд. пед. наук). Одеса.
247. Цапок, В. А. (1989). *Творчество: Философский аспект проблемы*. Кишинев: Штиинца.
248. Чорна, К. І. (2013). Застосування рефлексивно-експліцитного методу у вихованні в старшокласників ціннісного ставлення до іншого. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*, 2(17), 448-457.
249. Шахрай, В. М. (2016). *Теоретико-методичні засади формування соціальної компетентності учнів основної і старшої школи засобами театрального мистецтва*. (Автореф. доктора пед. наук.). Інститут проблем виховання, Київ.
250. Шевченко, Н. О. (2008). *Особистість молодшого школяра*. Київ: Главник.
251. Эльконин, Д. Б. (2005). *Детская психология*. Москва: Академия.

252. Эльконин, Д. Б. (1989). *Избранные психологические труды: детская и педагогическая психология*. Москва: Педагогика.
253. Эриксон, Э. (1996). *Детство и общество*. Санкт-Петербург: Ленато.
254. Якобсон, П. М. (1971). *Психология художественного творчества*. Москва: Знание.
255. Яковлева, Е. Л. (1997). Эмоциональные механизмы личного и творческого развития. *Вопросы психологии*, 4, 20–27.
256. Яфальян, А. Ф. (2011). *Школа самовыражения*. Москва: Феникс.
257. Ясвин, В. (2001). *Образовательная среда: от моделирования к проектированию*. Москва: Смысл.
258. Bakhshi, H., Frey, C., & Osborne, M. (2015). *Creativity vs Robots: The creative economy and the future of employment*. NESTA.
259. Basavanna, M. (2000). *Dictionary of Psychology*. New Delhi: Allied Publishers Pvt. Ltd.
260. Boiko, A. E. (2015). The essence of concept of «value orientation» of pupils of groups of humanitarian direction in out-of-school educational institutions. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*, 19(1), 72–80.
261. Boiko, A. E. (2017a). Creative self-expression of primary schoolchildren: Practice-oriented approaches in the system of out-of-school education. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*, 21(1), 59–68.
262. Boiko, A. E. (2017b). Primary schoolchildren's creative self-expression in non-formal education. *Modern methods, innovations and operational experience in the field of psychology and pedagogics: Conference Proceedings*, Lublin, Republic of Poland, 20-21 October, 2017. (pp. 42-44).
263. Boiko, A. E. (2018). The main ways of modernization of out-of-school-education of humanitarian direction in Ukraine. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*, 22(2), 32-40.

264. Boiko, A. E. (2019a). 21st century skills in non-formal education: Importance of modernization. *Comparative and international education – 2019: BOOK of ABSTRACT of the 3rd International Conference*, Київ, 30 травня, 2019 р. (pp. 54-55).

265. Boiko, A. E. (2019b). The out-of-school-education of humanitarian direction: The approaches of modernization. *Proceedings of the International Scientific Conference Education and Science in a Changing World: Problems and Prospects for Development*, Дніпро, 29-30 березня, 2019 р. (Ч. I. с.104-105.)

266. Boiko, A. (2020a). Modernization non-formal learning in Ukraine based on European experience. *Comparative and international education – 2020: BOOK of ABSTRACTS of the 4th International Conference*, Київ, 28 травня, 2020 р. (pp. 115-116).

267. Boiko, A. E. (2020b). The concept of value orientations in modernized non-formal education. *Value-based Approach in Education and Challenges of European Integration Process: Conference Proceedings*, Суми, 29-30 травня 2020 р. (с. 56-58).

268. Boiko, A. E. (2020c). Innovative processes in modernization of non-formal education: Focus on creative self-expression of primary schoolchildren. *Intellectual Archive: Vol. 9 (April/June). No. 2* Toronto: Shiny Word. Corp. (Canada). (pp. 85–93).

269. Boiko, A. E. (2020d). Modernization of out-of-school education based on partnership pedagogy. *Шляхи удосконалення професійних компетентностей фахівців в умовах сьогодення: матеріали I Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції*, Луцьк, 28-29 травня, 2020 р. (с. 244-245).

270. Boiko, A. E. (2020e). The person-oriented technology for self-expression of primary students in modern non-formal education. *Соціально-гуманітарні дослідження та інноваційна освітня діяльність: матеріали II Міжнародної наукової конференції*, Дніпро, 26-27 червня 2020 р. (с. 265-266).

271. Boiko, A. E. (2020f). The results of study of modernization of out-of-

school education in Ukraine. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*, 24(2), 71-84.

272. Clarijs, R. (Ed.). (2005). *Non-formal and informal education in Europe*. Prague, Czech Republic: EAICY.

273. Corsini, R. J. (2002). *The Dictionary of Psychology*. New York: Brunner-Routledge.

274. De Bono, E. (1970). *Lateral thinking: Creativity step by step*. Harper & Row.

275. De Bono, E. (1992). *Serious creativity: Using the power of lateral thinking to create new ideas*. Harper Business.

276. Fancourt, D., Garnett, C., Spiro, N., West, R., & Mullensiefen, D. (2019). How do artistic creative activities regulate our emotions? Validation of the Emotion Regulation Strategies for Artistic Creative Activities Scale (ERS-ACA). *PLoS ONE*, 14(2).

277. Gearty, M. (2015). Beyond you and me: stories for collective action and learning? Perspectives from an action research project. *Action Learning: Research and Practice*, 12(2), 146-165.

278. Guilford, J. P. (1967). Creativity: Yesterday, today, tomorrow. *I of creative behavior*, 1, 3–14.

279. Gussak, D., & Rosal, M. (Eds.). (2016). *The Wiley handbook of art therapy*. Hoboken, NJ: Wiley-Blackwell.

280. Haeyen, S. (2018). *Art therapy and emotion regulation problems: Theory and workbook*. London, UK: Palgrave Macmillan.

281. Haeyen, S., & Noorthoorn, E. (2021). Validity of the Self-Expression and Emotion Regulation in Art Therapy Scale (SERATS). *PLoS ONE*, 16(3).

282. Harrington, D. M. (1999). Conditions and settings / environment. In M. A. Runco & S. R. Pritzker (Eds.), *Encyclopedia of Creativity* (pp. 323– 340). San Diego, CA: Academic Press.

283. Hinz, L D. (2019). *Expressive therapies continuum: A framework for using art in therapy*. London, UK: Routledge.

284. Holmwood, C. (2014). *Drama Education and Dramatherapy: Exploring the space between disciplines*. London: Routledge.
285. JunA Choi, & Jinhee Kim (2020). Engaging self-expression of elementary students using photovoice. *Research in Dance and Physical Education* 4(3), 33-50.
286. Leone, L. (Ed.). (2020). *Craft in Art Therapy: Diverse Approaches to the Transformative Power of Craft Materials and Methods*. New York: Routledge.
287. Loewenthal, D. (Ed.). (2013). *Phototherapy and Therapeutic Photography in a Digital Age*. London, UK: Routledge.
288. Singh, M. (2015). *Global perspectives on recognising non-formal and informal learning: Why recognition matters*. Springer.
289. Pavlou, V. (2020). Art technology integration: Digital storytelling as a transformative pedagogy in Primary Education. *The International Journal of Art & Design Education*, 39(1), 195-210.
290. Pike, A. A. (Ed.). (2021). *Eco-Art Therapy in Practice*. New York: Routledge.
291. Regev, D., & Snir, Sh. (2021). *Integrating Arts Therapies into Education*. New York: Routledge.
292. Romero-Naranjo, A. A., Romero-Naranjo, F. J, & Moral-Bofill, L. (2016). Body percussion and team building through the BAPNE method. *SHS Web of Conferences*, 26(3).
293. Sánchez-Ruiz, M.-J. (2020). Creativity *The Wiley Encyclopedia of Personality and Individual Differences, Personality Processes and Individuals Differences*.
294. Schien, E. H. (2004). *Organizational Culture and Leadership*. San Francisco: Jossey-Bass.
295. Starko, A. J. (Ed.). (2017). *Creativity in the Classroom: Schools of Curious Delight*.
296. Sternberg, R. J. (2006). The nature of creativity. *Creativity Research Journal*, 18(1), 87-98.

297. Szekely, G. (Ed.). (2015). *Play and Creativity in Art Teaching*. New York: Routledge.
298. *Teaching and Learning 21st Century Skills in Maine*. URL: <https://bit.ly/2Q61q05>
299. *The 10 skills you need to thrive in the Fourth Industrial Revolution*. URL: <https://bit.ly/3xTNF5A>
300. *The Future of Jobs. Report* (2020). URL: <https://bit.ly/3bgQd46>
301. Torrance, E. P. (1987). Teaching for creativity. In S. G. Isaksen (Ed.), *Frontiers of Creativity Research: Beyond the Basics*. (pp. 189-204). Buffalo, N.Y.: Bearly.
302. UNESCO (2014). *Operational Strategy on Youth 2014-2021*. <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000227150>

Анкета «Мої захоплення»

1. Чим тобі подобається займатися у вільний час? _____
2. Які гуртки (секції, творчі об'єднання) ти відвідуєш? _____
3. Які гуртки (секції, творчі об'єднання) ти хотів/ла би відвідувати? _____
4. У гуртку тобі подобається:
 - виражати себе у творчій діяльності
 - спілкуватися ровесниками
 - весело проводити час
5. Під час виконання творчого завдання тобі подобається виконувати:
 - самотійно
 - разом з ровесниками
 - з батьками
 - з педагогом
7. : Коли ти виконуєш творче завдання, тобі найкраще вдається:
 - робити за зразком
 - давати у зразок нові елементи
 - повністю переробляти зразок і втілювати власні ідеї

*«Методика діагностики шкільної тривожності» Філіпса
(адаптація А.Е. Бойко)*

Опитування за субшкалою «Страх самовираження»:

1. Чи важко тобі виконувати творче завдання так, як хоче педагог?
так ні
2. Чи переживаєш ти висловлюватися своєю думку на гуртковому занятті?
так ні
3. Чи важко тобі працювати в команді при виконанні творчих завдань?
так ні
4. Чи переживаєш ти, чи сподобається батькам твоя творча робота?
так ні
5. Чи впевнено ти виконуєш творче завдання на гуртковому занятті?
так ні

Опитування за субшкалою «Страх не відповідати очікуванням оточуючих»:

1. Чи боїшся ти відстоювати свою думку при виконанні творчих завдань?
так ні
2. Чи переживаєш ти, коли твою творчу роботу оцінюють?
так ні
3. Чи боїшся ти виражати свої думки та емоції, тому що вони відрізняються від інших?
так ні

4. Чи хвилює тебе, що про тебе думають оточуючі, коли ти виражаєш себе в творчій роботі?
- так ні
5. Чи часто ти замислюєшся, коли презентуєш свою творчу роботу, що про неї скажуть інші?

Додаток В*Анкета**для батьків молодших школярів**«Що Ви знаєте про творче самовираження Вашої дитини?»*

1. Чи знаєте Ви інтереси та здібності Вашої дитини? _____

2. Якими видами дозвілля Ваша дитина займається у вільний час? _____

3. Чи є у Вашої дитини інтерес до творчої діяльності? _____

4. Чи прагне Ваша дитина виразити свою індивідуальність через творчу діяльність? _____

5. В яких видах творчої діяльності, за Вашими спостереженнями, дитина максимально повно виражає свою індивідуальність? _____

6. Який гурток/гуртки відвідує Ваша дитина у закладі позашкільної освіти? _____

7. Як Ви вважаєте, чи відповідає гурток, який відвідує Ваша дитина, її інтересам і бажанням? _____

8. Чи є/було у Вашої дитини бажання спробувати себе в інших видах творчої діяльності у закладі позашкільної освіти? Чому? Чи

підтримуєте Ви її намагання змінити напрям творчої діяльності? _____

9. Наскільки наполеглива Ваша дитина у вираженні своєї індивідуальності у творчій діяльності і чи легко долає труднощі у досягненні своєї мети? _____

10. В якій мірі Ви берете участь у творчій діяльності Вашої дитини? Чи є неї бажання до співтворчості з Вами? _____

Анкета

*для педагогів закладів позашкільної освіти на визначення важливості
творчого самовираження молодших школярів*

1. Яке місце, на Вашу думку, серед завдань позашкільної освіти займає творче самовираження вихованців? _____

2. Які на Вашу думку, показники творчого самовираження дітей молодшого шкільного віку у закладі позашкільної освіти? _____

3. Як часто, за Вашими спостереженнями, діти молодшого шкільного віку проявляють свою індивідуальність у творчій діяльності? В який спосіб? _____

4. Як Ви підтримуєте прагнення вихованців проявити себе у творчій діяльності на своїх заняттях? _____

5. Які умови Ви створюєте для того, щоб ваші вихованці максимально виражали свої здібності та інтереси в процесі творчої діяльності? _____

6. Якими б професійними компетентностями Ви би хотіли оволодіти, щоб сприяти творчому самовираженню молодших школярів у закладі позашкільної освіти?

Додаток Е*Програма підвищення професійної компетентності педагогів**«Майстерня творчого самовираження».*

Завдання програми:

- актуалізація проблеми творчого самовираження молодших школярів у закладах позашкільної освіти;
- розширення знань про сутність творчого самовираження та засоби самовираження молодших школярів у творчій діяльності;
- ознайомлення із методикою творчого самовираження молодших школярів у закладах позашкільної освіти;

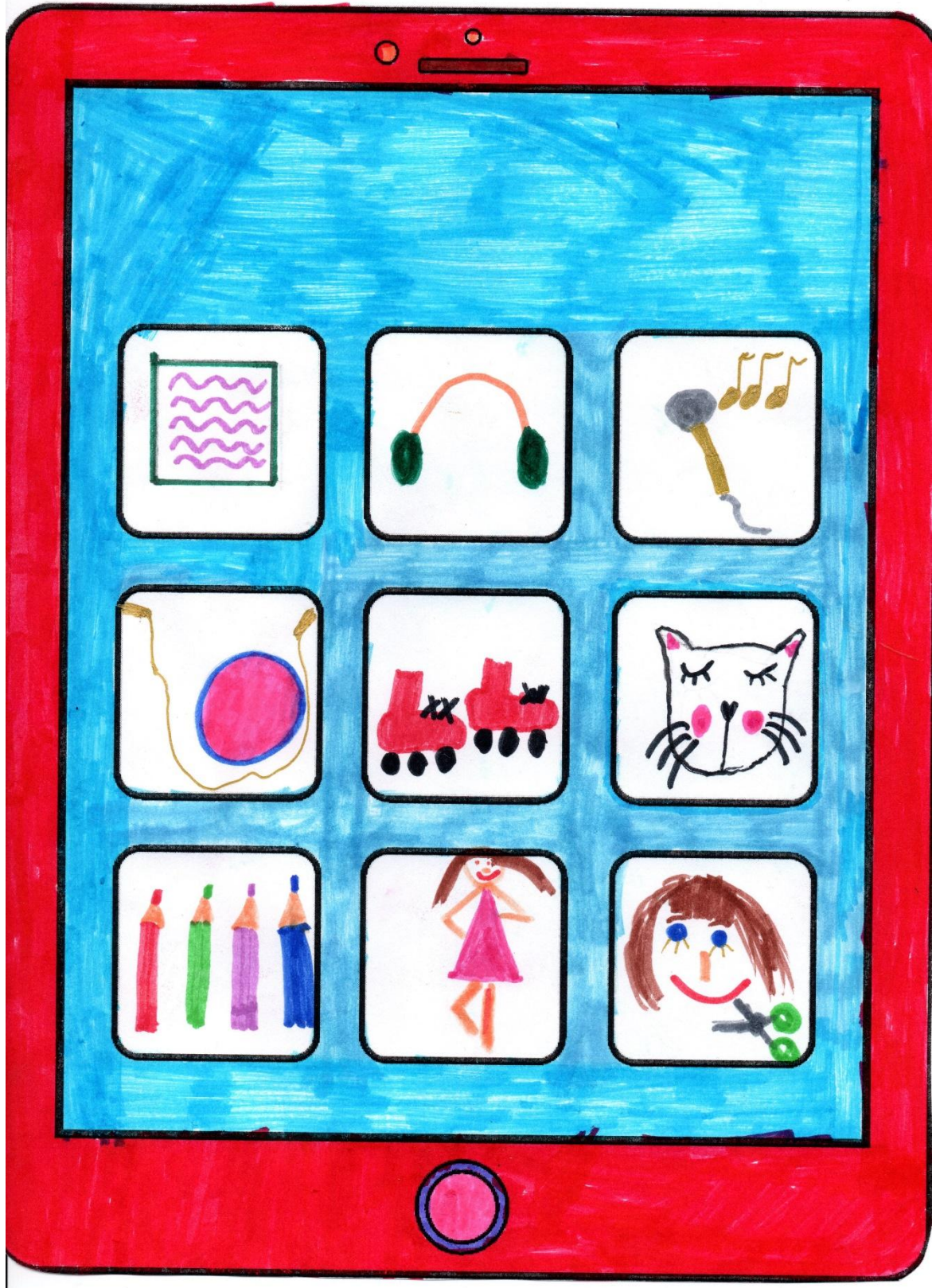
Структура Програми підвищення кваліфікації вчителів

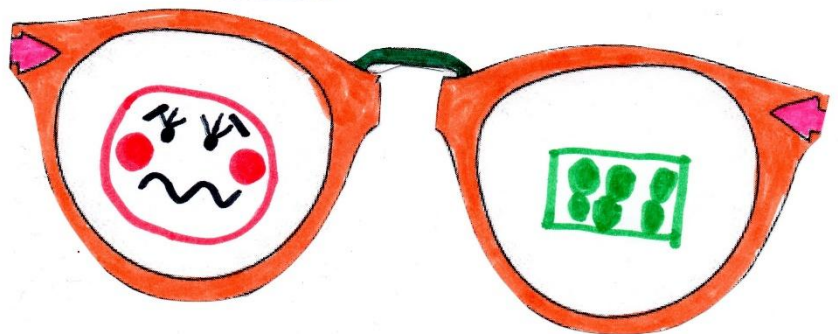
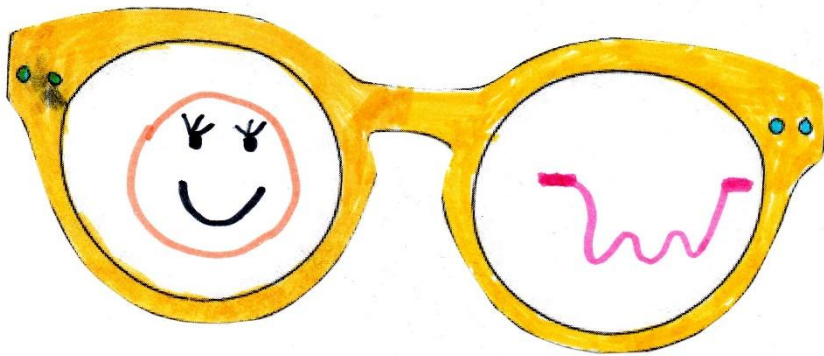
№	Назва та вид роботи	Кількість годин
1.	«Творче самовираження: ключові поняття» (лекція)	2 години
2.	«Структура творчого самовираження молодших школярів» (лекція)	2 години
3.	«Діагностика творчого самовираження молодших школярів у закладах позашкільної освіти» (семінар-практикум)	2 години
4.	«Методика творчого самовираження молодших школярів у закладах позашкільної освіти» (семінар-тренінг)	2 години
5.	«Арт-педагогічні технології як засіб творчого самовираження» (майстер-клас)	2 години

6.	«Освіта проти таланту. Сила творчості» (дискусія, обговорення книги Кена Робінсона)	2 години
7.	«Шість капелюхів мислення» (ділова гра)	2 години
8.	«Творче самовираження педагога – творче самовираження вихованців» (круглий стіл)	2 години
	Всього:	16 годин

[illegible]

Мот илтересн

Рекомендуємий список освітніх YouTube-каналів для використання на гурткових заняттях для молодших школярів у закладах позашкільної освіти з використанням QR-кодів

[Super Simple Songs](#) Добірка пісень з текстами, максимально зрозумілими для дитини. Кожен відеоролик має свою тему: цифри, протилежності, літери, конкретні фрази, вивчення тварин, птахів і звуків, які вони видають, вивчення частин тіла людини тощо. У колекції є популярні пісні «Row row row your boat», «Hickory dickory dock», «Old MacDonald had a farm».

[Wow English TV](#) Захоплюючі відео на різні теми. Канал дозволяє дитині бути причетним до гри і в інтерактивному форматі повторювати нові слова за ведучим. Сайт дозволяє згадати вже знайомі слова дитині і вивчити

нові.

[Dream English Kids](#) Захоплюючий канал для молодших школярів, де вміщено багато пісень, які діти можуть повторювати слідом за ведучим на ім'я Метт, танцювати і підспівувати.

[Росоуо](#) Яскравий мультфільм з корисною лексикою. Головний герой – невгамовний і веселий забіяка Росоуо, завжди шукає собі пригоди. А допомагають йому в цьому його вірні друзі. У кожній серії «Росоуо» розглядаються цікаві теми: «Таємниця», «Подарунок», «Мильні бульбашки», «Барабан», «Хто біля телефону», «Танці», "Великі гонки«, «Загадкові сліди», «Час спати» і багато інших. У процесі перегляду мультфільму дитина може тренувати сприйняття іноземної мови на слух.

Peppa Pig Channel Популярний мультиплікаційний персонаж Свинка Пеппа може допомогти у вивченні англійської. Кожна серія з її участю навчає дитину основам взаємодії з навколишнім світом, а допомагають Пеппі вивчати його її численні друзі і родичі. Діалоги персонажів звучать простою та зрозумілою англійською мовою, доступною молодшим школярам

Badanamu Ролики цього ресурсу є максимально інтерактивними, спрямованими на активізацію творчого потенціалу дитини під час гри.

English SingSing Основний контент цього каналу – вірші англійською мовою, які допоможуть діткам вивчити базову лексику і створити свій міні-словник. Кожен ролик присвячений певній темі, наприклад, олімпійським видам спорту або емоціям людини, і складається з двох частин: перша частина зі звуком, друга – у вигляді караоке, адже багаторазове повторення – ефективний спосіб запам'ятовування. Також на ресурсі доступні прості історії, створені на основі популярних дитячих казок.

ELF Learning На цьому каналі є багато пісень і навчальних відео для запам'ятовування лексики. ELF Learning має хорошу серію мультфільмів для тих, хто тільки навчається читати: «Think. Read. Write» (Думай. Читай. Пиши). Перша частина роликів цієї серії представляє звуки, друга – читання буквосполучень, а третя – письмо.

Львівська міська рада
Департамент гуманітарної політики
Управління освіти
Відділ освіти Сихівського та Личаківського районів
Личаківський Будинок дитячої та юнацької творчості м. Львова

79010, Львів, вул. Личаківська, 99 e-mail: lbdut99@gmail.com тел.: (032) 275 97 44

№ 1 від 10.12.2020 р.

Довідка
про впровадження результатів
дисертаційного дослідження Бойко Анни Едуардівни
**«Педагогічні умови творчого самовираження молодших школярів у закладах
позашкільної освіти»**
на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук за спеціальністю
13.00.07 – теорія і методика виховання

Результати дисертаційного дослідження А.Е. Бойко на тему «Педагогічні умови творчого самовираження молодших школярів у закладах позашкільної освіти» було впроваджено в практику роботи Личаківського будинку дитячої та юнацької творчості м. Львова.

Обґрунтовані Бойко А.Е. педагогічні умови творчого самовираження молодших школярів у закладах позашкільної освіти впроваджувався у виховний процес закладу позашкільної освіти, що забезпечило цілісність і системність організації виховного процесу, з чіткою послідовністю дій, спрямованих на отримання прогнозованого результату.

Ознайомлення педагогічного колективу закладу позашкільної освіти з результатами наукового пошуку Бойко А.Е. сприяло переосмисленню методів і прийомів забезпечення творчого самовираження молодших школярів. Запропонована автором дисертаційного дослідження методичні рекомендації дали змогу здійснювати систематичний моніторинг рівнів творчого самовираження особистості вихованців молодшого шкільного віку.

Результати впровадження засвідчили ефективність запропонованих Бойко А.Е. педагогічних умов творчого самовираження молодших школярів у закладах позашкільної освіти, що підтверджується якісним та кількісним підвищення рівнів творчого самовираження молодших школярів нашого закладу.

Розроблена дисертанткою матеріали мають практичну цінність і можуть бути використані у процесі організації роботи з педагогами для підвищення їх професійної компетентності.

Заступник директора

Н. Радомський

У К Р А Ї Н А

ХМЕЛЬНИЦЬКА ОБЛАСНА РАДА

**ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ ОБЛАСНИЙ ЕКОЛОГО-НАТУРАЛІСТИЧНИЙ
ЦЕНТР УЧНІВСЬКОЇ МОЛОДІ**

29025 м. Хмельницький, провулок Шкільний, 8. Тел/факс: 71-64-49, 71-62-14
Код ЄДРПОУ 00309996 E-mail: hoencum@gmail.com; www.hoencum.km.ua

від 10 грудня 2020 року № 261

Довідка

про впровадження результатів дисертаційного дослідження

Бойко Анни Едуардівни

**«Педагогічні умови творчого самовираження молодших школярів у
закладах позашкільної освіти»**

на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук за спеціальністю
13.00.07 - теорія і методика виховання

Впровадження результатів дисертаційного дослідження Бойко Анни Едуардівни «Педагогічні умови творчого самовираження молодших школярів у закладах позашкільної освіти» відбувалося в рамках серії навчальних і виховних заходів з молодшими школярами та педагогами Хмельницького обласного еколого-натуралістичного центру учнівської молоді впродовж 2012-2020 навчальних років.

Обґрунтовані Бойко А.Е. педагогічні умови творчого самовираження молодших школярів у закладах позашкільної освіти впроваджувалися у виховний процес закладу позашкільної освіти, що забезпечило цілісність і системність організації виховного процесу, з чіткою послідовністю дій, спрямованих на отримання прогнозованого результату.

Ознайомлення педагогічного колективу закладу позашкільної освіти з результатами наукового пошуку Бойко А.Е. сприяло переосмисленню методів і прийомів забезпечення творчого самовираження молодших школярів.

Запропонована автором дисертаційного дослідження методика діагностики рівнів творчого самовираження дала змогу здійснювати систематичний моніторинг рівнів творчого самовираження особистості вихованців гуртків молодшого шкільного віку.

Результати впровадження засвідчили ефективність запропонованих Бойко А.Е. педагогічних умов творчого самовираження молодших школярів у закладах позашкільної освіти, що підтверджується якісним та кількісним підвищення рівнів творчого самовираження молодших школярів нашого закладу позашкільної освіти еколого-натуралістичного напрямку.

Директор

Василь КЛИМЧУК

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
 ДЕРЖАВНИЙ ЗАКЛАД ВИЩОЇ ОСВІТИ
«УНІВЕРСИТЕТ МЕНЕДЖМЕНТУ ОСВІТИ»

вул. Січових Стрільців, 52-а, м. Київ, 04053 : тел. (044) 484-10-96, ф. 481-38-00
 E-mail: rector@umo.edu.ua Код ЄДРПОУ 35830447

16.12.20 № 01-СР/597

На № _____ від _____

Довідка
 про впровадження результатів
 дисертаційного дослідження Бойко Анни Едуардівни
**«Педагогічні умови творчого самовираження молодших школярів у
 закладах позашкільної освіти»**
 на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук за спеціальністю
 13.00.07 – теорія і методика виховання

Упродовж 2018-2020 рр. на кафедрі філософії і освіти дорослих ЦПО ДЗВО «Університет менеджменту освіти» для слухачів курсів підвищення кваліфікації педагогічних працівників (категорія слухачів: керівні та педагогічні працівники закладів позашкільної освіти (директори, заступники директорів, завідувачі відділень, методисти, керівники гуртків)) використовувалися матеріали дисертаційного дослідження Бойко Анни Едуардівни. На лекційних заняттях педагоги знайомилися з сучасними психолого-педагогічними основами виховання творчої особистості, педагогічним досвідом та напрацюваннями із зазначеної проблематики.

Упродовж міжкурсового періоду проводилися семінари-практикуми, майстер-класи, тренінги з методики творчого самовираження молодших школярів в закладах позашкільної освіти, що сприяло підвищенню професійного рівня педагогів, набуттю нових компетентностей.

Робота з педагогами з підвищення їх професійної компетентності щодо творчого самовираження молодших школярів у закладах позашкільної освіти реалізовувалася за розробленою дисертанткою програмою «Творче самовираження молодших школярів у закладах позашкільної освіти» та проводилася у рамках проєкту професійного розвитку «Толока позашкільників». Мета програми полягала в: актуалізації проблеми творчого самовираження молодших школярів у закладах позашкільної освіти в сучасних умовах; розширенні знань та уявлень про сутність творчого самовираження та засоби самовираження молодших школярів у творчій діяльності закладу позашкільної освіти; ознайомленні з педагогічними умовами творчого самовираження молодших школярів у закладах позашкільної освіти.

Проведена робота підтвердила результативність та ефективність розроблених Бойко А.Е. педагогічних умов, зазначених в програмі, яка може бути використана у процесі курсової підготовки педагогів.

Ректор

М.О.Кириченко

Міністерство освіти і науки України
НАЦІОНАЛЬНИЙ ЕКОЛОГО-НАТУРАЛІСТИЧНИЙ ЦЕНТР УЧНІВСЬКОЇ МОЛОДІ

04074. Київ, Вишгородська, 19

Тел. 430-02-60, 430-43-90

e-mail: nenc@nenc.gov.ua

«29» грудня 2020 р.

№ 295

Довідка
 про впровадження результатів
 дисертаційного дослідження Бойко Анни Едуардівни
**«Педагогічні умови творчого самовираження молодших школярів у
 закладах позашкільної освіти»**
 на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук за спеціальністю
 13.00.07 – теорія і методика виховання

Протягом 2012-2020 років у практику роботи Національного еколого-натуралістичного центру учнівської молоді МОН України впроваджувалися результати експериментального дослідження Бойко Анни Едуардівни. Основними завданнями впровадження були наступні:

- створення середовища, сприятливого для проявів творчості дитини молодшого шкільного віку та розкриття її індивідуальності у творчій діяльності;
- впровадження методики творчого самовираження молодших школярів у закладах позашкільної освіти;
- підвищення професійної компетентності педагогів щодо творчого самовираження молодших школярів у закладах позашкільної освіти;

Програма «Майстерня творчого самовираження молодших школярів», розроблена дисертанткою, має практичну цінність і може бути використана у процесі організації роботи з педагогами для підвищення їх професійної компетентності щодо творчого самовираження молодших школярів у закладах позашкільної освіти.

Проведена експериментальна апробація розроблених Бойко А.Е. методик сприяла підвищенню рівнів творчого самовираження вихованців молодшого шкільного віку у закладах позашкільної освіти.

Результати впровадження обговорювались та отримали схвальної оцінки на засіданні педагогічної ради НЕНЦ № 5 від 29 грудня 2020 р.

Директор

д.пед. наук, проф. Вербицький В.В.

№ 1 від 10.12.2020 р.

Довідка
про впровадження результатів
дисертаційного дослідження Бойко Анни Едуардівни
**«Педагогічні умови творчого самовираження молодших школярів у
закладах позашкільної освіти»**
на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук за спеціальністю
13.00.07 – теорія і методика виховання

Результати дисертаційного дослідження А.Е. Бойко на тему «Педагогічні умови творчого самовираження молодших школярів у закладах позашкільної освіти» було впроваджено в практику роботи Центру науково-технічної творчості учнівської молоді Волинської обласної ради

Обґрунтовані Бойко А.Е. педагогічні умови творчого самовираження молодших школярів у закладах позашкільної освіти впроваджувався у виховний процес закладу позашкільної освіти, що забезпечило цілісність і системність організації виховного процесу, з чіткою послідовністю дій, спрямованих на отримання прогнозованого результату.

Ознайомлення педагогічного колективу закладу позашкільної освіти з результатами наукового пошуку Бойко А.Е. сприяло переосмисленню методів і прийомів забезпечення творчого самовираження молодших школярів. Запропоновані автором дисертаційного дослідження методичні рекомендації дали змогу здійснювати систематичний моніторинг рівнів творчого самовираження особистості вихованців молодшого шкільного віку.

Результати впровадження засвідчили ефективність запропонованих Бойко А.Е. педагогічних умов творчого самовираження молодших школярів у закладах позашкільної освіти, що підтверджується якісним та кількісним підвищення рівнів творчого самовираження молодших школярів нашого закладу.

Матеріали дисертаційного дослідження Бойко А.Е. «Педагогічні умови творчого самовираження молодших школярів у закладах позашкільної освіти» здобули позитивну оцінку педагогічного колективу нашого закладу позашкільної освіти.

Заступник директора

М. Шух

СУМСЬКА ОБЛАСНА РАДА
ДЕПАРТАМЕНТ ОСВІТИ І НАУКИ
СУМСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ ДЕРЖАВНОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ
**КОМУНАЛЬНИЙ ЗАКЛАД СУМСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ РАДИ –
ОБЛАСНИЙ ЦЕНТР ПОЗАШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ
ТА РОБОТИ З ТАЛАНОВИТОЮ МОЛОДДЮ**
вул. Серпнева, 14-а, м. Суми, 40007, тел/факс. (0542) 33-11-85, тел. 33-52-37
E-mail: osvita.cocpo@sm.gov.ua Код 23820094

№ 694 а від 23. 12. 2020

Довідка
про впровадження результатів
дисертаційного дослідження
Бойко Анни Едуардівни
**«Педагогічні умови творчого самовираження молодших школярів у закладах
позашкільної освіти»**
на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук за спеціальністю
13.00.07 – теорія і методика виховання

Результати дисертаційного дослідження Бойко А.Е. «Педагогічні умови творчого самовираження молодших школярів у закладах позашкільної освіти» впроваджувалися в освітній процес комунального закладу Сумської обласної ради – обласний центр позашкільної освіти та роботи з талановитою молоддю впродовж 2012-2020 навчальних років.

Створення у закладі сприятливого середовища для проявів творчості дітей молодшого шкільного віку сприяло розкриттю їх індивідуальності у творчій діяльності. Систематична робота з педагогами закладу позитивно позначилася на результатах їхньої практичної діяльності, сприяла підвищенню рівня їхньої професійної компетентності щодо творчого самовираження молодших школярів у закладах позашкільної освіти.

Використання запропонованою Бойко Анною Едуардівною програми «Майстерня творчого самовираження молодших школярів» дало змогу розширити та поглибити знання педагогів нашого закладу щодо особливостей творчого самовираження вихованців молодшого шкільного віку; використовувати інноваційні форми і методи формування творчої особистості школяра у виховному процесі.

Застосовані Бойко А.Е. матеріали за темою дослідження відповідають вимогам і потребам сучасної позашкільної освіти та сприяють удосконаленню педагогічної майстерності педагогів.

Директор,
канд. пед. наук

Лариса ТИХЕНКО

УКРАЇНА
ДЕПАРТАМЕНТ ОСВІТИ І НАУКИ
ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСНОЇ ДЕРЖАВНОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ
ВІННИЦЬКА ОБЛАСНА СТАНЦІЯ ЮНИХ НАТУРАЛІСТІВ
21016, м. Вінниця, вул. Данила Галицького, 2, тел./факс 61-16-56, e-mail: vinsyn@ukr.net, код ЄДРПОУ 20109791

22.12.2020 № 191
На № _____ від _____

Довідка
про впровадження результатів
дисертаційного дослідження Бойко Анни Едуардівни
**«Педагогічні умови творчого самовираження молодших школярів у закладах
позашкільної освіти»**
на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук за спеціальністю 13.00.07
– теорія і методика виховання

Результати дисертаційного дослідження А.Е. Бойко на тему «Педагогічні умови творчого самовираження молодших школярів у закладах позашкільної освіти» було впроваджено в практику роботи Вінницької обласної станції юних натуралістів.

Зазначимо користь розробленого автором дисертаційного дослідження змістового і методичного забезпечення процесу творчого самовираження молодших школярів у закладах позашкільної освіти: створення середовища, сприятливого для проявів творчості дитини молодшого шкільного віку та розкриття її індивідуальності у творчій діяльності; систематична робота з педагогами, спрямована на підвищення їх рівня професійної компетентності щодо виховання у дітей творчого самовираження.

Значний інтерес у педагогічного колективу Вінницької обласної станції юних натуралістів викликали результати дослідження, зокрема програма «Майстерня творчого самовираження молодших школярів», метою якої було створення умов, що сприяють творчому самовираженню молодшого школяра у закладах позашкільної освіти.

Систематична робота з педагогами закладу позитивно позначилася на результатах їхньої практичної діяльності, сприяла підвищенню рівня їхньої професійної компетентності щодо творчого самовираження молодших школярів у закладах позашкільної освіти.

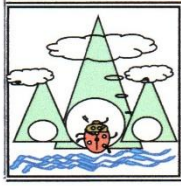
Результати впровадження підтвердили, що розроблені А.Е. Бойко методичні матеріали доцільно використовувати в освітньому процесі закладів позашкільної освіти.

Директор

[Handwritten signature]

О.А. Драгомирецька

ДЕПАРТАМЕНТ ОСВІТИ І НАУКИ ЗАКАРПАТСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ ДЕРЖАВНОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ
ЗАКАРПАТСЬКИЙ ОБЛАСНИЙ ЕКОЛОГО-НАТУРАЛІСТИЧНИЙ
ЦЕНТР УЧНІВСЬКОЇ МОЛОДІ
Transcarpathian Regional Ecological and Naturalistic Center for Student Youth

88017 м. Ужгород, вул. Загорська, 126. Ідентифікаційний код № 25440929. Тел./факс (031-2) . 64-18-78 ,
<http://zoenc-edukit.uz.ua>, email: zoenc.zag@gmail.com

18.12.2020 р. № 243

Довідка

про впровадження результатів
 дисертаційного дослідження Бойко Анни Едуардівни
«Педагогічні умови творчого самовираження молодших школярів у
закладах позашкільної освіти»

на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук за
 спеціальністю 13.00.07 – теорія і методика виховання

Цією довідкою підтверджується, що у Закарпатському обласному еколого-натуралістичному центрі учнівської молоді» було впроваджено результати дисертаційного дослідження Бойко Анни Едуардівни «Педагогічні умови творчого самовираження молодших школярів у закладах позашкільної освіти».

Значну практичну цінність має розроблена Анною Едуардівною програма «Майстерня творчого самовираження молодших школярів», яка містить змістове і методичне забезпечення процесу творчого самовираження молодших школярів у закладах позашкільної освіти, що забезпечує створення умов для пізнання і засвоєння молодшими школярами способів вираження своїх думок, почуттів і переживань у творчій діяльності.

Розроблені педагогічні умови творчого самовираження молодших школярів у закладах позашкільної освіти Бойко А.Е. виявилася ефективною, оскільки основна увага була зосереджена на створенні сприятливого для проявів творчості середовища та розкриття індивідуальності дитини молодшого шкільного віку у творчій діяльності. Також проводилась робота з педагогами, спрямована на підвищення їх рівня професійної компетентності щодо виховання у дітей творчого самовираження.

Таким чином, результати отримані за підсумками впроваджених дисертанткою педагогічних умов творчого самовираження вихованців молодшого шкільного віку у закладах позашкільної освіти, засвідчили суттєві позитивні зміни щодо рівнів їх творчого самовираження та практичних навичок реалізації власної творчої діяльності.

Директор ЗОЕНЦ

Олександр ГЕРЕВИЧ

СПИСОК ОБУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ**Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації*****Статті у наукових фахових виданнях України***

41. Бойко, А. Е. (2010а). Сучасні підходи до розуміння феномену самовираження особистості. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*, 14(2), 3–10.
42. Бойко, А. Е. (2010b). Модернізація навчально-виховного процесу в позашкільних навчальних закладах у контексті реалізації компетентнісного підходу. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*, 5(7), 131–141.
43. Бойко, А. Е. (2011а). Особливості творчого самовираження дітей молодшого шкільного віку в позашкільних навчальних закладах. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Педагогіка і психологія*, 34, 60–64.
44. Бойко, А. Е. (2011b). Сутність та структура творчого самовираження молодших школярів у позашкільних навчальних закладах. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*, 15(2), 28–36.
45. Бойко, А. Е. (2011c). Критерії та показники рівнів сформованості творчого самовираження молодших школярів у позашкільних навчальних закладах. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*, 8(18), 347–356.
46. Бойко, А. Е. (2012а). Методика формування в молодших школярів компонентів творчого самовираження в позашкільних навчальних закладах. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*, 16(2), 24–33.

47. Бойко, А. Е. (2012b). Обґрунтування педагогічних умов творчого самовираження дітей молодшого шкільного віку в позашкільних навчальних закладах. *Горизонти освіти. Психологія. Педагогіка*, 2(35), 47–52.

48. Бойко, А. Е. (2012c). Сучасний стан проблеми творчого самовираження молодших школярів у позашкільних навчальних закладах. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*, 7, 376–385.

49. Бойко, А. Е. (2014). Використання арт-педагогічних технологій як засобу творчого самовираження молодших школярів у позашкільних навчальних закладах. *Наукові записки Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя. Серія «Психолого-педагогічні науки»*, 5, 68–73.

50. Boiko, A. E. (2017). Creative self-expression of primary schoolchildren: Practice-oriented approaches in the system of out-of-school education. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*, 21(1), 59–68.

51. Boiko, A. E. (2018). The main ways of modernization of out-of-school-education of humanitarian direction in Ukraine. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*, 22(2), 32-40.

52. Boiko, A. E. (2020). The results of study of modernization of out-of-school education of humanitarian direction in Ukraine. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*, 24(2), 71-84.

Статті у зарубіжному науковому періодичному виданні

53. Boiko, A. E. (2020). Innovative processes in modernization of non-formal education: Focus on creative self-expression of primary schoolchildren. *Intellectual Archive: Vol. 9 (April/June). No. 2* Toronto: Shiny Word. Corp. (Canada). (pp. 85–93). https://doi.org/10.32370/IA_2020_06_12

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

54. Бойко, А. Е. (2010). Значення позашкільної освіти для творчого самовираження особистості в глобалізаційних умовах. *Наукова еліта як*

соціально-економічний фактор розвитку держав в умовах глобалізації: збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції, Київ, 27-28 жовтня 2010 р. (Вип.1, с. 48–51).

55. Бойко, А. Е. (2011a). Основні напрями роботи позашкільних навчальних закладів для забезпечення творчого самовираження школярів. *Створення регіональної організаційно-методичної моделі педагогічного супроводу обдарованої учнівської молоді: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, Харків, 16-17 листопада 2011 р. (с. 170–173).*

56. Бойко, А. Е. (2011b). Особливості творчого самовираження дітей молодшого шкільного віку. *Сучасний виховний процес: сутність та інноваційний потенціал: матеріали науково-практичної конференції, Київ, 7 квітня 2011 р. (с. 119–121).*

57. Бойко, А. Е. (2011c). Проблема творчого самовираження особистості в сучасній освітній системі. *Творчість як основний ресурс відродження України: збірник матеріалів XI Міжнародної науково-практичної конференції, Київ, 12-13 травня 2011 р. (с. 45–46).*

58. Бойко, А. Е. (2011d). Теоретичні засади формування творчого самовираження особистості у позашкільних навчальних закладах. *Психолого-педагогічні проблеми розвитку особистості в сучасних соціокультурних умовах: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, Вінниця, 27-28 жовтня 2011 р. (с. 31–34).*

59. Бойко, А. Е. (2012a). Результати діагностики творчого самовираження молодших школярів у позашкільних навчальних закладах. *Інноваційні концепції та технології виявлення обдарованості: світовий досвід: матеріали Міжнародного конгресу, Закарпатська обл., Свалявський р-н, с. Поляна, 6-8 червня 2012 р. (с. 26–27).*

60. Бойко, А. Е. (2012b). Структурні компоненти поняття «творче самовираження» молодших школярів у позашкільних навчальних закладах. *Психолого-педагогічний супровід розвитку обдарованості особистості учня: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, Івано-*

Франківськ, 23-25 лютого 2012 р. (с. 52–55).

61. Бойко, А. Е. (2012с). Творче самовираження молодших школярів у позашкільних навчальних закладах на сучасному етапі. *Професійно-творча самореалізація педагога в умовах інноваційної освіти: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції*, Суми, 25-26 жовтня 2012 р. (с. 163–165).

62. Бойко, А. Е. (2012d). Удосконалення рівня професійної компетентності педагогів позашкільних навчальних закладів як необхідна умова розв'язання проблеми творчого самовираження молодших школярів. *Формування компетентностей обдарованої особистості в системі освіти: матеріали науково-практичної конференції*, Севастополь, 6-7 липня 2012 р. (Кн. 1, с. 69–73).

63. Бойко, А. Е. (2013). Творче самовираження як потреба вільного розвитку особистості. *Творчість як спосіб буття свободи: збірник матеріалів XII Міжнародної науково-практичної конференції*, Київ, 16 травня 2013 р. (с. 23–24).

64. Бойко, А. Е. (2017a). Позашкільна освіта як чинник ефективного формування творчого самовираження підростаючої особистості. *Освіта і наука в умовах глобальних трансформацій: матеріали Всеукраїнської наукової конференції*, Дніпро, 24-25 листопада 2017 р. (Ч. I, с. 144-145).

65. Boiko, A. E. (2017b). Primary schoolchildren's creative self-expression in non-formal education. *Modern methods, innovations and operational experience in the field of psychology and pedagogics: Conference Proceedings*, Lublin, Republic of Poland, 20-21 October, 2017. (pp. 42-44).

66. Бойко А. Е. (2018a). Основні напрями модернізації освітнього процесу в закладах позашкільної освіти за гуманітарним напрямом. *Соціально-гуманітарні науки та сучасні виклики: матеріали III Всеукраїнської наукової конференції*, Дніпро, 25-26 травня, 2018 р. (Ч. II, с. 80-81).

67. Бойко, А. Е. (2018b). Проблема модернізації змісту освітнього

процесу в закладах позашкільної освіти гуманітарного напрямку. *Сучасний виховний процес: сутність та інноваційний потенціал: матеріали звітної науково-практичної конференції Інституту проблем виховання НАПН України*, Київ, 18 квітня, 2018 р. (Вип. 6, с. 38-42).

68. Бойко, А. Е. (2018с). *Реалізація організаційно-педагогічних пріоритетів розвитку позашкільної освіти. Партнерська взаємодія у системі інститутів соціальної сфери: збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції*, Ніжин, 15-16 листопада 2018 р. (с. 110-112).

69. Бойко, А. Е. (2019а). *Розвиток наскрізних умінь вихованців гуманітарного напрямку в умовах НУШ та модернізації позашкільної освіти. Зростаюча особистість у смислоціннісних обрисах: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції*, Київ, 24-25 жовтня 2019 р. (с. 51-56).

70. Boiko, A. E. (2019b). The out-of-school-education of humanitarian direction: The approaches of modernization. *Proceedings of the International Scientific Conference Education and Science in a Changing World: Problems and Prospects for Development*, Дніпро, 29-30 березня, 2019 р. (Ч. I. с.104-105.)

71. Boiko, A. E. (2019c). 21st century skills in non-formal education: Importance of modernization. *Comparative and international education – 2019: BOOK of ABSTRACT of the 3rd International Conference*, Київ, 30 травня, 2019 р. (pp. 54-55).

72. Boiko, A. E. (2020a). Modernization non-formal learning in Ukraine based on European experience. *Comparative and international education – 2020: BOOK of ABSTRACTS of the 4th International Conference*, Київ, 28 травня, 2020 р. (pp. 115-116). <https://doi.org/10.32405/978-966-97763-9-6-2020-115-116>

73. Boiko, A. E. (2020b). Modernization of out-of-school education based on partnership pedagogy. *Шляхи удосконалення професійних компетентностей фахівців в умовах сьогодення: матеріали I Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції*, Луцьк, 28-29 травня, 2020 р. (с. 244-245).

74. Boiko, A. E. (2020c). The concept of value orientations in modernized non-formal education. *Value-based Approach in Education and Challenges of European Integration Process: Conference Proceedings*, Суми, 29-30 травня 2020 р. (с. 56-58).

75. Boiko, A. E. (2020d). The person-oriented technology for self-expression of primary students in modern non-formal education. *Соціально-гуманітарні дослідження та інноваційна освітня діяльність: матеріали II Міжнародної наукової конференції*, Дніпро, 26-27 червня 2020 р. (с. 265-266).

Методичні рекомендації

76. Бойко, А. Е. (2020). *Зміст і технології позашкільної освіти для вихованців молодшого шкільного віку: методичні рекомендації*. Кропивницький: Імекс-ЛТД. 102 с.

Наукові праці, які додатково відображають результати дослідження

77. Бойко, А. Е. (2013). Сутність та структура комунікативної компетентності вихованців позашкільних навчальних закладів. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*, 17(1), 104–111.

78. Бойко, А. Е. (2014a). Зміст та методи формування комунікативної компетентності вихованців позашкільних навчальних закладів. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*, 2(36), 363–371.

79. Бойко, А. Е. (2014b). Проблема формування базових компетентностей вихованців позашкільних навчальних закладів у гуртках гуманітарного напрямку. *Соціально-педагогічна парадигма виховання: сутність та шляхи реалізації: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції*, Ніжин, 25–26 вересня 2014 р. (с. 44–46).

80. Boiko, A. E. (2015). The essence of concept of «value orientation» of pupils of groups of humanitarian direction in out-of-school educational institutions. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*, 19(1), 72–80.

Додаток М

Відомості про апробацію результатів дослідження

№ з/п	Назва заходу	Місце та дата проведення	Форма участі
<i>Міжнародні конференції:</i>			
1	Наукова еліта як соціально-економічний фактор розвитку держав в умовах глобалізації	Київ, 27-28. 10. 2010	очна, виступ з доповіддю, друк тез
2	Творчість як основний ресурс відродження України	Київ, 12-13. 05. 2011	очна, виступ з доповіддю, друк тез
3	Освіта і здоров'я»	Суми, 27-28. 03. 2012	очна, виступ з доповіддю
4	Творчість як спосіб буття свободи	Київ, 16. 05. 2013	очна, виступ з доповіддю, друк тез
5	Соціально-педагогічна парадигма виховання: сутність та шляхи реалізації»	Ніжин, 25-26. 09. 2014	очна, виступ з доповіддю, друк тез
6	Актуальні проблеми рекреаційної психології та педагогіки дитинства	Одеса, 9-10. 09. 2016	очна, виступ з доповіддю
7	«Nowoczesne techniki, innowacje i doświadczenie praktyczne w dziedzinie psychologii i pedagogiki»	Люблін, Польща, 20-21. 10. 2017	очна, виступ з доповіддю, друк тез
8	Партнерська взаємодія у системі інститутів соціальної сфери	Ніжин, 15-16. 11. 2018	очна, виступ з доповіддю,

			друк тез
9	Наукова еліта у розвитку держав	Київ, 25-26. 09. 2018	очна, виступ з доповіддю
10	Освіта та наука у мінливому світі: проблеми та перспективи розвитку	Дніпро, 29-30. 03. 2019	очна, виступ з доповіддю, друк тез
11	Педагогічна компаративістика і міжнародна освіта – 2019: Інтернаціоналізація та інтеграція в освіті в умовах глобалізації	Київ, 30. 05. 2019	очна, виступ з доповіддю, друк тез
12	Зростаюча особистість у сміслоціннісних обрисах	Київ, 24-25. 10. 2020	очна, виступ з доповіддю
13	Педагогічна компаративістика і міжнародна освіта – 2020: Глобалізований простір інновацій»	Київ, 28. 05. 2020	дистанційна, виступ з доповіддю, друк тез
14	«Value-based Approach in Education and Challenges of European Integration Process	Суми, 29-30. 05 2020	дистанційна, виступ з доповіддю, друк тез
15	Шляхи удосконалення професійних компетентностей фахівців в умовах сьогодення	Луцьк, 28-29. 05. 2020	дистанційна, виступ з доповіддю, друк тез
16	Соціально-гуманітарні дослідження та інноваційна освітня діяльність	Дніпро, 26-27. 06. 2020	дистанційна, виступ з доповіддю, друк тез
17	Наукова еліта у розвитку держав	Київ,	дистанційна,

		25-26.09. 2020	виступ з доповіддю
18	Позашкільна освіта: вчора, сьогодні, завтра» з нагоди 20-річчя Закону України «Про позашкільну освіту	Київ, 19-20.06 2020	дистанційна, виступ з доповіддю
Всеукраїнські конференції:			
19	Виховання дітей та учнівської молоді в соціокультурному просторі сучасних освітніх закладів	Київ, 10-11. 10. 2011	очна, виступ з доповіддю
20	Сучасний виховний процес: сутність та інноваційний потенціал	Київ, 7. 04. 2010	очна, виступ з доповіддю
21	Психолого-педагогічні проблеми розвитку особистості в сучасних соціокультурних умовах	Вінниця, 27-28. 10. 2011	очна, виступ з доповіддю, друк тез
22	Створення регіональної організаційно-методичної моделі педагогічного супроводу обдарованої учнівської молоді»	Харків, 16-17. 11. 2011	очна, виступ з доповіддю, друк тез
23	Професійно-творча самореалізація педагога в умовах інноваційної освіти	Суми, 25-26. 10. 2012	очна, виступ з доповіддю, друк тез
24	Психолого-педагогічний супровід розвитку обдарованості особистості учня	Івано-Франківськ, 23-25. 02. 2012	очна, виступ з доповіддю, друк тез
25	Сучасний виховний процес: сутність та інноваційний потенціал	Київ, 2017	очна, виступ з доповіддю, друк тез
26	Освіта і наука в умовах глобальних трансформацій	Дніпро, 24-25. 11. 2017	очна, виступ з доповіддю,

			друк тез
27	Психологічні виміри особистісної взаємодії суб'єктів освітнього простору в контексті гуманістичної парадигми	Київ, 31. 05. 2018	очна, виступ з доповіддю
28	Соціально-гуманітарні науки та сучасні виклики	Дніпро, 25-26. 05. 2018	очна, виступ з доповіддю, друк тез
29	Зростаюча особистість у смислоціннісних обрисах	Київ, 24-25. 10. 2019	очна, виступ з доповіддю, друк тез
30	Психологічні виміри особистісної взаємодії суб'єктів освітнього простору в контексті гуманістичної парадигми»	Київ, 21. 03. 2019	очна, виступ з доповіддю
31	Ціннісні засади реалізації ідей Нової української школи	Біла Церква, 12. 03. 2019	очна, виступ з доповіддю
32	Професійний розвиток фахівців у системі освіти дорослих: історія, теорія, технології»	Київ, 16. 10. 2019	дистанційна, виступ з доповіддю
Міжнародні форуми, конгреси:			
33	Інноваційні концепції та технології виявлення обдарованості: світовий досвід	с. Поляна, Закарпатська обл., 6-8. 06. 2012	очна, виступ з доповіддю, друк тез
34	Всеукраїнському форумі працівників позашкільної освіти	Київ, 2013	очна, виступ з доповіддю
35	Розроблення сучасної концепції позашкільної освіти в умовах	Київ, 2017	очна, виступ з доповіддю

	децентралізації		
<i>Всеукраїнські форуми, конгреси:</i>			
36	Позашкільна освіта у розвитку держави: досвід і перспективи	Київ, 2015	очна, виступ з доповіддю
37	Позашкільної освіти в умовах децентралізації	Київ, 2016	очна, виступ з доповіддю
38	Якість професійної підготовки сучасного педагога: український та європейський виміри	Київ, 2020	дистанційна, виступ з доповіддю
<i>Міжнародний семінар:</i>			
39	Contemporary view on giftedness and talent development	Київ, 19. 04. 2018	очна, участь в обговоренні
<i>Всеукраїнський семінар:</i>			
40	Концептуальні основи модернізації змісту позашкільної освіти	Київ, 24. 04. 2019	очна, виступ з доповіддю
<i>Всеукраїнський круглий стіл</i>			
41	Підготовка педагогів позашкільної освіти: шлях становлення і розвитку	Київ, 27. 02. 2019	очна, виступ з доповіддю